Ծնողներիս՝

Հայկ Խաչատրյանի

և

Ագաբի Գրիգորյանի

հիշատակին

Առաջաբան

Մոտ յոթ տարի առաջ մի գրքի պատճեն ստացա, որ ինձ շատ կարմացրեց, թե ինչպես մինչև հիմա երբեէ դրա անունը չեմ լսել, Լինելով միշտ հետաքրքրված վաղնջական լեզուներով, ինչպիսին են Ավեստայի լեզուն, պահլավերենը կամ սանսկրիտը, և քննելով տարբեր երկրներում հրատարակված հոծ գրականություն այդ լեզուների մասին՝ ինձ առավել զարմացրեց այն հանգամանքը, որ հայ լեզվաբանության մեջ մի հպանցիկ ակնարկ անգամ չկա *Peter Jensen*–ի և նրա աշխատության մասին: Որոշեցի թարգմանել 110 տարի առաջ լույս տեսած այս գիրքը և ձեռնամուխ եղա մի գործի, որ շատ ու շատ ավելի բարդ էր, քան թվում էր ինձ, բայց քանզի նախաձեռնողը էի, որ ինչ գնով էլ լինի, պիտի թարգմանեմ ու ավարտին հասցնեմ այն, արդյունքը եղավ այս գիրքը, որի թերությունների ու բացերի համար բոլոր բանասերներից ներողամտություն եմ հայցում:

Peter Jensen-ը եղել է Ավստրիայի և Գերմանիայի ակադեմիաների բարձրաստիճան անդամ, հիանալի տիրապետել է աքադերենին, ասորերենին, հունարենին ու եգիպտերենին, չմոռանանք նշելու՝ նաև հայերենին, ինչպես այս գրքում ևս նկատելի է, Նա ի մի է բերել հնագույն բոլոր պատմական ու վաղեմի կրոնների առնչությունները, քննարկել պատմական անձնանուններն ու դիցանունները Հին Ասորիքից մինչև Լիբանան ու Հունաստան, կատարել է մեջբերումներ Ստրաբոնի ու Բսենոֆոնի աշխատություններից՝ բարեխղճորեն համեմատելով ու քննարկելով մյուս պատմական աղբյուրները, ինչը հիանալի, զերապանցապես ընդօրինակելի և ակնածանք առաջացնող երևույթ է: Այս գիրքը գրված է ոչ միայն գիտական պատշաճ ոճով, այլև անկանխակալությամբ և բարյացակամությամբ, ինչը միանգամայն հարիր է այդ մակարդակի գիտնականին:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նրա ժամանակ այսօրվա գիտական հարուստ ու առատ “հումքը” գոյություն չուներ, և ընդհանրապես լեզվաբանության այս ոլորտը անգամ մինչ օրս էլ ըստ ամենայնի դեռևս չի հետազոտվել իր ողջ խորությամբ, այնուամենայնիվ նա տարբեր լեզուների լեզվական իրողությունների համեմատությամբ, քննությամբ ու համակողմանի ուսումնասիրությամբ ուրվագծել է այդ լեզուների պատմական զարգացման ընթացքը և տրամաբանություն է ներմուծել իր դատողություն-ներում: Ու չնայած այսօր հիշյալ աշխատությունը որոշ առումով հնացած է, և նրա այլևայլ դրույթներ չեն կարող համոզիչ թվալ, բայց և այնպես այս ծանրակշիռ ուսումնասիրությունը իր մեթոդով, հարցադրումներով և ուշագրավ եզրահանգումներով արդարացնում է իրեն, և նրա թարգմանությունը այժմեական ու հրամայական է դառնում:

Տարիներ շարունակ լսում ենք հայոց լեզվի պատմությանն առնչվող բազմաթիվ տեսակետներ, որոնցից շատերը գիտական մոտեցումից հեռու կամ ընդհանրապես տրամաբանորեն հակադիր են միմյանց:

Այս գիրքը, որ անհայտ կամ, ավելի շուտ, թաքնված էր հայ բանասերից, պարունակում է գիտական նուրբ վերլուծություններ, ինչը կարող է հիմք ծառայել լեզվաբանական որևէ հարց լուծելու կամ ուսուցանելու համար:

Հուսով ենք, որ սա մի կարևոր խթան կդառնա հաթերենի (հիթիթերենի) նկատմամբ նոր մոտեցման և իրապեկման ոլորտում:

Վահագն Խաչատրյան

2012, նոյեմբեր

Նախնական նկատառումներ

Նախաբան

Արդեն հինգ տարուց ավելի է, որ ես սկսել եմ խորանալ հաթական արձանագրությունների մեջ և հասկացել եմ, որ գիտական հետաքրքրություններս առավելապես կապվելու են դրանց հետ: Այն օրերին մի երեկո համկարծ մտաբերեցի գաղափարագրերի խմբի արձանագրություններում կիլիկիական մի թագավորի անվան ընթերցումը՝ *Syennesi(s)*, և միաժամանակ գաղափարագրերի մի ուրիշ խմբում՝ *Tarsus*-ի անվանումը: Դրա մոտավոր ընթերցմամբ հիթիթական »–ես« բաղադրիչի փոխարեն հնագույն շրջանի հայերենի *as*–ը մտքիս եկավ և հավաստի համարելով այն՝ հայտնեցի այն ժամանակ համդուզն երևացող կարծիք, որ հիթիթական արձանագրությունների լեզուն այժմյան հայերենի նախամայրը կամ մեծ մայրը պիտի լինի:

Մի քանի շաբաթից ամբողջ լրջությամբ հնագույն շրջանի հայերենի մասին որոշ դատողություններ համարձակվեցի հրապարակել *Zeitschr. f. Assurologi-I VII*–ում և *Theol. Literaturzeitung*–ում, ըստ որի՝ *Hem(a)tar (?)-b(p)ii(s)*-ը պիտի նշանակի »Համաթի թագավորը«, *Tarsirsira*-ն՝ »Տարսուսի թագավորը«՝ *as(i,e)* »–ես« և *(a, e)s(i)mi* բաղադրիչներով: Բայց այն փաստը, որ այս դիտարկումները ոչ մի հնդգերմանական լեզվաբանի չկարողացավ ոգևորել, մեկ չպիտի այդքան արտասովոր թվար, և եթե իմ ստուգաբանությունները այդքան անկատար էին, չէր կարելի ինձ հանդիմանել: Սակայն իմ հայեցակետի նկատմամբ մերժողական վերաբերմունքը շարունակվում էր, մինչդեռ հայտնի է, որ յուրաքանչյուր վերծանում իր ճանապարհին հանդիպում է խոչ ու խութերի, հատկապես մեր դեպքում, երբ գործ ունեինք մի խրթին գրահամակարգի արձանագրությունների և անծանոթ լեզվի հետ, և չկար որևէ տեսություն, որով առաջնորդվեինք, ուստի ընթացել ենք առավելապես ենթադրութ-

յունների ուղիով՝ աշխատելով ընկալել ու ճանաչելի դարձնել ծխապատ մշուշով քողարկված լեզվական այս կամ այն անհայտ իրողությունը: Համենայն դեպս հակված եմ կարծելու, թե իմ առաջին վերծանումները իրենց մեջ պարունակում էին մի հաստատուն ու հավաստի կորիզ:

Ակնկալելով, որ պիտի դիմագրավեի եգիպտական գաղափարագրերի, տարալեզու սեպագրերի և արձանագրությունների վերծանման դժվարությունը և համոզված լինելով, որ իմ այդ առաջին ընթերցումները միայն մասամբ կարող էին ճիշտ լինել, վերոհիշյալ գիտական ժողովածունե-րում մի կարճ հաղորդում հրապարակեցի, որ մասնագետ ընկերներին կամ ավելի ճիշտ՝ հետաքրքրվողներին, քանզի »մասնագետ ընկեր«, բացի իմ ընկեր *RECKENDORF*-ից, այսօր չեմ կարող որևէ մեկին անվանել, իմ վերծանություններն ակնառու կերպով ներկայացնեի: Կարծում եմ՝ ճիշտ վարվեցի, քանի որ դրանից մեկուկես տարի հետո *Zeitschrift der Deutschen Morgenland. Geselsch.*-ի *48*–րդ հատորում ներկայացրի իմ ուսումնասիրություն–ների արդյունքների մի մասը: Հավատացած էի, որ մեր կատարած հետազոտությունները գոհացուցիչ ավարտի ենք հասցրել, քանի որ բոլոր իրական դժվարությունները հաղթահարված էին, արձանագրությունների ժամանակաբանությունը՝ առնվազն մոտավորապես որոշված, գրային համակարգը՝ հիմնականում սերտված, ձայնային բովան–դակությունը՝ ճշգրտված; անունների մի մեծ քանակ՝ վերծանված, միաժամա-նակ մի շարք բառեր՝ ստուգաբանված:

Երկու տարի կասկածների մեջ անցկացրի՝ հուսալով, որ մարդկային պատմության առնվազն մի նոր, ոչ շատ անկարևոր գլուխ եմ թերթել: Շնորհիվ լարված ու տքնաջան մտավոր աշխատանքի՝ վերջապես կարողացա հաղթահարել իմ առջև անընդհատ ծառացող նորանոր խնդիրներն ու դժվարությունները՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ոչ միշտ է միտքը բավական աշխուժությամբ բողբոջ տալիս, որ ինձ երկար տանջող մտածմունքներից ապատեր; և երբեմն ինձ էր բերում մի նոր հիասթափեցնող խնդիր՝ մի դավադիր ու չնախատեսված արգելքով, որն ամեն դեպքում անգամ հաղթահարած խոչընդոտների հետևում է թաքնված՝ խնդրի լուծման

բանալին գտնելուց առաջ գրեթե միշտ իմ և իմ աշխատանքի նկատմամբ կասկած առաջացնելով: Այժմ իմ գործի հիմնական մասը արդեն կատարված է. ես հավատացած եմ, որ իմ առջև դրված խնդիրը լիովին կատարել եմ: Այն, ինչ արբեցման առաջին պահից միգուցե թեթևամտությամբ փաստում էի, իրեն, ինչպես կարծում էի, գերապանց կերպով արդարացրեց: Իրականում ես երկար ժամանակ դեռ այնքան շատ չգիտեի, ինչքան հիմա գիտեմ; բայց այնուամենայնիվ կարծում էի (արդարև, առանց դա հայտարարելու), որ հիթիթերենի առնչությունը հայերենին որպես անհերքելի իրողություն նկատելը և իմ եզրահանգումների արդյունքներին լեզվաբանների համաձայնելը ինքնըստինքյան հասկանալի ու ընդունելի պիտի համարեի ու սպասեի դեպքերի հետագա զարգացմանը:

Բայց այս հույսը շուտով պիտի խոր հիասթափության վերածվեր:

Իրականում անարդարացի կլիներ, եթե պահանջեի, որ հնդեվր-մանագետների մի ամբողջ շարան այս գործին լծվի և դրա մասին մի կարծիք արտահայտի, Չգիտեմ՝ ինչու, միայն ասորագետ կոչված բոլոր քննադատներիս, որ զարմանալի կերպով յուրայիններս էին, անկանխակա-լությունը վերացավ, և նրանք չկարողացան իրենց գործընկերոջ նկատմամբ արդար գտնվել, Նրանք ավելի եռանդուն էին քննադատում, քան որևէ մի ուրիշ խմբակցության լեզվաբանները Չի կարելի առաջնորդվել միայն այն տեսակետով, որ հաթական գիրը ևս, ըստ ասորագետների և եգիպտագետ-ների, անհաղորդակցելի է, ինչպես որևէ խճճված ու բարդ կառույց: Հետաքրքրության սակավության համար ընդհանրապես ես չէի բողոքի, բայց կարող էի թերևս հուսալ, որ խնդրի դժվարությունից ելնելով՝ դրա առթիվ դատողություն աներ նա, ով առնվազն մեկ անգամ ուշադրությամբ իմ աշխատանքը թերթած կամ լրջորեն ուսումնասիրած, էլ չեմ ասում՝ գոնե մինչև վերջ կարդացած լիներ:

Բայց մի ուրիշ բան պատահեց:

Մի ասորագետ կորեն, ջախջախիչ դատավճիռ կայացրեց իմ աշխատանքի դեմ: Դա »Հիմարություն սկզբից մինչ ավարտը« պիտակավորած և իր օլիմպիական

բաղձունքում միայնակ մնացած մի լեզվաբան էր, որի դատողությունները զուրկ են գիտականությունից, ինչի հետևանքով իմ գիտական մեթոդը սրամտություն է համարվել: Սակայն նա չի բավարարվել քչով, այս դեպքում՝ հանրահայտ բացառություններով և սխալներով: Ոչ ոք մեր շրջապատում չի կարողացել իմ աշխատանքը գիտական փաստարկներով հերքել, բայց և այնպես այն պատշաճ գործ չի համարվել: Նկատենք, սակայն, որ վերծանությունների բնագավառում համարձակությամբ խորամուխ են եղել միայն մի քանի լրջմիտ գիտնականներ, որոնք իմ համախոհներն էին: Ես կարող եմ երկար խոսել, թե ինչ կերպ այդ քմահաճները, որ այս ոլորտում որևէ կարծիք արտահայտելու դեռևս անընդունակ էին, իմ աշխատանքը կարդացած չլինելով հանդերձ, գործից զլուխ էին հանել, մինչդեռ բոլոր գիտակներից, արհեստավարժներից և այս հարցով հետաքրքրվող ուսյալներից ոչ մեկը չկարևորեց իմ աշխատանքը՝ իրապես լրջորեն ուսումնասիրելով այն: Միակ մարդը, որ անվարան ձեռնարկեց այդ գործին և դրանով վերծանությունների հարցում մի քանի առումով ինձ սատարեց, ինքնատիպ ու անկողմնակալ արաբագետ RECKENDORF–ն էր (*Zeitschrift f. assyriologie XI, 1 ff.).* բայց դա կարելի էր համարել «ձայն բարբառոյ յանապատի»: Նրա գիտական այդ քայլը մնաց առանց նկատելի արդյունքի. և ես չէի կարող հուսալ, որ արտերկրում այն ավելի աշխույժ և բարենպաստ քննարկմամբ կամ անգամ իմ գործի արդյունքների ճանաչմամբ կավարտվի: Սակայն կային այս հարցով առանձնակի հետաքրքրվողներ և մասնակիցներ՝ հաղթանակի ավարին տիրելու համար: Սպասման հարցում ես շատ չհուսահատվեցի: Սահմանի մյուս կողմում թերևս ավելի բարեհաճ էին՝ հակառակ այստեղի քննադատների խորտակիչ գործելաոճի, որոնք, տարբեր միջոցներ կիրառելով, չէին խուսափում, այնուամենայնիվ, իմ դեմ հրապարակային պայքարից՝ առանց որևէ մտահոգության, թե ով կարող է ավելի ծանր վիրավորել:

Առաջին համարձակը *HALEVVY*–ն էր, որը համենայնդեպս մի անարդյունք վերծանության փորձ էր կատարել և հենց այդ պատճառով, բնականաբար, չէր կարող պարզ ու անկեղծ ուրախությամբ ինձ ողջունել: Ժնևի արևելագետների կոնգրեսը նա

համարեց մի հարմար առիթ՝ իմ գիտական դիտարկումները քննադատելու համար: Ես չեմ մոռացել այն բոլորը, ինչ ասաց HALEVVY-ն իր կեսժամանոց ճառի մեջ հակառակ ինձ, բայց դեռ հիշում եմ, որ նա այնպիսի դատողություններ արտահայտեց, որ ինձ պարզապես ապշեցրին, քանի որ նրա երկար ու ձիգ ճառում իմ վերծանությունների էության նվազագույն մասն անգամ չշոշափվեց, բայց նրա խոսքը վարձատրվեց բուռն ծափահարությամբ: Ծափահարության արժանացավ համենայն–դեպս իմ պատասխանը ևս. արդյոք այդ գիտնականները գիտեի՞ն, թե ում և ինչու են ծափահարում:

Երբ մի տեղ՝ *Academy*–ի մի խմբագրությունում, իմ աշխատանքի վերաբերյալ առիթ ներկայացավ զեկուցում կարդալու, որի մեջ (և *Academy*-ին չպիտի մեղադրել) Sayce–ական »decipherments-ը և «PREISER–ական »entzifferungen«–ը շարադրված էին որպես մի զարմանալի համակցություն, դրա առթիվ նույն շաբաթաթերթում (1894 թ. հոկտեմբեր) անխոնջ *Feder Sayce*–ից տպագրվեց մի հոդված, ինչը նա և նրա հետևորդները իբր որպես քննադատություն էին ներկայացրել: *Sayce*–ի այսպես կոչված քննադատությունը առաջինն էր, որ իմ երեսին պարզվեց: Իսկ երբ *Academy*–ի խմբագրությունն իմ պատասխանի համար իր հանդեսի էջերում տեղ հատկացրեց, նույն շաբաթաթերթի դեկտեմբերի 1-ի համարում հանդես եկան բարձրագույն գովասանքի արժանի և անկողմնակալ երկու անգլիացի գործընկերներ, որոնք, առաջնորդվելով արդարամտությամբ և անկանխակալությամբ, իմ քննադատների դեմ առճակատում ստեղծեցին:

Sayce–ը պատիվ ուներ անգլիացի լինելու. և դա պաշտպանում էր նրան անաչառ և բացեիբաց քննադատություններից, բայց ես համարձակություն էի ունեցել նրա արտատիպը *Academy*- ում ձեռք բերելու և մի գերմանական թերթում նրան ու նրա այսպես կոչված քննադատությունը նշանակալից ձևով կարգի հրավիրելու և դատելու այնպես, ինչպես իրեն արժանի էր, համենայն դեպս շատ քաղաքակիրթ ձևով, այնպես որ *Academy*-ն դրան համաձայնեց: Կարծում եմ՝ իմ դիմակայումը նրան

շատ չէր ոգևորել Այժմ *Sayce*–ի տեսությամբ հետաքրքրվողներին պատվիրում եմ պատրաստ լինել. ես կուզեի ընդարձակ մանրամասներով իմ դիտարկումները նրանց տրամադրել:

Հոգին լուսավորվի…

Այդ ժամանակվանից *Sayce*–ի ճակատագիրը որոշված էր։ Մի արձանագրությունում, որ ես իբրև հավելված *Zeitschr. d. Deutschen Morgland. Gesellsch*-ի 48-րդ համարում հրապարակել էի, չգիտեի, որ *Ordasu* - ի Առյուծի ողսի արձանագրությունը Մալաթիայի մոտակայքում է, և *Sayce*–ը իր »քննադատություն«–ում, որ ըստ իմ վերծանության հիմնորոշման էր հրապարակել, պարմանալիորեն չէր կարողացել անգամ Մալաթիայի հին անունը գտնել և գրում էր, որ անգամ այս արձանագրությունում *(MASPERO's Recueil de Travaux XVIII, 111 ff.*–ի հիմնորոշման ներքո) նույն վերծանության արդյունքում, բացի ճշտված անուններից և հարևան երկիր *Kommagene*–ի անվանումից, առաջինը ասորական արձանագրություններում անվանված »հիթիթական« թագավորներին պիտի վերագտնեի։ Անգամ այս արձանա–գրությունը, որպես ժամանակագրական հերթականություն, առաջինը ես հաստա–տել կարողացա, և այդ նույն արձանագրությամբ միաժամանակ կարողացա նոր արձանագրությունների հայկականության հարցում անվիճելի ապացույցներ ներկայացնել: Ավելին՝ այս արձանագրությունը ինձ համար մի տեղ հայթայթեց *Sargon*–ի տարեգիրների մեջ, ինչպես դա WINCKLER–ն էր բացահայտել. Չնայած ոչ շատ վստահելի, բայց և այնպես մի իրական պատճեն Փարիզում վավերացնում է իմ վարկածը։ Ըստ սեպագրերի, ինչպես այս արձանագրություններում է վկայվում, *Kommagene*-ի *Mutalu*-ն *Sargon*-ի օրոք և*ս Melitene*–ին է պատկանել:

Sayce–ի այսպես ասած քննադատությունը չէր կարող առանց հետևողությու մնալ: Ես ամենայն լրջությամբ հավատացած էի, որ *HALEVVY*–ի գիտաբանավեճը Ժնևի արևելագետների կոնգրեսում միայն մի ակնթարթային ընկրկում է. բայց նրա խոսքը այն ժամանակ մեծ տպավորություն թողեց, չնայած քիչ էր կշռադատված և զուրկ էր գիտական հավաստիությունից: Բայց *HALEVVY*–ն հեշտությամբ մոռանում է մի բան, ինչը մի ժամանակ ինքն էր փաստարկում. Կոնգրեսի փաստաթղթերում (*բաժին III,* էջ

69 *ff.*) պահպանվում է նրա մի հոդվածը, որ նրա բանավոր զեկուցումը կամ առնվազն կրկնված դասախոսությունն է՝ *lu et relu* (էջ 69. այնուամենայնիվ, դրա ուսումնասի– րությունը նպատակահարմար կլիներ), որ հիմնված է իմ աշխատանքի վրա և կազմված ընդամենը երեք էջից, երբ իր ցեկուցումը կոնգրեսում ամբողջ կես ժամ ցբաղեցրեց: Թվում է՝ HALEVVY–ի միտքը անցած տարվա ընթացքում կծկված պիտի լինի. և այն, ինչ որ դրանից մնացել է և այս քննադատության մեջ արտացոլվել է, համապատասխանում է գործածված նսեմացուցիչ մեթոդնե–րին, բայց դեռ ավելի բարձր աստիճանի, քան *Sayce*–ական քննարկումները: Միայն թե, փառք Աստծու, սուսկ պատմական հարցերով: Ուրեմն ինչո՞ւ դրա վրա թուղթ ու ժամանակ վատնել: Եթե ես HALEVVY–ական քննադատությունը այնուհանդերձ ոչ լիարժեքորեն անտեսեի, այդպիսով HALEVVY–ին չէի կարողանա բացատրություն տալ, քանզի ես դրա կարիքն այլևս չունեի, դեռ ավելին. նրա հակառակ՝ կբողոքարկեի: Այնքան միամիտ է բանականությունը նրա քննարկումներում, որ անօգուտ չի լինի դրանց արվեստ անվանել, ինչպես նա է իմ գիտական աշխատանքը իր ընթերցողներին որպես հարձակման թիրախ ներկայացնում:

HALEVVY–ն իր քննադատությունում, օ. հ. էջ 71–ում, փաստում է, որ ես հաթական ավանդության, այսպես ասած, երկլեզվյա *Tarkondemos*-ը այսպես եմ թարգմանել. »X-ը Erme-ից, թագավորը, թագավորը«. ցերեկվա պես պարզ է, որ սա անհեթեթություն է. և այսպիսի մի թարգմանություն ունենալով հանդերձ՝ HALEVVY–ն համենայնդեպս ցանկանում էր իմ ծավալուն թարգման–չական փորձերի բոլոր մեջբերումները մերժել՝ կարծելով, որ այսպիսի մի թարգմանությունով թարգմանիչը դատապարտվեց: Միայն թե դա ինձնից չի ծագել, այլ հենց իրենից՝ HALEVVY–ից: Իմ թարգմանությունը հնչում էր այսպես. »X, Erme-ից թագավորը, թագավորը« HALEVVY–ն հանգում է նս մի եզրակացության, որտեղ ճգնում է ապացուցել, թե ես ծիծաղելի եմ մի շշմեցուցիչ պարզ ձևով՝ անփույթ տեղը փոխված ատրակետի պատճառով: HALEVVY–ն դեռ չի կարողացել փաստել, որ ես տկարամիտ եմ Եթե նա ինձ մոտ կարդացած լիներ, թե ինչ է տպագրության տալու, ես ընդամենը կուղղեի

կետադրական վրիպակը և կնկատեի, որ սա բառացիորեն մի նոր տեսակի մեղադրանք է: *HALEVVY*–ն Կոնգրեսին այնպես իմ թարգմանությունը ներկայացրեց, որ կարծես թե ես եմ այն տպագրության համաձնել, և թե ինչպես նա իր կրկնված ընթերցման (*Lu et relu*; սա իր սեփական խոսքն է) ժամանակ ատորակետը մի ուրիշ տեղ գտնել կարողացավ, ինձ համար մինչ այսօր պարզ չէ:

Իր հպանցիկ մակերեսայնությամբ հայտնի *HALEVVY*–ական քննադատութ–յունը, սակայն, շատերի համար է պարզ, ուստի դա ոչ որքի այնքան էլ չի կարողանում զրգռել Միայն թե պիտի պարմանալ, որ նա, ի լրումն դրա, մի փաստարկում բերեց, որը ինձ կարող էր կործանել, քանզի այն իրականությունը հակառակ ու շրջված է ցույց տալիս:

Փուլ առ փուլ առաջադիմող իմ վերջին հետազոտությունների արդյունքների, որոնց անտրամաբանության զյուտը *HALEVVY*–ին էր վերապահված, թվում էին հետևյալ դրույթները.

Կա մի նշան՝ Կիլիկիա; մի գաղափարագրախումբ (ոչ այն, որ *HALEVVY*–ն է փաստել ուպում, այլ մի ուրիշ նշան), քաղաք *Karkemis* (ոչ այն, որ *HALEVVY*–ն է պնդում, այլ *Jerabis*-ը) է նշանակում; և որ »թագավոր« *śi (e) – ra (o)s* (ոչ այնպես, որ *HALEVVY*–ն է փաստել ուպում, այսինքն ՝*Sieraos*) է կոչվում:

Այս եզրահանգումներին անդրադարձել եմ իմ աշխատության նախաբանում, որը իմ վերծանության գործի ընթացքի հետ ոչ մի կապակցություն չունի: Ի՞նչ է ասանում *HALEVVY*–ն սրանից, Նա տեղեկացնում է իր անփորձ ընթերցողներին, որ այս ապշեցուցիչ *մերկացումները*, ինչպես նա միշտ ցանկանում է անվանել, ապագայում ուրիշ “վերծանափորձությունների” համար հիմք կծառայեն: Սակայն սրանք ոչ թե *մերկացումներ* էին, այլ բանական եզրահանգումներ՝ մանրակրկիտ աշխատանքիս վերջնական արդյունքը: Այս քննադատությունը այնպիսի մի յուրահատուկ խառնաշ–փոթություն առաջացրեց, որ իմ տաժանակիր աշխատանքը քննարկությունից պիտի վրկեր: *HALEVVY*–ն, որի համար գիտական քրտնաջան պրպտումները արժեք չունեն, տիրապետում է զեղմաներենին և չի կարող իր քննադատության պատասխանատ–վությունը բացարկել: Նա պետք է ակնկալեր, որ սրանից ելնելով՝ մի կարծիք հենց իր

մասին կարոտահայտեմ, այն է՝ դժվար է երևակայելի, որ գիտությանն այսպես ծառայած մեկը գիտակցաբար իրականությունն ու բանաստեղծությունը գիտության մեջ շփոթի ու խառնի, ուստի ինձ ուրիշ բան չի մնում, բացի ընդունելուց այն փաստարկը, որ նրա մոտ կրկնված թեման՝ *lu et relu*, ոչ այլ ինչ է, քան մասնագետների հետազոտությունների նախնական արդյունքները նսեմացնելով կամ բացասելով՝ գիտության մեջ խառնաշփոթ և իրարանցում ստեղծել՝ փոխանակ դրանք ճշտելու կամ հիմնավորելու և գնահատելու, ինչը հարիր է իսկական մտավորականին:

Սրանք են իմ դատավորները…

Նրանց քննադատությունները վերաբերում են այս գրքիս լույս ընծայմանը, ենթադրաբար՝ անցյալին: Հարցնում են, թե ինչու նրանց չեմ լռեցնում. ես պատասխանում եմ. "Քանի որ նրանք համարձակություն ունեցան առաջին անգամ քննադատել, բնականաբար չեն խուսափի իմ այս նոր աշխատանքի հաջողությունն իրենց անխոհեմ ու անփույթ դատավճիռներով կրկին կասեցնել": Հիմա է հասկացվում, թե նրանք ինչ դավադրություն էին նյութում:

Միգուցե այս անցած տարիներին դեռ բավական բան չեմ սովորել և այս գրքի միջոցով աշխատել եմ մի բեկում առաջացնել նրանց դատողություններում, որոնց ինչ-որ չափով հետաքրքրում ու վերաբերում է իմ աշխատասիրությունը: Բայց իմ վերծանությունները թերևս մի արգելքի են հանդիպում. Դեռևս մի քանի տարի առաջ հասկացա, որ իմ վերծանությունների փորձերի հանդեպ անկանխակալ, անաչառ և նպաստավոր կարծիք ստեղծելու հույսով և իմ առաջին հոդվածի ձեռքբերումների ու հրապարակած արդյունքների հավաստիությունը ապացուցելու համար անհրաժեշտ է աշխատանքի շարունակական ուսումնասիրություն, լուրջ քննարկումներ և գիտական բարեհաճ բանավեճեր: Բայց դա ամեն մարդու գործ չէր, և դժվարություններից վախենալով՝ լեզվաբաններն ուղղակի դա հաշվի չեն առնում և ընկրկում են: Այսօր կարծում եմ՝ իրավունք ունեմ ասելու, որ գործի արդյունքներն ուղղակիորեն նրանց պիտի համոզած լինեին, որ դրանք իրենց արդարացնում են:

Ինչ վերաբերում է արձանագրությունների բացատրություններին, համոզված եմ, որ կարևոր է փաստի ճշգրտությունը, որի շնորհիվ ես, նույն արտահայտությունը ամենուրեք, անընդհատ, ավելի երկար կտրվածքներով կրկնելով, մի անառարկելի արդյունքի եմ հասնում. և դա սխալ բացատրությամբ աներևակայելի է:

Իսկ ինչ վերաբերում է արձանագրությունները վերծանելուն, բավական է որպես ընդհանուր հավաստի փաստ ընդունել, որ անունների խմբերը, որոնց վրա դա հիմնավորվել է, ըստ իմ բացատրության, ընդհանուր անուններին համապատասխա– նեն, որոնք արձանագրությունների պեղած ու գտած վայրի և կոթողի հետ պատշաճ կամ ուղղակի և միայն այնտեղ սպասելի կարող էին լինել; և որ իմ ընթերցումներն ու բացատրություններն ընդհանուր միասնականությամբ, երկուստեք մանրակրկիտ, անթերի և ամենակատարյալ ձևով ստուգվեն, ըստ որի՝ նույն հնչյուններն ամեն մի երկու անունում, ըստ իմ հետևությունների՝ սրանց համապատասխանող նշանների խմբին կամ միշտ նույն հնչյունին պիտի համապատասխանեն: Նշանակում է՝ նման տեսակի բաղաձայնները նույնությամբ են գրվում. դրանք վերահաստատվում են հատկապես: Օրինակ՝ մի բառախումբ *Hamāt*-ի համար (գրվում է (ʾ–*m*) *Hamat* (–(?)ť), կամ *Syennesi(s)* գրվում է *S´*-ʾ- *n*–*ś*, *Karkemis* (գրվում է սեռական հոլովաձևում՝ *Kar(i ?)gamiá(-(i)ḱ-m), Melidia-Melitene* (գրվում է սեռական հոլովաձևում՝ *M(e)l-ť),* *Hāti* (մի անգամ գրված սեռականում՝ *Hātiá(-ť)* և վանկային խմբերով *Hātio*- ի համար (գրվում է *H(a)ť (-ť)-á)* և այլն: Բառախմբերը *Karkemis*-ի համար (գրվում են, ինչպես վերը նկատվեց, սեռական հոլովաձևով՝ *Kar(i ?)gamiá(-ḱ-mi)*: Կիլիկիայի համար (գրվում է սեռականում *Khilikia (-i(?)ḱ)* և այլն), *Hamat*-ի համար, ինչպես նաև մեկ թագավորի անուն՝ *TAR-BI-BI –u-aš-ši-mi*; *Markaš* կամ *Gurgum*-ի համար (գրվում է սեռականում *M(a)r + X*, կամ *ḱ(u)r + X).* այդպես նաև *Tarsus*-ի համար (գրվում է *T'(a)r-ś* և *T´ar- ś-(á)r(-);* որտեղ *(á)r*-ը հասկացվում է որպես սեռական վերջածանց *T´(a)r*-ը երկու բառերում՝ *st´r* = հայերեն *ustr* = »ուստր, որդի« և *ωatirā* = հայերեն *vayr*=»վայր, երկիր, տեղ«–ը և X–ը համապատասխանորեն որպես Y + մի հնչյունային լրացուցիչ տարր, Gurgum-ի կամ Maraš-ի առաջին բառախմբում փոփոխվում է. նույնը և միգուցե *Kommagene* կամ

կոմագենացի (գրվում է *K´m - mḱ-i*) և *Hamāt* ու *Kargemiš*-ում անգամ առաջին նշանը խմբում *Kommagene*-ի համար *Jerabis I, 3-* ում; որպես հնչյունային լրացուցիչ տարր՝ *Melidia- Melitene* և մեկն էլ *Hamāt*-ից և *Kargemiš*- ի խմբերից ստացած նշան ունի m –ի համար: Կրկին մեկական՝ *Melidia – Melitene - Hamāt*-ի, ինչպես և *Hati*-ի և *Hatio*-ի (Կիլիկիայինը, Քարքամեշինը, Տարսուսինը), *Gurgum –* ի կամ *Maraš*–ի, *Syennesis*-ի, Տարսուսի և *Hamāt*-ի, արքայանուն *TAR-BI-BI –u-aš-ši-mi*-ի, *Kargemiš*- ի, *Hati*-ի, *Hatio*-ի և *Hamāt*- ի, ինչպես նաև *Melidia- Melitene*–ի համար: Կարծում եմ՝ ավելին այս մեծամիտները չպիտի պահանջեն՝ առանց հայկականության օգնության կանչելու. ես, դիցանունները օգտագործելով, Կիլիկիայի անուններով կարողացել եմ գաղափարագիր *ṕ(á)*-ի հնչյունային արժեքները որոշել: Այս հնչյունները ամրագրել եմ, միաժամանակ ճշտել *ś*–ի և *r*–ի իմ ընթերցումները՝ յուրաքանչյուրը մի նշանով, և գտել, որ այս երկուսը միասին *śr*-ով կապվում են մի հաթական բառ՝ համարժեք թագավորին (ի դեպ, Կապադովկիայի մանրադրամների վրա *dsari*–ն, բացի երևույթին, մի բառ է՝ թագավոր նշանակությամբ կամ դրան հավասար մի բան): Այնպես որ այսուհետև, օրինակի համար, *ś* և *r* նշանի համար հնչյունային արժեքը չորս՝ իրարից անկախ մեթոդներով վավերացրել եմ՝ առանց իմ հայերենի՝ այժմ փաստարկված վարկածը արձանագրությունների ընթերցման ընթացքում որևէ ազդեցության տեղի տալու:

Տարբեր նշանների հնչյունային արժեքների՝ իրար չխանգարելու հանգամանքը բազմահնչյունայնությունը առնվազն մի քանի նշանի կամ նույն հնչյունի ընթերցման ճշտությունը ընդունելի է դարձնում, և դա կարող է լրացուցիչ ապացույց լինել իմ ընթերցման ճշգրտության հարցում:

Կան դեպքեր էլ, երբ, բացի իմ եզրահանգումների, հաճախակի կրկնվող գաղափարագիրը մի պարզ հնչյունային արժեք է ունենում, և հակառակը:

Այսուհետև հնարավոր է՝ նույն մարդիկ, որոնք մինչ հիմա ամբարտավա-նությամբ քիթ էին կնճռոտում՝ աշխատելով այդ հարցում վճռական դառնալ մի

արհեստավարժ թերահավատությամբ և ինքնահավան կեղծավորությամբ, դեռ հիմա էլ կարող են ճիգ թափել՝ գործիս հաղթանակը կասեցնելու համար:

Կարիք չկա անիրական թափառուն ուրվականներ հայտնաբերելու կամ փաստելու, որ իմ ընթերցումները իմ բացատրությունների վրա են հիմնված, քանզի հենց իրենք դա կհաստատեն:

Ինչպես և պիտի ակնկալեի, մինչ այս միանգամայն նշանակելի վերծանություն-ները ավելի լայն ծավալով են ապացուցել արձանագրությունների հայկականութ-յունը: Այն ժամանակ իմ համոզմունքը դրա առթիվ բավական էր, որ ինչը ես վստահորեն կարդալ և թարգմանել էի ցանկանում, առանց բացառության նույն նշանակությամբ հայերենում առկա է, ուստի ընդհանուր պատկերը ցույց է տալիս, որ այս համապատասխանությունները հայերենում նախապատմական ժամանակից եկած պիտի լինեին, այնպես որ այսպիսի նշանակալից կշռով բազմացած համեմատական նյութերը այսուհետև ավելի քիչ "հուսալի" մասնագետներից թերևս մի քանի կողմնակից կարող են ձեռք բերել, Մի լեզվում, որտեղ *t'-i-i-ն (պրոտասանվում է dei)* մի հոմանիշ է թագավոր բառի համար, *(')-) ś-t´-r* »որդի« կամ »պավակ« է նշանակում, ś–ն + որևէ շփական հնչյուն, բացի *m* + *t´-r*-ն »երկիր« է նշանակում, *m-ś*՝ »մեծն« *'-ś–* »ես«, *i - »ես եմ«* – կարիք չկա ձայնավորներ գրելու,և այդպիսի մի լեզու կարող է հայերենին հարազատ լինել. օրինակ՝ *tēr* *(dē + ar* =մարդ) = »տեր«–ից և *tikin* (*dē* + *gin*= տիկին) = »տիրուհի«, *ustr* = »որդի, ուստր« = վաղեմի *t*՛*sutro (t*՛*sudro) ksudro*-ից= *ḫšudra* = այսինքն՝ »պարմ« Ավեստայում, և ինչպես սպասելի է, դուստր = »դուստր« –ի՞ց է արդյոք առաջացել. *Zav-a-k* = »սերունդ«, »պավակ«, *vayr* = »տեղ« և »վայր«, *mets* = »մեծ«, *es* = »ես« և *em* = »(ես) եմ«–ը մեկ ծանոթ բոլոր լեզուներից միայն հայերենում է առկա: Իմ կատարած հետազոտությունների եզրահանգումը, որ հիթիթերենը ավելի տարրական հին հայերենն է, միանգամայն ճիշտ է. քանզի, ի հետևանս դրանց փոխհարաբերության, հայերենի հնչյունային կանոններով կարգա-վորվելով՝ բացառվում է պատահականության "ամենակարող" լինելու հանգամանքը, անգամ եթե մեկը դեռևս դրանց կապակցությունը ժխտել ցանկանա:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ բոլոր գաղափարագրերի հնչյունային ընթերցումը, որոնց մեջ նախնական տեսքը դեռևս հստակ կարող ենք ճանաչել, համապատասխանում է հայերենի մի բառի կամ բառամասի, որը նկարագրում է այդ պատկերի արտահայտած գաղափարը։ Ավելացնեմ, որ ասորական թագավորների արձանագրությունների հին անուններում համեմատաբար ավելի քիչ են նմանություն-ները։ Այս լեզվի կրողները անկասկած ու դեռ ամենայն հավանականությամբ, այսպես ասած, հաթական գրեր էին գործածում, որոնցով պահպանվել են մասամբ ավելի նոր կիլիկիա–կան անձնանուններ հունահռոմեական ժամանակների՝ մի կողմից և հին հայերենի՝ մյուս կողմից, որոնք բացմապատիկ հարաբերութ–յուններ են հիշատակում, և որոնց մեջ կապակցված երևում են անգամ ավելի հին անուններ, որոնց կրողները մեր արձանագրություն-ների ազգին պատկանե–լություն կարող են ունենալ:

Այսպես. *Sura-s(ś)e(i,a)r (Palestina, Phonicien kam Syrien, շուրջ 1400; p. 127)*-ը համապատասխանում է մի կողմից՝ »հիթիթական« արքայանուն *Mɯrз-sзrз*-ի և նրա որդի *Ḫtз-sзrз*-ի անուններին *(Ramses II*-ի ժամանակ – շուրջ *1300*-ին) և *Kзɯï-sïз*-ի անվանը հենց նույն ժամանակվանից. *Surr*-ին (*Patin*–ի թագավորը Հյուսիսային Սիրիայում *Salmanassar* II ժամանակվանից; *860-825*; *p. 113 f.*) և կիլիկիական դիցանուն *Σουρ– βη–ς* –ին, մյուս կողմից՝ հայկական անուն *Sur-ik* = Սուրիկ–ին; անվան երկրորդ մասը հավանական կերպով հայերեն *ser* = սիրող (*ինչպես մարդա–սեր*). *Śu(w)ar-dat-a(-u(m))* և *U(Y)aš-data (շուրջ 1400 էջ 125 f.)* պարունակում են որպես երկրորդ տարր *dat-a*-ն, որը հունարեն *δατος* և արիական *dāta* բարդված անձնանունների երկրորդ բաղադրիչն է հիշեցնում և հայերենում *dato-s* տեսքով գոյություն է ունեցած եղել: *Uaš* կամ *Yas*-ը, անգամ եթե հնդեվրոպական *Uas* կամ *Yas* –ին է համապատասխանում, պիտի հայերենում *Ua* կամ *Ya*-ի փոխվի, քանի որ s–ն բառավերջում շուրջ *1400* թ. դեռ անհետացած չէր: Բայց և այնպես *Ua*-ն, ինչպես և *Ya*-ն առկա են կիլիկիական դիցանունների մեջ, *δατ–ης*-ը՝ որպես երկրորդ տարր կիլիկիական *Μονγδατης, Μονγος, Μουνγος* և այլնի կողքին, և մի վայր՝ *Ουαδατα* – Կապադովկիայում. բնագրերի տեղադրական անբավարարության պատճառով այս

երկու անունները այստեղ են զոնվել, և չի բացառվում, որ *Šuar*–ը *Šuardata*-ում նույնն է, ինչպես *Sura*-ն *Suraser*-ում է ներկայացնում. ճիշտ ինչպես երկու շղթաների օղակները միմյանցով ողպես մեկի՝ ավելի հզորի կշաղկապվեն:

Այնուհետև. հնարավոր է՝ *Тзdзгз*-ն *(շուրջ 1300 թ.)* կիլիկիական դիցական անուն է՝ *Τεδι–αϱ–ις*, որտեղ *r*-ն = *aro*, այսինքն՝ »մարդ«. սա հիթիթական արձանագրութ–յուններում մի աստծու անվան և մի հայկական անձնանվան հետ կապակցվելով՝ ստեղծում է *Tir-ayr* = »մարդն աստծու« բառաձևը (*ayr*–ը *aro*–ն է ներկայացնում):

Շարունակենք. *Kund(t)-a-špi*-ն *(Kommagene*–ի թագավորը *Salmanassar II*-ի ժամանակներում, 860–825 թթ. մ.թ.ա.) կիլիկիական *Κουνδης* և հայերեն անձնանուն *K'ont'* *(Khonth)*–ն է: Բնականաբար այդպիսի համապատաս–խանություններին չպիտի շատ մեծ նշանակություն տալ. անունները փոխվում են, ինչպես բառային փոխառությունները, և ոչ միայն այն պատճառով, որ հիթիթների և հին հայերի կրոնների միջև մի հարաբերություն է նկատվում:

Վերը հիշատակված նկատառումների կապակցությամբ թերևս օգտակար են բացատրություններ, սակայն պիտի ընդգծել և բարձրաձայնել, որ այժմյան հայերը ոչ թե մեկուսացված, երբեմն ցրված, այլ համախմբված ազգաբնակչություն են, որ մոտիկ և կամ մասամբ նույն բնակավայրերում են նստակյաց ապրել և շարունակում են բնակվել այնտեղ, որտեղ հիթիթական արձանագրություններն են հայտնաբերվել:

Եվ, վերջապես, այսօրվա հայերի ազգային անունը՝ *Hay-k'*-ը, համընկնում է հիթիթների *Hatio* բնիկ անվան հետ, քանզի *Hatio* ձևը, ըստ հայկական հնչյունային կանոնների, պիտի *Hay* դառնար, ինչպես *m-t-r-* հց = արձանագ-րությունների »մայր«–ը. հայերեն՝ մայր, և *w-t-r* = արձանագրությունների »երկիր«–ը հայերենում վայր է դարձել: Երբ տոհմանուն *Hatio*-ի բացահայ-տումը *Zeitschrift d. Deutsche. Morgen. Ges.*-ին պարզեցի, ինձ համար դա միայն մի նախադրյալից ավելին չէր և այն ժամանակ հատկապես մեծ իմաստ չուներ, Պետք է որ մի ուրիշը սկսեր դրանով զբաղվել, որ ես պատեհ կերպով դա որպես ուշադրության արժանի մի իրողություն համարեի, բայց այն, ինչ ես երբևիցե չէի կարող զուշակել, այժմ մի իրողություն է դարձել, որի հետ

ընդունամենայնիվ հաշվի պիտի նստել։ Նկատենք, որ *Hatio* էին կոչում իրենց որպես նվապագույնը, այսպես ասած, հաթերեն արձանագրությունների մեծ մասի և կարևորագույնի սկզբնապատճառ հեղինակները։

Այս ամենից ելնելով՝ այսուհետև կարելի է վստահությամբ եզրահանգել, որ արձանագրությունների հեղինակները հայերի նախահայրերն են եղել։ Արդեն միշտ գիտակից և խելահաս մարդու համար ոչինչ չի մնացել, քան ընկալումով իրականությունը ընդունել կամ ապացուցել այն, որ սովորական տղամաքանությունը իր կանոններով հիթիթների և նրանց ընկերների վրա ոչ մի ազդեցություն չունի։

Գտնում ենք, որ արձանագրությունների հեղինակ ազգին այսուհետև պետք է անվանել իր բուն անունով՝ հաթեր։ Երբ ես նրանց իմ գրքի անվանաթերթի վրա հիթիթներ անվանեցի, դա մի լոհաբերություն էր, որին ես պիտի զնայի, որ ընդհանուրին հասկանալի դառնայի. մի մտավոր լոհաբերություն, ուր հիթիթ և հաթի գաղափարները չեն համընկնում։

Իմ գրքի ընթերցողներին թերևս կարիք չկա դրա մասին պզուշացնելու. նրանք իրապես այս աշխատանքը կուսումնասիրեն։ Մի ծանոթություն, սակայն, իմ անցյալի գործերից »հիթիթների« արձանագրությունների և իմ առաջին հոդվածի մասին Reckendorf-ի քննադատության վերաբերյալ միգուցե ցանկալի լինի. դրանք բացահայտ–ված են *Zeitschr. d. Deutsche Morgen.Ges. 48,* էջ 235 – 352 և 429 – 485–ում; *Maspero*-ի *Recueil XVIII,* էջ *111 – 120*-ում, *Wiener Zeitschrift für die Kunde d. Morgenl. X,* էջ *3 – 20*-ում և այլ գիտական աշխատություններում։

Իմ նախկին գործերը հրատարակվել են այս, ինչպես նաև *Zeitschrift* հանդեսի տարբեր համարներում։ Իսկ եթե այս գրքում թյուրիմացաբար մոռացված են որոշ լեզվաբանների անուններ, որոնց հիմնավորված կամ թերևս վիճելի տեսակետները բացառապես ամբողջությամբ կամ մասամբ իրենց արդարացրել են, վրիպում պետք է համարել։ Մենք չենք կարող համաձայնել մեր գործընկերների հետևյալ դրույթներին. սրածայր գլխարկի բացատրությունը որպես »թագավոր«՝ բառ, այսպես ասած, երկլեզու *Tarkondemos* և *Boghazkoi*-ի դիցանշանների ծանոթագրությունների (Sayce);

արձանագրությունների սկզբում հաճախ պատահող արտահայտությունները՝ նշանակելով »ես« և »եմ« (*MENANT, BALL, HALEVVY*); մեծ մասամբ քանդակի վերին մասի շարքում գտնվող նշանը՝ որպես »խորհուրդ բաժանող« (*PEISER*); *me* (*mi*)–ի նշանը՝ ըստ երկլեզվի (*Sayce;* բայց դրանով միայն փաստելի չէ) և նույնպես *e* (*i*)–ն դրա վերջում (*HALEVVY*; բայց դրանով ևս դա վստահելի չի դառնում):

Գրային աղյուսակներին հետևող նշանների առթիվ հետևյալ նկատառումն ունենք. հարցական նշանների հետ ուղեկցվող և դրա հետ միասին փակագծերի մեջ ներփակված նշանագիրը և նույնությունը կասկածելի են դարձնում նույն շարքի մեջ գտնվող նշանը, մինչդեռ մի պատկերի հետևող փակագծերով ներփակված հարցական նշանը ցույց է տալիս, որ դա անառարկելի չէ և այդ պատճառով երբեմն հենց նոր հիշված նշանագրին է պատկանում.

Երբ իմ գրային աղյուսակը համեմատվում է արձանագրությունների հրատարակությունների հետ, շատ հաճախ զգալի տարբերություններ են նկատվում ու բարձրաձայնվում: Դա բացատրվում են նրանով, որ ես մինչ այժմ հնարավորինս կաղապարված պատճեններով, արտատիպերով և լուսանկարներով եմ աշխատել, մինչդեռ շատ հաճախ արձանագրությունների հրատարակություններում, ուր լուսանկարը չէր օգնում, բնագրից չափազանց անբավարար պատկերացում է ստացվում: Պատրանքն ու կամայականությունը նույնպես *PEISER*–ի ժողովածուում *(Die hetitischen Inschriften)* անպատեհ կերպով տեղ է գտել, այնպես որ նրա հրատարակած բնագրերի հավաստիությունը կասկածելի է: Այն, ինչին անվարժ ձեռքով և համառ աշխատանքով կարելի է հասնել, հավատացած եմ, իմ գրաաղյուսակներում ապահովել եմ. Ավելին չի կարելի ինձնից պահանջել. Իմ գործերի անկատարությանը ևս տեղյակ եմ. բայց ո՞վ կարող է բարելավել իմ գործը. համառոտ քարտեզը գլխավոր շտաբի քարտեզ չէ, Բավական է, որ այն ճշգրիտ է և իր նպատակին ծառայում է:

Երբ վերը ես իմ դժկամությունն արտահայտեցի առաջին աշխատանքիս մասին կազմած կարծիքի վերաբերյալ, շատ անարդարացի կլիներ, որ այստեղ չուղենայի շնորհակալություն հայտնել այն բոլորին, ովքեր միայն մի կարծիք արտահայտելու

համար իմ հետազոտությունները սիրով ընդունեցին և իրենց գործուն մասնակցությամբ կամ շահագրգիռ աջակցությամբ նպաստեցին իմ աշխատանքի հաջողությանը: Բացի պարոն SCHWALLY – ից, որն առիթություն ունեցավ առաջինը մի դրական գրախոսություն գրելու, ես պիտի հականե անվանե երախտագիտությունս հայտնեմ պր. *պրոֆ.* HILPRECHT–ին, որ բազմիցս առիթը չկորցրեց իմ գործի արդյունքի ճշգրտության նկատմամբ համոզմունք պարզելու; պր. *պրոֆ.* NÖLDEKE և պր. *պրոֆ.* JUSTI-ին, ովքեր տարիներ ի վեր անխոնջ կերպով և մեծ պատրաստակամությամբ ինձ ուսուցանել և խորհուրդներ են տվել. Շնորհակալ եմ և Տյառն *պր.* RECKENDORF-ին, որն ինձ և իմ գործին, ամենամեծ կոհաբերությունն է բերել՝ տքնաջան աշխատանքով մի արմատապես շատ օտար ոլորտում իրեն դատողունակ դարձնելու, որ իմ գործի մասին մի վերլուծություն գրել կարողանա:

Այս վերջին երեք պարոնայք իրենց գրավոր դիտողություններով և խմբագրումներով ինձ ջերմաջերմ երախտագիտություն են պարտադրում:

Գիրքը պատրաստվել և տպվել է ինձ համար բարդություններով ու հուզումներով լի մի ժամանակ, երբ դժվար էր կենտրոնանալ, ուստի երախտապարտ եմ իմ գործընկեր WREDE–ին՝ գիրքս սրբագրելու և հիմնական վերանայման ենթարկելու համար, ինչի շնորհիվ վերացել են բազում անճշտություններ և անորոշություններ:

Հարկ է սրտանց շնորհակալություն հայտնել նաև իմ հրատարակչին, որը մարտիրոսաբար իրականացրել է իմ բոլոր ցանկությունները, և դեռ մի բան էլ ավելին. գիրքը շատ գեղեցիկ կարդակազմվել է և կարծես արվեստի մի նմուշ լինի: Հրատարակչական գործի վարպետները, պր. հրատարակչի հետ սիրահոժար համաձայնելով, որ գեղեցկությունը խիստ գնահատելի է, բայց նպատակահարմարությունը՝ առավել ևս, գիրքը լույս ընծայեցին մեծ բարեխղճությամբ և պատշաճ մակարդակով, որի համար հայտնում եմ խորին երախտագիտությունս:

Հաթեր ու Հայեր

I

Հաթ – Հայկի Ժողովուրդն ու երկիրը

Հյուսիսային Սիրիայում ու ավելի հյուսիսում եգիպտացիները, ինչքան մեզ հայտնի է, *Thutmosis* III-ի ժամանակներից՝ մոտավորապես Քրիստոսից 13 դար առաջ, ճանաչում էին մի երկիր՝ Հաթ անունով: Ասորիները, ինչքան գիտենք, 15–րդ դարի վերջերին նույնպես գիտեին մի երկիր՝ Հաթի–Հաթթի անունով, Հին Ուխտի մեջ նախահայկական, այսինքն՝ նախահնդգերմանական Հաթի երկրի՝ Հայաստանի բնակիչներին, հիթթիմ, հիթիթներ են անվանել: Հիմա, երբ *Hama*–ում և Հյուսիսային

Սիրիայի տարբեր մասերում ու այդտեղից դեռ ավելի հյուսիս և ամբողջ Փոքր Ասիայի շրջակայքում գտնվեցին արձանագրություններ՝ մինչև հիմա անծանոթ ու նույն տեսակի գրերով, որոնց լեզվական նույնականությունը դեռ չէր ապացուցվել, ատացվեց, որ գտնողներն սկզբնաղբյուրի որոշման հարցի պատասխանը շատ արագ ձեռք բերեցին: Այդ ժամանակ Հյուսիսային Սիրիայի բնակիչները անվանվեցին հիթիթներ՝ Հաթի-ի երկրից: Արձանագրությունների մի մասի առաջին գտնողներից *W. Wright*-ն ու *Sayce*-ը արձանագրությունների հեղինակին հիթիթներ անվանեցին և անվարան աճապարելով՝ մի մեծ պետություն հորինեցին, որ մի ժամանակ՝ մոտավոր-րապես մինչ շուրջ *1300* թ. մ.թ.ա. (*Ramses* II–ի ժամանակ, երբ Հաթիի թագավոր Հաթեսերեն եգիպտացի թագավորի առաջխաղացումը կասեցրեց), պիտի գոյություն ունենար՝ արձանագրությունները տարածված ողջ երկրով մեկ, որի սահմանները հասնում էին մինչև Փոքր Ասիայի արևմուտք՝ մինչև *Karabel*, հյուսիս՝ մինչև *üyük, հարավ՝ մինչև* Կիլիկիա, այնուհետև դեպի հարավ՝ մինչ Համա, արձանագրություն-ների ամբողջ տարածքով, ու դեռ ավելին: Հիմքերը, որոնց վրա խարսխված է այս տեսությունը, վերը ներկայացված են, և պիտի ընդունել, որ դրանք նվազ համոզիչ չեն: Մինչդեռ ես *Zeitschr. d. D. Morg. Ges. 48 245 f.*- ում շեշտել էի, որ դեռ հին ժամանակներից եգիպտացիներին, ասորիներին և նախահայերին Հաթի երկրանունը προτερορ և դրան առնչվող տոհմանուններն ու գոյականների կապակցություն ունեցող անունները –νστερον է, ուրեմն հիթիթ անունը ազգ չի նշանակում և ավելի շուտ միայն Հաթի երկրի պատկանելության է վերաբերում՝ տարբերություն չունենալով, որ այս սեմական կամ այն ոչ սեմական լիներ, այնպես որ ես այս նոր տեսության հիմնադրույթները գիտականորեն քննարկելու և պատմական փաստերով ապացուցելու կոչ պիտի անեմ:

Հիթիթներին ներկայացնում են Հաթասերեն ու նրա ազգակիցները, որ Եգիպտոսի մեծն *Ramses* II–ի ժամանակակիցն էին և ինչպես հիթիթները՝ նույնպես ասորական արքա *Sargon*–ի ժամանակվա Քարքամեշի թագավորները, Բայց որևէ ապացույց, որ սրանք նույն ազգին էին պատկանում, չի ներկայացվել. Այս անունը մոտավորապես ճիշտ կլիներ, երբ՝

1 - բոլոր արձանագրությունները ամբողջովին մի ազգից են ծագած լինեին.

2 – ապացույց բերված լիներ, որ այս բոլորը ամբողջապես Հաթի երկրի անունով անվանված կամ մի որևէ երկրի անվան վերաբերեր ու ապացուցվեր, որ դրանց հետ այդ երկրի անունը համընկնում է.

3 – փաստեր ներկայացվեին, որ հետազայի բնակիչները նույնպես Հաթի երկրին և իր ազգակիցները այդ ազգին են պատկանում և խոսում են հաթերեն: Այս առումով մինչև հիմա ոչ մի ապացույց չի ներկայացվել, ուստի մնում է համաձայնել, որ որոշ պգույշ մարդիկ այդ անունից (Hatti) խուսափում են:

Լեզվական միասնության բերումով առնվազն բոլոր արձանագրություններում ես բացահայտել եմ, որ կարելի է դրանք տեսնել իմ թարգմանության փորձերում. դրանով առաջին պայմանը կատարյալ է:

Իմ վերծանությունների հենց սկզբում Հայկ անվան կապակցությամբ իմ մեջ միտք առաջացավ, որ գուցե ներկայիս հայերը իրենց նախկին Հաթի երկրում բնակության ժամանակների հուշերն են վերապրում:

Մի հաթեցի, որ Հաթի երկրից է, պիտի հայերենով հաթիո անվանվի, և եթե ներգաղթման ժամանակ Հայաստանում իրենց նախնական ու սկզբնական և դեռ չաղված ու չանհետացած միջձայնավորական t–ն, ըստ հայերենի հնչյունաբանության, փոխվել ու –յ է դարձել, եզրակացրի, որ հայ բառը իր մեջ մի հին հաթիո է պահպանում՝ առանց հուսալու, որ արձանագրությունները դա նույնպես կփաստեն: Այդ ժամանակների իմ յուրաքանչյուր համարձակ սպասում լիարժեքորեն փաստված է. Շատ– շատ թագավորներ իրենց անվանել են X-ի որդի կամ X –ական, պավակը մի X-ական հպորի Այս X-ը ընդհանրապես տարբեր նշաններով է գրվել, ինչը, առանց նկատի առնելու հայկականության իմ զիտական վարկածը, ընդունելի է, երբ վերջին բաղաձայնը *ատամնային* է, և դրան հետևում են ուղղական հոլովով i (կամ e) + a (կամ o, կամ, անգամ, u) հնչյունախմբերը, քանի որ այդ *ատամնայինի* նշանագիրը նույնպես հարմար է *d* – ին՝ *Meli(e)dia – Melitene – Malatya,* հավանական է նաև *t* – ի դեպքում *Hamath* անվան մեջ: Մի այդպիսի բառախմբում անկասկած փոխանակվում է *Hama* - ի չորրորդ արձանագրության չորրորդ շարքում մարդու համար որպես որոշիչ մի

նշանագիր՝ մարդկային գլխի նկարը, որ, ըստ գրերի հեղինակների, ներկայացնում է մարդու լրիվ մարմինը՝ նշանագրին հետևող a–ի (o-ի կամ u?-ի) միջոցով: Դա Ափսեի արձանագրությունում այս տեսակի ատամնայինի համար, որպես ձայնային լրացուցիչ նշանագիր, ապահովում է մեր համեմա–տության ճշտությունը:

Այս պատկերով կարող է միմիայն >>մարդ<< գաղափարը կամ այդ արձանագրության ազգի պատկանող որևէ մեկն արտահայտվել:

Գրերի հեղինակները իրենց արձանագրություններում հաճախ գործածում էին այնպիսի արտահայտություններ, ինչպես >>X, որդին X–ի<←՝ ապահովելով այս X-ի համար զոյականի նշանակությունը, ըստ որում արձանագրող ազգի գոյականների վերջին բաղաձայնը մի *t* (d *կամ* ţ,*կամ, անգամ, մի ուրիշ* ***բաղաձայն,*** մենք այն ժամանակ չգիտեինք) պիտի լիներ: Հիմա, անշուշտ, տարածված է այն անառարկելի կարծիքը, թե իբր արձանագրություններում նշված է, որ իրենց երկրի անունը համընկնում է Հաթի երկրանվանը, բայց դա դեռևս բավական չէ, քանի մենք կփաստարկենք՝ գործածելով ստորև բերվող փարկածը, որ այս գրերի հեղինակները այժմյան հայերի նախնիներն են եղել: Քննենք արձանագ-րություններում հաճախ պատահող մի արտահայտություն՝ "Ձեռքը մի դանակով": Izgin-ի և *Kolitolu*-ի արձանագրություններում վերջին բաղաձայնը՝ ատամնայինը, չկա, և դա այստեղ որպես ձայնային լրացուցիչ է ծառայում, և մենք ըստ այդմ "Ձեռքը դանակով" ամբողջ (նշանա)խումբը կարող ենք իրավացիորեն *Ḫ(h)atio* ՝Հաթ կամ *ḫ(h)t* կարդալ: Արդ, երբ մեր արձանագիրները ամենայն հավանականութ–յամբ իրենց գրերի գյուտարարն են եղել, ապա նրանց գրերի նշանները պիտի իրենց լեզվական տարրերի հետ համահունչ լինեին. և քանի որ "Ձեռքը դանակով" արտահայտությունը նրանց մոտ *ḫ(h)at կամ ḫ(h)t* էր կարդացվում, պիտի "կտրել" բառն էլ ունենային, որը առնվազն *ḫ(h) և մի* ատամնային՝ որպես բառասկզբի բաղաձայն պիտի ունենար, որը հավանաբար *ḫ(h)a* + ատամնայինով էր սկսվում. և հիմա բարեբախտաբար այնպես է ստացվել, որ հայերե–նում »հատանել« բառը hat, ավելի վաղ՝ pad կամ zad արմատից է պահպան–ված, որ նշանակում է >> կտրել <<:

Այնպես որ արձանագրությունների հայկականության մեջ ոչ մի կասկած լինել չի կարող, ուստի հայերենի Hay = Armenier – հայ բառում տվյալ *ḫ(h)at* կարդացվող նշանը և դրան հետևող ձայնավոր նշանը նույնպես շատ պատճառներով համապատասխանորեն *i* ու *o* են պահանջում, ուստի այսուհետև անբեկանելի եմ համարում, որ *ḫ(h)atio*-ն առնվազն արձանագրող ազգի մեծամասնության ցեղանուններից է: Այնուհետև. *ḫ(h)atio կամ* համապատասխանաբար՝ որդին մի *ḫ(h)atio*-ի կամ պարզապես մի *ḫ(h)atio* (ի) անվանում էին իրենց՝

1) *Hamath*-ի թագավորը (*Hama IV*, 1 և 4);

2) *Karkemiš-I* թագավորները (***Jerabis*** I, 5; ***Jerabis*** **II և** այլն, **8**; ***Jerabis*** **III,** 5);

3) Մի թագավոր *Gurgum–Markaš* –ից (Löweninschrift 4 und 6);

4) Մի թագավորի քանդակ *Izgin (Albistan) (Col. III 4 ff. ; IV, 4);*

5) Մի գրություն Կիլիկիայից (*Schaleninschrift*) և

6) Մի արձանագրություն *Kölitolu* - Լիկոնիայից, հավանաբար՝ մի թագավոր Կիլիկիայից (2-րդ և 3-րդ շարքից) և վերջապես հավանաբար՝

7) Նաև *Beiköi*- ի գրությունների հեղինակները Հին Փրյուգիայում:

Համենայն դեպս միայն միևնույն լեզվի նշանագրերով շարադրողներն էին իրենց անվանում հաթեր, և այսօրվա հայերի անունը դրանից է առաջա–ցել, այնպես որ այսուհետև այս արձանագրությունների հեղինակներին՝ որպես ամենահարմար բնորոշողը, >>հաթեր<< կառաջարկեմ. և դրանից ելնելով՝ ստորև այս գրությունները հաթական կանվանեմ: Արդյո՞ք նաև *Hatio-Arme-nier*-ի համար երկրի անունը ազգի անունը և ոչ թե հակառակը՝ ազգի անունը երկրի անունն է հաստատում. այս հարցի լուծումը ստորև կներկայացնենք:

Շատ թագավորների արձանագրություններում հիշատակված են իրենց փոխհարաբերությունները Կիլիկիայի հետ, և դրանցից շատերի մեջ նրանք իրենց անվանել են կիլիկիացի. Hamat *I*-ի արձանագրության երրորդ տողում՝ թերևս Կիլիկիայի թագավորներ, Համայի V (IV) տողում թագավորը անվանվել է կամ X Կիլիկիայից, կամ, ենթադրաբար, կիլիկիացի, Մարաշի Առյուծի արձանագրության

տող 1f.–ում, ինչպես նաև Կոմագենի և Մելիտենի Մութալուի տող 1-ում՝ >>կիլիկիացի<<: Կիլիկիան առնվազն նշված է Մարաշ II և III, տող 1–ում, *Izgin*- ի (*Albistan*) (Col III, 19 ու IV, 2) և մի արձանագրության մեջ *Palanga*-ից (երրորդ շարքում)՝ առանց փաստելու կամ հավանականություն ունենալու, թե այս գրերը Կիլիկայի թագավորներից են ծագել կամ առաջացել: Նկատենք, որ կիլիկիացի կամ Կիլիկիա անունը, *Jerabis*-ի (հին Կարկամիշի մարզի) անհամար գրություններում չկա: Ինչպե՞ս է հարաբերվում կիլիկիացի ազգանվանումը հիթիթ ազգանվանման հետ, որի՞ ծավալը կամ ընդգրկումն էր ավելի հեռուն տարածվում: Արդեն հենց նոր շոշափված հանգամանքը, որ ոչ մի տեղ *Jerabis*-ում, ուր մենք համեմատաբար մեծաքանակ կոթողներ ունենք, Կիլիկիայի առթիվ ոչ մի ակնարկ չկա (շատ վատ պահված *Boghazkoi*-ի գրություններով, բնականաբար, ոչինչ չենք կարող փաստել), որ սովորաբար մեծ արձանագրություններում չի պակասում, մնում է միայն ենթադրել, որ մարդ կարող է հիթիթ լինել՝ առանց կիլիկիացի լինելու, որ Կիլիկիան է Հաթիի մի մասը եղել և ոչ հակառակը: Ահա, ինչպես տեսանք, ստանում ենք մարդկային գլուխը՝ գրերի հեղինակ ազգի կերպարանքով, որ կիլիկիացիների մեհենագիրը չէ, այլ հիթիթներինը, և Կիլիկիայի և ուրիշ թագավորներն են դրանք գործածել: Եթե մի ազգի ներկայացուցիչները իրենց գերմանացի և վյուրթենբերգցի են համարում, կնշանակի՝ նրանք գերմանացի են և ոչ վյուրթենբերգցի, քանի որ Վյուրթենբերգը Գերմանիայի մի մասն է և ոչ հակառակը։ Ճիշտ նույնպես կիլիկիացիները հիթիթների մի մասն են։

Միանգամայն անկասկած է, որ արձանագրությունների հեղինակները իրենց հիթիթ էին անվանում, այնպես որ դժվար չէ երկրի անվան պատկանելությունը փաստարկել: *Fraktin*-ում գտնվում է ձախում “երկրի” ու թագավորի և աջում “երկրի ու մթ(ա)ր=մայր–ի միջև մի գաղափարագիր, որը իր դիրքավոր–մամբ թագավորի ու երկրի միջև հավանաբար մի երկրանուն (թերևս մի երկրի կամ մի թագավորի) և m-t(a)r-ին պատկանող ածական է բնորոշում:

Բուլգարմադեն 2-ում հանդիպում ենք այս գաղափարագիրը մի երկրան–վան մեջ *սեռական* հոլովում (*Arz(s)auia*?) և *m-̇-(å)r(-)* ենթադրաբար՝ *imia* = >>հյուր<< կամ

>>կողեղ<< ← նշանակությամբ, և սա միշտ լինում է մի բառից առաջ, որը նշանակում է »տիրապետող« կամ նմանատիպ մի բառ՝ իր հետ ունենալով մի նախընթաց ածական, իմիջիայլոց որպես երկրանվան սեռական հոլովաձև կամ սեռական հոլովումով ածական: Իսկ Կնիքի գրությունում հանդիպում է (*Siegelinschrift, 2 – 4-ը XVI* Սալիկի աղյուսակում և *WRIGHT-* ի *Empire of the Hittites- ում) t' í í* (= տէյ) >>տեր<< բառը, որը թագավորների տիտղոսն էր, և նույնպես բացահայտում է նրանց հարաբերությունն իրենց երկրին:

Andaval- ի արձանագրության առաջին տողում գտնվում է *ś-r* = König = >>թագավոր<< բառը, ուր մենք, ըստ համանման եզրահանգման, մի երկրի կամ քաղաքի անուն ենթադրելով, կարծում ենք, որ այս նշանագիրը որպես ատամնային հնչյուն պիտի դիտվի, իսկ երբ *i*-ն (կամ *e*-ն) դրվում է *ś-r-* ից հետո, չպիտի կարդացվի. այդ դեպքում այն պիտի վերջակետ համարվի:

Այժմ մեկ ոչ մի երկրի կամ քաղաքի անուն, որպես բաղաձայն միայն մի ատամնային ունենալով, այդ տարածքի երկրամասերում ճանաչված չէ, այնպես որ պիտի ենթադրենք, որ այդ նշանը մյուս նշանների հետ միասին քաղաքի կամ երկրի անվան է պատկանում, և դա սեռական հոլովի դեպքում *ti* կամ *di-* ով է վերջավորվում. հիմա այդ շրջաններից այդպիսի երկրանուն, և դեռ ավելին՝ կարևոր քաղաքի անուն, բացի *Hatti*-ից, մեկ չի հասել, և անկասկած, մենք կարող ենք իրավացիորեն ընդունել, որ այս քննարկված նշանը և դրան պատկանող գաղափարագիրը *t*-ն և իր ձայնային լրացուցիչն *i-* ն է:

Մի սեռական հոլով, որի վերջավորությունը *i* է կամ իր վերջում մի *i* է պարունակում, համապատասխանում է “հաթերի երկրին”՝ որպես ուղղականից վերցված ձև, որտեղ *Hã(a)ti(i)* = ավելի հին, ոչ հայկական *Ḫãtē* –ին Ընթերցման այս տարբերակը, ըստ *Bulgarmaden*-ի, գերազանց-ապես հարմար է թագավորին, որն իր իշխանության տարածքը մինչև *Mele(i)dia*-ն՝ հյուսիսում, *Menua*-ն՝ հարավում, Կիլիկիան՝ արևմուտքում և *Arz(s)aua-* ն՝ արևելքում հիշատակելով,   մեծ *Ḫ(H)ãtē* – ն (*Տիշենք Մեծ Հայքը ավելի նոր Հայաստանում*) մեջտեղում է հիմնավորել, ինչը

անվերապահորեն համահունչ է *Fraktin*–ի արձանագրություններին, ուր աստված–ների տերը՝ *Ḫ(H)ãtē(i)-ի* թագավորը, և մեծամայրը կամ մեծն տիրամայրը *Ḫ(H)ãtē(i)*-ի տիրամայրն է կոչվել:

Այսպիսով, *Ḫ(H)*ãtē*(i)*-ն հիթիթների երկիրն է, և *Hamat* I, II, III ու IV արձանագրությունների առաջին տողում տվյալ ՛-ն՝ >> պատվի<< նշանի առջևում երևացող նշանագիրը, չի կարող հիշատակված *Ḫ(H)ãtē*- ին խանգարել:

Ինչպե՞ս էր արտասանվում այդ երկրանունը տարբեր տեղերում: Ըստ եգիպտական գրությունների՝ *Ḫtз*-ը *թույլ է տալիս* բառի հնչյունայնայնութ–յունը որոշել, երբ *t*-ից հետո *a* կամ *e* է հաջորդում: Հնագույն եգիպտերենը ինչքա՛ն շատ է ինձ փաստում, որ գրվածները օտար անունից են փոխառվել, որ *1400* թ. մ.թ.ա. *El amarna*-ից ասորեններով գրված եգիպտական նամակները ցույց են տալիս, որ *1400*–ին ասորեններում երկիրը *Ḫata* կամ *Ḫatta* էինասում, որը փոխվում է սեռական հոլովում *Ḫatti(e)* և *Ḫa(t)ti*-ի *(BEZOLD BUDGE, tel-el- amarna tablets, p.150),* և ավելի հասկանալի է դառնում, որ արևմտյան սեմականը, երբ ասորերեն է գրվել, սխալմամբ մի ճիշտ ու սահուն ասորերենի ուղղական հոլովը *a*–ով որպես սեռական է գործածվել, և նրան ծանոթ վերջավորություն *i(e)*–ն կամ *i*–ն ասորերենում տրական *a* վերջավորությունն է ստացել:

Այնուամենայնիվ այս a-ն շատ պարզ ուրիշ կերպ էլ կարելի է բացատրել. քանի որ բոլոր երևույթներն ակնարկում են *El amarna* - ի ժամանակները, *a*- ի շնորհիվ, որը քանանական լեզվի թե՛ ուղղական և թե՛ տրական հոլովների վերջավորությունն է, հավանական է, որ հաթերի երկրին քանաներենում (հարավից երկիր լինելու պատճառով) *Ḫã(a)ta* են անվանել, և հետևաբար ասորական գրապատառիկները քանանականություն ունեն:

Շուրջ 1100 թվականին մ.թ.ա. հայտնվելով ասորական արձանագրություն–ներում, այսինքն՝ ասորական թագավորների գրություննե–րում՝ սկսում է շրջանառ-վել այս երկրանվան սեռական հոլովը՝ *Ḫã-at-ti, Ḫã-at-ti-i* և *Ḫa-ti-i (i մոտավորապես*= կամ = *e-ի* ներքո. *Tilgatpiliser I* –հատվածակողմ (*պրիզմա*)–ի սյունակ *V, 49; Western Asia Inscr. III 5, 15*):

Այս բոլոր զրատարբերակներից պիտի Հաթե կամ շատ նման մի արտասանություն եզրակացնել, որ վկայում է նաև *a*- ի բացահայտ երկարությունը West. Asia Inascr.III, 60 սյունակի I, 46 գրության *i(e*) վերջավորությունը, ինչը պահպանվել է *Assurnasiraplu* III –ի (885-860 թթ. մ.թ.ա.) մեծ արձանագրություններում (*Col. 111, 57 etc.; West. A.I.I, 28,I, 5;* նրան հաջորդող *Salamanassar II (860-825* թթ. մ.թ.ա.*)*-ի *Oblisk 58, 61* և այլուր)։ Հետագայում *Ḫatti i*-ով գրությունը դարձավ սովորական (տե՜ս *Rammannirāri III (812-783* թ. մ.թ.ա.*), West Asia Insc. I, 35, No I, II* և այլն) Այս համգամանքից ելնելով՝ մենք պիտի եզրակացնենք, որ ամենահին փաստարկելի սառրական արտասանությունը *Hāte* էր, և այդպիսով եգիպտական գրությունը *Ḫtз*-ին *a, e* կամ *o* վերջին ձայնավորն է ընկալելի դարձնում, այնպես որ մենք շատ սխալված չենք լինի, եթե եգիպտացիների մոտ վաղ անցյալում *Ḫātē (Ḫate)* արտասանությունը ընդունենք: Նախահայկական, նախահնդգերմանական բնակիչները նույնպես մի *i* են բառավերջում արտասանել, և ինչպես երևում է *No XXXVIII, 5 J. of the R.A.S. N.S. Vol XIV, p 582-* ից, պիտի որ մ.թ.ա. *15*-րդ դարում *Ḫātē* ձևը ընդունված լիներ: Այդ շատ կարևոր է մեզ համար, քանզի բոլոր երևույթները հաստակեցնում են, որ այն ժամանակ մենք չէինք կարող ենթադրել *Ḫātis կամ Ḫatis* բառաձևը, և *ավելի ուշ Ḫātī, Ḫāti կամ Ḫātu-ն* ավելի ընդունելի եղավ որպես Հայկական երկիր:

Շատ հավանական է, եթե ոչ անկասկած, որ հաթերը իրենց անունը վերցրած լինեն երկրի անունից, և ոչ թե վերջինս իր անունը նրանցից ստացած լինի, և երբ սաորիները ավելի ուշ ժամանակներում հինավուրց *Ḫātē, Hatti*-ն *Ḫāti(ī)-* ի հետ փոխեցին, մենք կարող ենք իրավացիորեն ենթադրել, որ դա ավելի ուշ մի հայկական վերարտադրություն է ոչ հայկական *Ḫātē-* ից:

Այս եզրակացությունը մեզ շատ ընդունելի է. հայերը այս օրերին իրենց հայք են անվանում. հավանական է, որ հայերենում H- ի ձայնը հին ß և հին s-ին է համապատասխանում, որն իր հերթին վաղեմի *ḫ* –ով, ըստ նրանց, կճանաչվեր, և այդպիսով հիթիթները իրենց *ḫatio's* կանվանեին և առնվազն ոչ ձայնային արժեքների կանոններով չէր բացատրվի այն փաստը, որ խայ–ը հայ է դարձել։ Այնուամենայնիվ,

մարդ կարող է, սակայն, մի հին *Ḫātio Hatir patir-ից* = (հայր)–ի համապատասխա- նությանը դիմել, բայց եթե այս զոյական անունը մի օտար երկրամունից է շեղումով առացվել, այդ դեպքում ամեն ինչ կարգին է: Իհարկե, փաստելի չէ, որ *Ḫātio*= *հայերը* նախքան *իրենց առաջին թափանցումը Ḫātē-* ից ներս պրդեն մի *ḫ*, ավելի հնում՝ *K+h*–ի փոխարեն մի հնչյուն ունեին, դրան ՝համապատասխան հնազույն *s-* և *m-*ից առաջ՝ *mi,* այսինքն՝ *emi* = esmi (>>ես եմ<<-ի համար) կամ r –ից հետո՝ *aro, arsos* >>մարդ<<ի համար երկու ձայնավորի միջև (սեռական վերջավորությունով արականի դեպքում՝ *o* նախնական *os*-ի փոխարեն, ուր ոչ մի *s* չի երևում) և բառի վերջին հնչյունում (ուղղական հոլովի վերջավորությունում á և *i* նախնական *os* և *is*-ի համար) պրդեն չքացել է, և ընդհանրապես ենթադրելի է, որ հետագայում էլ հայերենում չի պահպանվել և անհետացել է: Այժմ նախկին *s*-ի համար որպես սկզբնատառ *h* -ն է առկա: Հնարավոր է, որ հայերը, երբ *Ḫātē երկրի* անունով իրենց հաթեր անվանեցին, իրենց լեզվում պրդեն մի *h* ունեցած լինեին և, ըստ դրան, այդ երկրանունի *ḫ* - ն ամենահարմարը *h*- ն գտնելով՝ *h* են արտաբերել՝ *kh*- ն վերցնելու փոխարեն:

Այնպես որ հաթերը *9*-րդ դարի կեսերից իրականում *h* են ունեցել. Այս իրողությունը փաստում է այն հանգամանքը, որ *Saluw(m)al*-ին (հայտնի չէ՝ ինչքանով է նա հայ եղել) *Tilgatpaleser* II-ի (*745-727*) ժամանակվա Մելիթենի իշխող թագավորը, որը, ինչպես հրավացիորեն ընդունված է, նախահայկական արձանագրություններում մ.թ.ա. երրորդ դարի կեսերին անվանվում էր Մելիթենի արքա, *Suleha* կամ *Ha-wali* է վավերացրել այն դեպքում, երբ ասորիները ոչ մի *ḫ* չէին կարող անտեսել (տես *d. J. R. As. Soc. I 1882, p. 560,* տող *15* և նույն պարբերաթերթի *1893* թվի էջ *27*):

Այս պայմաններում արժե քննել, թե *Jerabis III,* տող *5-* ում *i*-ն անվան մեջ ամրակայված է, թե չէ Այստեղ “մարդ” – ’*t*’ գափարագրից հետո, երբ *r*-ն ու *g*-ն, *t*-ն ու *d*–ն այդպիսի մի նշանով են արտահայտվում, ’-ն և ավելի դժվարությամբ ̱-ն ու *ḫ*-ն կամ անգամ ’-ն ու *-kh*–ն նույնպես կարող են հաթական գրի մեջ նույն արտասանությունն ունենալ:

Թեպետ օտարալեզու *h-* ն *Hamath* – חמת-ում (և ոչ միայն այստեղ) _ ով է վերարտացոլվել, անգամ դա վավերացնում է այն կարծիքը, որ արձանագրություն-ների հեղինակներն իրենց լեզվում մի *h* են ունեցել. Բայց մենք սոսկ ենթադրում ենք, որ այս ՚_t_՚-ն հնարավոր է որպես *Hãtio,* բայց դժվար թե *Ḫãtio* լինել կամ անգամ *khatio* կարդալ:

Բայց, այսուամենայնիվ, վերոնշյալին ավելանալով հետևյալը, ամեն ինչ հասկանալի է դառնում:

Սրան հետևում են պարզապես *ś*–ն և էշի գլխի նշանը, որը թերևս *n* կամ ավելի ճիշտ *in* արտասանությունն ունի, *ś* + *n* (սա առնվազն լավագույն համանական վերծանության տարբերակն է) *Bulgarmaden 2*-ում հանդիպում է գոյական անուններից առաջ և ենթադրաբար անվանումն է լիկոնիացիների, որոնք մի շարք վայրերի կոթողներում նկարագրված են որպես հաթերից տարբեր ազգ Հայերենում դա այժմ կոչվում է *azn* (ավելի հին *azin*-ից) >>ազգ<<, և *Jerabis III* կոթողի շնորհիվ ուշադրություն է գրավում. *hayazn*-ը (*hay* = հայ և *azn*–ի միացումից), որ մոտիկ լինելով *Haykazn*-ին (*Hayk* հայկական հերոսի անվանադրի և *azn* – ի միացումից առանալով *haykazni*), "ընտրյալ մի արտահայտություն" է դառնում հայի համար, ինչպես, ըստ դրան, *Jerabis III* - ում կարդալու լինեինք (մարդ) – ՚_t_՚ և *ś +i n = hatio–azin*: Եթե Հաթիո-ի հնագույն անունը հայկական հերոսի անվանադիրն ընդունենք և նկատի ունենանք, որ *Armen*ak-ում (հայկ) *ak*-ը հայերենի փաղաքշական վերջածանցն է, և *Hayk-* ը փոքր *Hay է նշանակում,* ինքնըստինքյան հասկանալի է դառնում, որ *Hayk*-ին որպես ավելի տարեց մարդու անուն ցույց տալու փորձը կձախողվի (Recuel de trav. XVII, p. 216): Դա պիտի մի եպակի *Hayk* անհատինը լինի: Վերջածանց *k*-ի պատճառով հայերենի եզակի ուղղականը ***հոգնակի*** ընդունելով՝ սկզբնական հոգնակի ձև *Hayk*-ից նախ եպակի *Hay*-ն է արտածվում: Այն տեսակետը, որ *k* -ն միջին իրանական *kamak* >>੭ꮳ⁓੭<< - >>կամք<< և այլ բառերում, որ –*ak*-ով են վերջանում, հայերենում հոգնակի վերջավորություն են ստանում, լիարժեք ընդունելի չէ: Մի

վերացական գաղափար, ինչպիսին >>կամքն<< է, երբ դրա վրա ճնշում է առաջանում, կարիքի դեպքում կարող է պարզ կամ բազմապատիկ ընկալվել:

Բայց թե ինչպես համկարծ մի բառ, որ հայ է նշանակում, կարելի էր հոգնակի ընկալվել, թեև ոչ միայն *C. Lehman*–ը, այլև *Andreas*–ը դա պաշտպանում են, ինձ անհասկանալի է, և հավելյալ բանավեճը ավելորդ է:

Հայերի նախահայրերը, վստահաբար, մի ժամանակ *hatio* էին կոչվում, ուստի և Հայկ–*Hayk* անունը անհետացել և ասպարեզից դուրս է մղվել: Երկար *ā*- և *Ḫātē*- ում և *ē*- ն բառավերջում, որ մենք նախկինում ապացուցել ենք, ավելացնում են այն հավանականությունը, որ *Κητις* երկրամասը հարավարևմտյան Կիլիկիայում նույնու–թյուն ունի *Ḫātē* երկրամասի հետ:

Kataonien անվան կապակցությամբ ոչ մի կասկած չի մնում, որ դրա մեջ պահպանվել է հին *Ḫātē*- ն, նաև առաջին *a*-ն այս անվան մեջ երկար պիտի լիներ: Ով բառավերջը պարզել է ուսում, պիտի այնպիսի հարցեր նկատի առնի, ինչպիսին են, օրինակի համար, սահմանակից երկրամաս *Lykonien* (Լիկոնիան), որ նույնպիսի վերջածանցով անուն ունի, և որ Փոքր Ասիայում, բացի հնդեվրոպական հաթերից ու հույներից, առնվազն ուրիշ, հիմնովին տարբեր ազգաբնակչություն գոյություն ուներ (տե՛ս քննարկումները վերջին գլխում):

Κητειοι–ում *(Homer I Odysee XI, 521)* երկրի բնակիչները պիտի *Ḫātē* -ի կամ, ըստ իս, *Κητις* – ի ժողովուրդը համարվեն, ինչքան էլ որ մեր գաղափարագրերի հեղինակ հաթերը ըստ *GLADSTON*-ի *(Homeric Synchronismes, 174 և 182)* որպես հիթիթներ են ներկայացված, ինչը իր նախդիր k-ի պատճառով կասկածելի է, հետևաբար դա այստեղ չի քննարկվի:

Այս բոլորը անկարևոր է, ավելի կարևորն այն է՝ զիտենանք, թե *Ramses II*-ի ժամանակ և դրանից առաջ եգիպտական արձանագրություն–ներում *Hate, Htə* երկրի բնակչությունը և հատկապես թագավոր *Ḫtəξərə*–ն ու նրա ցեղակիցները մեր հաթերի նախահայրերն են եղել, թե ոչ: Ես արդեն տվել եմ նրանց նկարագրությունը եգիպտական արձանագրություններում և գրել, թե *Htə* անունը այս հարցի հետ կապ չունի, քանի որ այն արդեն չի նշվում որպես > *Ḫātē*<< երկրի բնակիչ, և ժամանակին

Zeitschr. d. Morg. Ges. 48, 237-րդ էջում քննել եմ ազգակցության թեր և դեմ հիմքերը։ Նախ և առաջ *Ḫτəξəρə*–ի և իր հաթական ընկերների տեսակն ու տարազը զանազանվում են տարբեր ժամանակների իրենց զործընկերներից։ Ավելի վաղ ժամանակներում նրանք երկար գլխարկ էին կրում և մի կարճ բաճկոն (*pseudo-sesostris) Քարաբելի* լեռնանցքի և Fraktin–ի արձաններում, ավելի ուշ՝ մի գլխարկ և վարպետորեն ծալազարդված քղամիդ, որ մինչև գետին է հասնում (*Boghazkoi, TAR-BI-BI aššeme, Ramses III–ի* ժամանակ, մոտավորապես 1200 թ. մ.թ.ա.; LEPSIUS, Կոթողներ, 209; տե՛ս W.M. Müller, *Asian* և *Europa,* էջ 323)։ Վերջիվերջո, ասորական նորաձևությունն ու ոճն է նշանակություն ձեռք բերում (HUMANN և PUCHSTEIN, Ճանապարհորդություններ, աղյուսակ XLIX; *Samsat* ավերատեղին և *Marãš*-ի կոթողները, Ivriz–ի հարթաքանդակը, Bor-ի պեղումնավայրը)։ Բայց *Ḫt3*-ի իշխան *Ḫτəξəρə* –ի նման այդպիսի արածայր գլխարկով և բաց ու երկար պզեստով ոչ մի հաթական թագավորի քանդակ չի պահպանվել։ Բնականաբար, չի կարելի այդ տարբերությունից գալ մի եզրակացության, որ *Ḫτəξəρə– ն* հաթի չի եղել, բայց, ինքնըստինքյան, կան ուրիշ հանգամանքներ էլ, որոնք դժվարացնում են հաթերի հետ նրանց ազգակցության ընդունումը, և դա մինչև այնքան ժամանակ, երբ նրանց ընդդիմախոսների առջև հնարավոր լինի պատշաճ հակափաստարկներով հանդես գալ։ Մենք ավելի ուշ կտեսնենք, որ թերևս *Ḫτəξəρə* – ն և նրա ազգակիցները, շատ աղքատիկ տվյալներով հանդերձ, իրենց կրոնի ծագմամբ կմերձենան, և մի օր կգա, որ նրանց հաթեր կանվանեն, և միգուցե այդպես էլ կլինի, քանզի նրանք իրենց հաթեր էին անվանում։ Կգա այն օրը, երբ գիտական ողջ հասարակության կողմից կգիտակցվի, որ ընդունված *hittit* անվան մեջ հաթերի անունն է թաքնված. այն ժամանակ, հնարավոր է, ցնծությամբ ու արդար հպարտացված անմեղի նկատմամբ բարձրագույն հարգանքով հիթիթ անունը կրկին գիտության մեջ կներառվի, բայց դա կլինի ոչ մոտ ապագայում։

Բեհիսթունի արձանագրություններում Դարեհը (*Behistuinschrift I, 15* etc.) հայերին *Armina* և *Armanya* է կոչել (*ibid. II, 29 etc.*), իսկ հույները՝ (*HECATAEUS-ից ի*

վեր) ᾿Αρμενι᾿Αρμενια և ᾿Αρμενιοι. ասորիները (նրանց հետևելով՝ նաև հրեաները) անվանեցին երկիրը *Urartu* - אררט (ձայնավորների կետադրություններով այն Ararat է արտասանվում): *Armin* կամ *Arman* անունը հայերին խորթ է, կարելի է ենթադրել, որ Armina կամ Armanya-ն պարզապես այդ երկրի պարսկական անունն է, և հունականը *᾿Αρμενια*–ին է վերադառնում ու ներառվում այդ լեզվի մեջ, քանզի դա հույների ոչ մի սեփական ու հարազատ բառի չի համապատասխանում: Կարելի է հիշել, որ *Western Asia Inscriptions V* հատոր, աղյուսակ *12*, էջ 6, գիծ *47-* ում նշված *Ar-man* կամ *Ar-min*-ը *Al-ma-an* է անվանված. սա գուցե ավելի նախընտրելի է, քանի որ այնտեղ գործածված է մի այլ անվանակերպություն՝ Padin-ը ավելի հին Padan-ի փոխարեն համանուն տեղի համար, Z. 37 AGUMKAKRIME, այունակ I, 38-ի հին արձանագրությու–նում *(ibid. tafel 33, Z 38, tys Keilschrift bibliotek III,* I, *136)* դա Տիգրիսի և Զագրոսյան լեռնաշղթայի միջև ընկած տարածքն է և հավանաբար այն հենց այդտեղ եղած կլինի, և այդ երկրամասը հավանաբար տեսանելի էր Սուսա–ից՝ Կյուրոսի սկզբնական տիրապետության երկրից, որը նույն ուղղության վրա էր, ինչ Հայաստանը. այնտեղ՝ հեռվում, ինչպես *Zeitschr. d. D. Morg. Ges. 48, 434* էջում և *VI* գլխում քննարկված է, *Susiana*–ի շրջակայքի հարթավայրի վրայով, Միջագետքից մինչ Հյուսիսային Սիրիա հայերին մի լեզվացեղակից ազգություն էր բնակվում, ուստի կարելի է, կրկնում եմ, մի եզրակացության գալ, որ Պարսկական *Armina* կամ *Armania* անունը իրեն կապում է *Arman* կամ *Armina*՝ ավելի փոքր երկրամասի հետ, որտեղի բնակիչները նախահայերի հետ ազգակցություն ունեին: Նմանություն կա, օրինակի համար, Գերմանիայի անվանման մեջ ֆրանսերենում՝ որպես *Aleman*: Այստեղ միայն մտածելու առիթ է տալիս ε հունարեն անվանումը պարսկերենի *Armin – Armanya*-ի համեմատությամբ և սղվող ձայնավորը *m*–ից հետո, և դա ակներևաբար նշանակում է (հակառակ այդ *Armin*-ը *Al man*–ի կողքին լինելու), որ ճիշտ է ատացվում, որ հույներն ու պարսիկներն անվան մեջ հավասարապես *ĕ* –ի հանդիպեցին, որը առաջինում որպես *ε* է վերարտադրվել և վերջինում, ըստ իրենց հնչյունաբանության, *a-* ի և *i-* ի պիտի փոխարկվեր, բայց հույները, եթե անգամ չունենային նման թեսալոնական քաղաքի անուն *Αρμενιον* և հունարեն բառ *Αρμενος (վայելուչ) և այլն*, համոուն ձայնատր

ɛ -ի՝ լսած *i-* ի տեղ այն պահպանած պիտի լինեին, այդ դեպքում անունը պարսիկներից չի եկել, որոնք *Hecataeus*-ի ժամանակ իրենց լեզվում ընհանրապես ոչ մի *ĕ* չունեին, և երբ պարսիկները հարավ–արևելքում և հույներն արևմուտքում Հայաստանի անվան համար նույն անունն են ունեցել, իսկ ասորիներն ընդհանրապես ոչ գերմանական հայ չեն ճանաչել, պիտի եզրակացնել, որ հնդգերմանական հայերն են իրենց հետ բերել սեփական անվանումը: Դա պաշտպանում է նաև *Kretschmer*-*ը* *(Grich. Sprache*, VI գլուխ, էջ 209): Այս դրույթը շատ հավանական է համարվում, և ես պիտի խոստովանեմ, որ այդ պատճառով բացառված չէ, որ հայերը իրենք իրենց և Փոքր Ասիայի ու Սիրիայի ապացուցելի նախահայերին *Hay-k*, և իրենց այնտեղի ծագման երկիրը *Ḫātē Hatio* անվանեն: Հնարավոր է, որ հայերը ծագումով հաթերի ստորաբաժանումը կամ հաթերը հայերի մի ենթաբաժինը լինեն, և վերջապես հայերն ու հաթերը նույն ցեղի երկու տարբեր ճյուղերը լինեն, որոնցից մեկը Հայաստանում միակը՝ հենց հայերն էին և հին ժամանակներում մյուսը՝ նույն հաթերը, որ ավելի վաղեմի և հիմնականն ու առաջինն էին, մինչև իրենց անունը մյուսի մեջ ներառվեց և դադարեց գոյություն ունենալուց: Ցավոք, արձանագրությունները այս հարցին լիարժեք պատասխան չեն տալիս, այսինքն՝ դեռևս անկարող են սպառիչ մի պատասխանի ծառայել: Այդ արձանագրություն–ներում թերևս երևում է մի երկրի՝ *X-ni* (սեռական) նշանը. այդ երկիրը *Boghazkoi*-ի թագավորների տիրապետության երկրամասն է թվում և, ըստ *Bulgarmaden 4*–ի, պատկանել է Կիլիկիայի մի թագավորի Բայց այդ երկրամասի անունը եղել է *Chamane – Cham(m)an-ene*, *Boghazkoi*-ի հարավում, և իր վերջնամասի *n* – ն՝ որպես բառավերջի բաղաձայն, լրացնում է այն պայմանները, որ դրված են *X-ni* groupի ընթերցվածքի վրա. սակայն *Maraš*-ի Առյուծի արձանագրությունում »մարդ« գաղափարագիր *X*–ը և համապատասխան գաղափարագրի որոշիչը իր վրայի երկու կողմում (համեմատիր *Maraš V, I և* թերևս *Hama II, 3. Jerabis III, 5* և *Wright, Empire of the Hittite, Tafel XXI No 3* -ի հետ) միզուցե որպես լրացուցիչ, *r* ունի. և թե՛ կողմ կամ թե՛ հակառակ դրան, թե՛ այդ բոլորով հանդերձ՝ սա r + y + ni է, և դրանից բխում է

Armenia կամ *Armeni* երկրանունի կարդալու ձևը, բայց դրանից զոնե մի բան *Löweninschrift* (Առյուծի արձանագրություն 5, և *Maraš V, ŋ*-ում առկա՞ է:

Դա, սակայն, ապագան պիտի որոշի…

II

Հաթ – հայկական արձանագրություններ

A

Ծանոթ արձանագրությունների ցուցակը

a

Առաջին հերթին ես կթվարկեմ այն արձանագրությունները, որոնք այս կամ այն պատճառներով (քանզի ժայռաարձանագրությունները կամ ծանր ու դժվար փոխադրելի են եղել, կամ նման և կամ նույն տեսակի հուշարձանների հետ հողաբլուրներից են պեղվել) իրենց տեղում են հայտնաբերվել կամ թերևս տեղափոխված են եղել:

Ինձ հայտնի արձանագրությունները հետևյալներն են.

1) հինգ արձանագրություն ներկայացնող չորս գրություն Համաթում՝ այսօրվա *Hama*–ն Սիրիայում՝ բացահայտված RYLANDS–ի կողմից, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology VII,* էջ *432-* ից հետո և WRIGHT, *Empire of the Hittites,* 2–րդ հատոր, աղյուսակ *I ff. ;* ուր մեջբերված է ըստ վերջինիս՝ որպես *Hamā I – V.*

2) մի արձանագրություն *Aleppo – Haleb*-ից Հյուսիսային Սիրիայում՝ տարբեր պատճեններով բացահայտված WRIGHT– ի միջոցով, 1, c, աղյուսակ *V ff.,* կողուսյալ ենթադրված, բայց չկորած. *EUTING* – ը պատճենել էր, և ժամանակին ինձ տրամադրվեց դրանցից չորս լուսանկար պր. Բարթոլեմիի առաքումով.

3) մի չհրատարակված արձանագրություն մի կիսանդրիի վրա »մի մեծ աղբակույտից *ʾAmk*-ում, ոչ հեռու *Kirtschoghlu*–ից և մոտ հին *Gindarur*–ին *Afrin*-ում«, *Orontos*–ի փտակներից մեկը: Այժմ՝ Berlin–ի թանգարանում.

4) մի արձանագրություն՝ գտած *Iskandarun- Alexandrette*-ի մոտ՝ բացահայտված *MÉNANT* – ի կողմից (*Academie des inscr. et Belles – letters*-ի *1890,* էջ *241* և *243, Comptes rendus)*.

5) ավելի մեծ քանակությամբ արձանագրություններ *J(dj)erabis* Եփրատի ափից՝ մոտավորապես *Iskandarun- Alexandrette* –ի հարթավայրում; որի կարևոր մասը հրատարակված է *Transactions, etc. 1. c.*–ում, մի քանի հատված այդ պատառիկներից՝ պատճենավորած WRIGHT – ի կողմից (1. c. աղյուսակ VIII *ff.* և XIX *ff.).* Դրանցից երեք ամենամեծերը ես մեջբերել եմ որպես այդ երկու վայրերում պահպանված մի շարայուն (*Jerabis* I, II, և III), Ըստ *PERROT*-ի *Histoire de l' art IV, p. 808*-ի պատճենման *Jerabis*-ի արձանագրությունից՝ ինձ բարեհաճությամբ մի լուսանկար փոխանցվեց։ Բայց դա այնպես վնասված է, որ բնավ չի կարելի օգտագործել:

6) Մարաշի արձանագրությունները հին Կոմագենեից՝ Սիրիայից ավելի հյուսիս, մեծ մասամբ վերակազմված *HUMANN* und *PUCHSTEIN*-ի կողմից Reisen *in Kleinasien, Atlas*, աղյուսակ *XLVIII f.*- ում, այսպես սած՝ *Löweninschrift* (Առյուծի արձանագրություններ)–ը: Նախկինում արդեն *RYLANDS* –ի կողմից *Proceedngs of the Soc. of bibl. Arch.*– ում 1887 թ. էջ 374–ում *ff.* ներկայացված է մի արձանագրություն Մարաշից, որը ըստ *MUNRO* – ի պատճենի հրապարակվել է ՝ *RAMSAY* և *HOGARTH* –ի *MASPERO*–ի *Recueil de travaux*, XV հատորի աղյուսակ II–ում. ես մեջբերել եմ Առյուծի արձանագրությունը այդ նկարագրության համաձայն, որպես համար 5 մասնիկ, ըստ *HUMANN*–ի *1. c.* աղյուսակ *XLVIII* –ում որպես *Marʿaš II,* համար 3a մասնիկը՝ որպես

Marʿaš III, համար 6 մասնիկը՝ որպես *Marʿaš IV, Ramsay* և *Hogarth* – ի հրապարակած մասնիկը՝ որպես *Marʿaš V* և *Humann* ու *Puchstein-* ի արձանագրությունների աղյուսակ *XLIX*–ը՝ որպես ***Marʿaš VI.***

7) մի արձանագրություն ևս *Samsat* –ից Եփրատի ափին, ոչ հեռու *Marʿaš* – ի հարթավայրից՝ հայտնաբերված *Humann* ու *Puchstein-ի* կողմից, *p. 1. c* աղյուսակ *XLIX.*

8) ևս մեկ արձանագրություն *Izgin-* ից, մոտ վեց *անգլիական մղոն* դեպի *հյուսիս–արևելք Albistan*-ից և *Marʿaš* – ից՝ հայտնաբերված *Ramsay* և *Hogarth* –ի կողմից (1.c. հատոր XV, աղյուսակ I – II).

9) մի արձանագրություն *Palanga*-ից, մի կալվածք տարածությամբ »*Askode*« գյուղից դեպի աջ և *Albistan*-ից *Derende* տանող ճանապարհից *հյուսիս–արևելք*՝ հայտնաբերված *Ramsay* և *Hogarth*-ի կողմից. հատոր XV, աղյուսակ *III.*

10) երկու արձանագրություն *Ordosu*–ի մոտակայքից, մի բլրի վրա, որը կոչվում է *Arslantepe,* մի ժամ ճանապարհի չափ դեպի հյուսիս–արևելք *Malatya*–ից, Եփրատի մերձակայքում, մոտավորապես նույն տարածության վրա *Derende*-ից; Հուշարձան-ները տեղադրված են մեկը մյուսի վրա և պատկերում են առյուծի որսը. Չեն նմանում *Hogarth* և *Maspero*–ի հայտնաբերած արձանագրություններին՝ *Recueil , Band XVII,* էջ *25* և *Recent Research in Bibel lands*՝ հրատարակված *Hilprecht*-ի կողմից (էջ 160).

11) երկու արձանագրություն *Gürün*–ից, մոտավորապես *Sivas*–ի (հյուսիսում) և *Marʿaš* –ի (հարավում) կես ճանապարհին՝ հայտնաբերված *Ramsay* և *Hogarth*-ի կողմից *(1. c. Brand XIV,* աղյուսակ *IV).*

12) զաղափարագիր–խորհրդանիշեր *Euyuk (Üyuk , Halys–Kyzylarmak)* -ի վերին հոսքից հարավ, մոտավորապես *Angora*–ից դեպի *Amasia*-ի կես ճանապարհին *(Ramsay Mitth. d. Kais. Deutsche. Arch. Instit., athen. Abth. 1889,* էջ *189)*: Նշանների խումբը, որ Sayce-ը *Transactions of the Soc. of Bibl. Arch. VII,* էջ 258–ում որպես *Üyuk* հայտարարեց, առաջին անգամ հրատարակել է *Perrot*–ը (*Exploration archeol. De la Galatie II,* աղյուսակ 48), որտեղ պարզապես հստակ է դառնում Perrot-ի՝ *Boghazköi*–ի ստորագրությունը.

13) մի մեծ արձանագրություն և բազմաթիվ ավելի կարճ գրություններ *Boghazköi*–ում՝ *Halys* գետի ստորին հոսքի հարավում, մոտավորապես նույն տարածությամբ, ինչ *Angora*–ն. մեծ արձանագրությունը, ըստ մի լուսանկարի՝ հայտնաբերված PERROT–ի կողմից (*1. s. c. II,* աղյուսակ 35 *ff.), Yasilikaya* ժայռերի վրայի գրությունները՝ հայտնագործված *PERROT*-ի կողմից (*1. c.* աղյուսակ *38 ff.),* դրանցից մի մասը տե՛ս *HUMANN und PUCHSTEIN, 1. c. , Atlas,* աղյուսակ *VII ff.,* էջ *58 ff.;* մի քանիսը՝ *Ramsy,* ըստ վերի համար 12–ի, անվանված՝ *Orta, p. 187*; համեմատիր *WRIGHT 1. c.* աղյուսակ *XXIV*.

14) մի արձանագրություն *Doghanlyderesi*–ից արևելք, հարավ–արևելք *Kjutahia*-ից, մոտավորապես դեպ հյուսիս, *Afinn – Karahissar* ՝ բացահայտված *Ramzy*-ի կողմից (*Journal of Hellenic Studies III,* աղյուսակ *XXI* և վերը մեջբերած՝ *Mitth. d. arch. Instit. 1889, p. 182, PERROT, Histoire de l' art IV, p. 722).*

15) մի արձանագրություն *Bey-Keui (Beikoi, 6* ժամ *Afinn – Karahissar-* ից հին *Kjutahia* տանող ճանապարհին)՝ բացահայտված *RAMZY*–ի կողմից (*itth. d. arch. Institute 1. c. p. 181).*

16) արձանագրություններ *Niobe*–ից, մոտավորապես 4 մղոն արևելք *Manissa (Magnessia)*–ից; մեկը՝ հայտնաբերված *Dennis*–ի կողմից (*Procced of the Soc. Bibl. Arch. III, p. 49* և ավելի լավ պահպանված տեսքով՝ *Transactions of the Bibl. Arch. VII,* աղյուսակ V); և ըստ *GOLLOB*–ի՝ երկրորդը (?) և երրորդը (?)՝ WREIGHT 1. c. աղյուսակ XXII (տե՛ս *RAMZY, Mitth. d. arch. Inst. XIV, p. 190).*

17) արձանագրություն երկու, այսպես ասած, *PSEUDO–SESOSTRISE-* ի մոտա–կայքի *Karabel*–ի լեռնանցքում *Nimfi* –ից հարավ 25 մղոն, *Izmir- Smyrna*–ից *Sart-Sardes*–ի ճանապարհին՝ հրատարակված *Sayce*–ի կողմից, *Transactions of the Bibl. Arch. VII,* էջ *267-*ում և նախկինում *KIEPERT*-ի կողմից՝ հրատարակված *Arch. Zeitung, 1843,* աղյուսակ *II,* էջ *31*–ից հետո թեթև տպագրությունով այնտեղի նախկին անունով, էջ 266–ից հետո; *WRIGHT 1. c.* աղյուսակ *XVII* և *HIRSCHFELD, Felsenreliefs in Kleinasien, p. 10.*

18) մի արձանագրություն *Kölitölu (-yaila),* 8 մղոն *Ilgün*–ից արևելք, *Chadin-chā*–ի ճանապարհին, հյուսիս-արևմուտք *Konia-Iconium*–ից՝ բացահայտված RAMSAY- ի կողմից (*Mitth. d. arch. Inst., 1889,* էջ 180 և MASPERO, *Recueil Band XIV,* աղյուսակ V).

19) մի արձանագրություն դռան ճակատաքարի վրա *Kannideli*-ի *(Neapolis Isauria*-ի) և *Lamas – Lamus*- ի միջև, Կիլիկիայի ծովեզրին , *Tarsūs-Tarsus*-ից հարավ–արևմուտք՝ հրապարակված LANGLOIS, *Voyage dans la Cilicie,* երկու անգամ (*p. III* և *p. 171)* վերնագրի հրավունքով և այնուհետև՝ PERROT-ի կողմից *, Histoire de l'art IV, 546.*

20) 3 արձանագրություններ *Ivriz*–ից մոտավորապես 6 մղոն դեպի *Eregli Heraclea*-ի հարավակողմ, *Bulg(h)ardagh*, սիրիական Տավրոսում՝ հրապարակ–ված *DAVIS*–ի կողմից, *Transactions of the Soc. of Bibl. Arch. IV,* երկրորդ մաս, այնուհետև՝ WRIGHT *1. c.,* աղյուսակ *XIV*, վերոհիշյալ արձանագրություններից երկուսը, ըստ RAMSAY-ի պատճենի և MASPERO-ի՝ *Recueil Band XIV,* աղյուսակ *III* և մյուսը (ձախում), բացի աղուսյակ IV –ից, ըստ մի լուսանկարի.

21) մի արձանագրություն *Bulg(h)armaden* -ից, *Bulg(h)ardagh*-ի արև–մուտքում հրատարակված, նույնից կրկնվելով աղուսյակ II–ում.

22) մի արձանագրություն *Bor*–ից, մոտավորապես *Bulg(h)armaden*- ի հյուսիսում, *Nigde*–ի հարավ–արևմուտքում՝ հրատարակված, նույնից կրկնվելով, աղյուսակ I –ում.

23) մի արձանագրություն *Andaval*–ից, *Nigde*-ից հյուսիս–արևելք՝ հայտնաբեր–ված նույն կերպ, ինչպես աղյուսակ I –ում.

24) երեք հավելյալ արձանագրություն *Fraktin*–ից, *12* մղոն *Everek*–ի հարավում, ավելի հարավ *ardijas-Argasus* լեռներից և *Taurus*–ի արևմուտքում՝ հայտնաբերված, ինչպես աղյուսակ VI –ում.

25) մի արձանագրություն (գերեզմանաքարի գրություն) *Agrak*–ից ութ ժամ ճանապարհի վրա *Kaisariye-Caesarea*-ից դեպի *Tauros*՝ հայերեն հրապարակված (“Հանդէս ամսօրեայ” Վիեննա, 1894, հոկտեմբեր, էջ 316 և 1896, հունիս, էջ 162):

b

Սրանց ավելանում են ափյուռքում գտնված հետևյալ արձանագրութ–յունները.

1) գրություն մի ափսեի և միզուցե ձեռքի աղացի վրա Բաբելոնի ավերակներից՝ հայտնաբերված *RYLANDS*–ի միջոցով և հրապարակված *Procee-dings of the Soc. of Bibl. Arch. 1885* - ի մայիսի համարում և *WRIGHT* 1. c. աղյուսակ XXV-ում.

2) կնիքի դաջվածքներ՝ գտնված *Ninve*–ում *LAYARD*-ի, ապա *RYLANDS*–ի կողմից (*Transactions of the Soc. of Bibl. Arch. VII*, աղյուսակ *V)*: Վերջինին հաջորդեց *WRIGHT*-ը՝ 1. c. աղյուսակ XIII-ով; և Կնիքի արձանագրություն մի կրաքարի վրա՝ գտնված *Ninve*–ում *LAYARD* –ի կողմից և հրապարակված *RYLANDS*–ի միջոցով (*Proceedings of the Soc. of Bibl. Arch. VI*, այնուհետև՝ *WRIGHT* 1. c. աղյուսակ XX).

3) TAR-BI-BI-ի երկլեզվյա կնիքը (կամ *Tar-ku)u-aš-ši-mi*, ժողովրդական »*Tarkudi-mmi*«՝ հրատարակված մի լուսանկարում, աղյուսակ *VI*–ի էջի հաջորդ երեսին, *Transact-ions VII* , նաև էջ *298-* ի հաջորդ երեսին, ուր ասորական առասպելի թագավորի գաղափարագրին նախորդող նշանը իրականում MI պիտի լինի և ոչ թե DIŠ, ինչպես լուսանկարում.

4) կնիքի դաջվածքներ, որ *SCHLUMBERGER*-ի սեփականությունն է, վերջերս հայտնաբերվել է *RYLANDS*–ի միջոցով (*Transactions of the Soc. of Bibl. Arch. VIII*, էջ *422* – ին հաջորդող երեսին. և *WRIGHT* 1. c., աղյուսակ XVI *ff.*):

5) արձանագրություն *Bor*–ում՝ գտնված մի կնիքի վրա և հայտնաբերված *RAMSAY* և *HOGARTH MASPERO*-ի կողմից. հրապարակվել է *Recueil XIV*, էջ *88*-ում.

6) արձանագրություն մի արձանաքանդակի վրա՝ Ակգային գրադարանում և հայտնաբերված ու հրապարակված *Perrot-* կողմից *Histoire de l' art IV,* էջ *767* և *Wright* 1. c., աղյուսակ XVI-ում.

7) կնիք՝ գտնված *Smyrna*–ում, բացահայտված և բարձրաձայնված *Sayce*-ի կողմից (*Archaeological Journa1, 189,- p. 215 ff.):*

8) արձանագրություններ Կիլիկիայում գտնված մի կնիքի վրա և հիշատակված *Sayce*–ի կողմից *Maspero*–ի *Recueil* XV –ի՝ իր մասի հոդվածի էջ 1–ում և բարձրաձայնված *Journal of the Archaeological institut, 1889*-ին: Նկատենք, ինչպես Prof. Bevan–ը ինձ փաստեց, որ նա 1887 թ. *Archaeological Journal*–ի էջ 348–ի հաջորդ երեսին *Tarsus*–ի մոտակայքի մի կնիքի բացահայտած արձանագրության առթիվ զեկուցած պիտի լինի.

9) արձանագրություններ երկու կնիքի վրա՝ գնված *Aintab*-ում (Հյուսիսա–յին Սիրիա) և հայտնաբերված *Hogarth*՝ *Maspero*-ի կողմից (*Recueil XVII,* էջ *26f.*).

10) երկու արձանագրություն մի կնիքի վրա, որ պր. կոմս Mülinen –ի սեփականությունն է, ով Կայսերական Գերմանիայի դեսպանատան թարգմա– նիչն էր Կոստանդնուպոլսում, չի հրապարակված.

11) արձանագրություն մի հարթաքանդակի աջ կողմում, որը պիտի ներքին Փոքր Ասիայում գտնված լինի, հայտնաբերված Ménant-ի կողմից: *Comptes rendus de l' Académie des inscript. Etc. 1892 թ., սեպտեմբեր, հոկտեմբեր,* էջ 330. *i* – ի ու *ś* – ի կերպարները արձանագրությունում, որ ուղղակի համապատասխանում է *Malatya*–ի գործածված ձևերին (տե՛ս համար 10–ը a–ի ներքո), բայց այլ վայրերում գտնված չեն և դեպի *Malatya* են մատնանշում, այդպիսով կշիռ է ստանում այն փաստը, որ առաջին ութ նշանները այս արձանագրությունում նույնն են, ինչ առաջին ութը *Malatya*–ի

Առյուծի որսի արձանագրություններում և նույն հաջորդականությամբ են դասավորված: Դրան հաջորդողը բացարձակ անփութությամբ է կատարվել, և թեպետև դրա մեջ մի շարք այլ ապացուցելի բառախմբեր կարելի է առանձնացնել, չի կարելի գրությունը կասկածելի համարել, և հավանական չէ, որ, ըստ Առյուծի որսի այլ արձանագրության նմուշի և մյուս բնագրերի կամ մինչ այժմ անծանոթ Առյուծի որսի որևէ այլ արձանագրության, թագավորների հիշատակություն-ները կեղծված լինեն: Այս վերջին մոտեցումը ավելի հավանական է, քանզի այս արձանագրությունը, իբր, առաջին անգամ 1894 թվին է պեղվել և բացահայտվել: Քանի որ այդ կասկածյալ արձանագրությունը արդեն 1892 թվին հայտնաբերված է եղել, ուստի դժվար ընդունելի է, որ առաջինը արդեն իր պեղումից առաջ գտնված լինի. մի կեղծիք ևս. MÉNANT-ի կողմից հրատարակված արձանագրությունը *HILPRECHT*–ի, *Assyriaca*, աղյուսակ *II*-ի հրատարակությունում առկա է. այնուամենայնիվ սա միայն մոտավորապես կեսն է այն մեծության և մասշտաբի, որ ընդհանրապես իրագործվում է: Չնայած ոչ մի նշան մյուսի հետ չի համընկնում, սակայն նշանների ուղղվածության և միմյանց նկատմամբ տեղակայման հարցում դրանք շատ ճշտությամբ համընկնում են: Զռիհի քանդակներում պատկերը նույնն է, միայն թե *HILPRECHT*–ի ներկայացրած բարձրաքանդակի սեղանի ութ հացերի քանդակի վրա մի հորթի մանրանկար ևս առկա է, ինչը կեղծարարների հավելումն է, այլապես այն համեմատաբար բծախնդիր կերպով վերարտադրված պիտի լիներ (տե՛ս *HILPRECHT*, 1.c., էջ 132).

12) արձանագրություն մի խորաքանդակ արձանի վրա՝ գտնված *Tschanah*-ում, *Fassiler*-ից հարավ, մեկ ժամ տարածության վրա »*Լիկոնիայ*ում« և բացահայտված PERROT – ի կողմից (*Histoire de l' art IV, 767).*

13) արձանագրություն մի կնիքի գլանի վրա՝ բացահայտված *LAJARD*-ի կողմից (*Cult de Mithra,* աղյուսակ XXIII, համար 1 և *WRIGHT 1. c* , աղյուսակ *XX*).

14) մի կնիքի արձանագրություն, որի իսկությանը ես չէի ցանկանա վստահել, բացահայտված PERROT – ի միջոցով (*Histoire de l' art IV, 804).*

15) երեք կերպար մի անագապղնձյա ափսեի վրա *Toprak- Kaleh* –ում (*Vastan*–ի մոտակայքում, Վան լճի հարավ–արևմուտքում)՝ բացահայտված SAYCE –ի կողմից (*Journal of the R. As. Soc. 1893, p. 31).* Շատ կասկածելի է, թե դա հաթական արձանագրություն է.

16) իմ հոդվածում՝ *Zeitschr. d. D. Morg. Ges. 48*, էջ 265, ես փորձել եմ փաստել, որ այն, ինչ դրա սակավ մասից *Indisi(kam lim)-ma* կնիքի (առայժմ գտնվում է Oxford-ում) վրա կա (տե՛ս *SAYCE, Journal of the R. As. Society, 1892,* էջ *369* և *Recueil XV*- ում նրա հոդվածի առաջին էջում). 1) ոչ ճշգրիտ թարգմանություն է ասորական առասպելների, 2) ոչ »հաթական« է, 3) վիճարկության ենթակա է, որ դա ընդհանրապես արձանագրություն է, թե ոչ: Ես չեմ կարող վերջին դրույթը պաշտպանել կամ ժխտել: Առաջին կետում ես բնականաբար իրավունք ունեի; այդ հարցում ես ուրիշների հետ համաձայն էի: 2-րդ կետում ևս պիտի պարզապես իրավացի համարվեմ, քանզի դժվար թե դա հաթական մեհենագիր լինի, և կնիքի վրա պատկերված մարդը մի տարապ է կրում, որը ոչ թե հաթերը, այլ կիպրոսցիներն էին կրում, ինչի մասին վկայում է պահպանված մի գրություն:

B

Տառադարձություններ և թարգմանության փորձեր

Այն դեպքում, երբ ոչինչ այս բերումով նշմարելի չէ, պարզապես հանգում ենք իմ հոդվածներին *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen geselschaft*-ի *48*-րդ հատորում և հետևյալ հավելյալ քննարկումներիս ու առաջին գլխում ներկայացրածներիս. շատ թարգմանություններ, ինչպես *ímíá (գրվում է m, mi և այլն),* հավանաբար = »հղոր« կամ »մեծն«, միայն մոտավորապես ճիշտ են. տառադարձման առթիվ հետևյալ գլխում հաթական գրահամակարգը մանրամանշվել և դրանից բացի նկատվել է: Կլոր փակագծերում բերված է այն ամենը, ինչ արտաբերման ժամանակ անտեսվում կամ շրջանցվում է, որպես հնչյունային լրացուցիչ կամ որոշիչ կամ մի այլ տեսակ օժանդակ նշան, կամ որպես թարգմանության և տառադարձության ընտրված տարբերակ: Տառադարձությունները և հնչյունային նշաններն ու գաղափարագրերը այսպես եմ հասկանում, եթե հակառակը առաջ չգա. առանց հայցական նշանների կամ փակագծերի այլևս չպիտի գրվի, եթե հաթական գրություններից կամ ուրիշ փաստերից ու ցուցմունքներից ընդունելի է, պարզապես առանց հայերենի գերակա-յությունը նկատի առնելու, ապա, օրինակի համար, ես ընդունում եմ *mśí*-ն այդ նշանի համար, որը համապատասխանում է հայերեն *mets*–ին, թեպետև *medzi*–ով ևս մոտավորապես ճիշտ կլինի:

Իմ աշխատության համար, բացի վերը հիշատակվածից, մեծ մասամբ իրականում ոչ պիտանի շատ հրատարակություններ կային իմ տրամադրության տակ, արձանագրությունների մի համատեղություն *I –III*–ից և մի քանի պատառիկներ Hama-ի IV և V արձանագրությունների և կարծրատի–պեր այս արձանագրությունների փոքր կտորներից (ըստ *Berlin*-ի թանգարանի թողոնների); չորս լուսանկար *Haleb-Aleppo*–ից պր. *Բարթելեմոն* պր. *Մասպերոյից* ինձ փոխանցեց, մեկն էլ պր. Էրմանի պատվերով ինձ համար պատրաստվեց, ինչպես նաև *Kirtschohlu*–ի արտատիպ և մի պատճեն

Բեռլինի թանգարանից, մի արտատիպ *Jerabis*–ի արձանագրություն *III*–ի մի մեծ մասից: Ինձ համար պր. *DR. BUDGE*–ի միջոցով ձեռք է բերվել վերոհիշյալ *Jerabis*–ի արձանագրություններից, որի համար ես շնորհակալ եմ պր. *HAYES WARD*–ին: Իմ տրամադրության տակ կա նաև մի ցուլակերպ առյուծի արձանագրություն, *Marʿaš*–ի *II* և *III* արձանագրությունները՝ պատրաստված Բեռլինի թանգարանում, և մի լուսանկար *Marʿaš*–ի ***IV*** արձանագրության *HAYES WARD*–ից, ևս մի լուսանկար Առյուծի որսի արձանագրության *Malatya*-ից, որի համար իմ ընկեր *HILPRECT*-ին եմ շնորհակալ, կաղապարված գաղափարագիր՝ աստվածների խմբերի առջևում գտնվող դիցաշարում և երեք ամենաառջևի կերպարներ՝ դիցուհիների շարքում գտնվող (*Yasilikaya, Boghazkoi)*` ըստ Բեռլինի թանգարանի պատկերների. մի պատճեն *Pseudosesostis*–ի (կեղծ եգիպտական կամ ասորական քանդակի), Քարաբելի լեռնանցքի արձանագրություններից՝ ըստ Բեռլինի թանգարանի; մի արտատիպ *Bor*–ի արձանագրությունից՝ պր. *Halil bey*–ի կողմից ձեռք բերված; մի ձուլածո թասի արձանագրությունից՝ ըստ իսկական բնագրի Լոնդոնի թանգարանում, որը իմ ընկեր *ZIMMERN*–ը ընծայեց; մի ձուլածո քանդակ երկլեզվյա »*Tarkondemos*«–ից, որի համար պր. Dr. *BUDGE*–ին եմ պարտական, մի կնիքի դրոշմ *Bor*–ի արձանագրությունից՝ հայթայթված պր. *EVANS*–ի բարյացակամությամբ; մի արտատիպ վերոհիշյալ A, b, 10–ում նշված Կնիքի արձանագրություններից, որ ինձ է առաքվել պր. կոմս *MÜLINEN*–ի կողմից; մի պատճենահանված ուրվագիծ A, b, 11-ում նշված ու ենթադրաբար կեղծված արձանագրության՝ ինձ նվիրված *HILPRECHT*–Ի կողմից; մի արտատիպ *Indisima* կամ *indilima*–ի Կնիքի արձանագրությունից, որը ինձ պր. *EVANS*–ը բարյացակամությամբ ընծայեց:

Անհուն շնորհակալությամբ պարտական եմ բոլոր նրանց՝ անվանված կամ չանվանված, ովքեր ընձեռեցին ինձ այս նյութերը՝ պատճեններով, արտատիպով, քանդակով, ու դրանց միջոցով հնարավոր դարձրին շատ ու շատ անվերծանելի բնագրերի խմբագրումը և ինձ վերծանության հարցում հանդուրժելի և հուսալի հիմք տրամադրեցին:

Hamā –ի արձանագրություններից

Hamā –ի I - III արձանագրությունները

Տող 1) ʾš *mi* պատվի նշան (բառասկիզբ) *mši(a) mi*

Տող 1) ես եմ (ը) (ից) պատվի նշան ? մեծն. հկորն

(ուղղական նշան) ? *Ḫ(H)atia ? ?* (ուղղական նշան)(բառասկիզբ) ?

? հաթի–ից միակ–ը [դիցուհի]–ից ?

(բառասկիզբ) *r* *(ուղղական նշան) á í w(ṕ)-? ś-r dsari(o)*

Մարդը այս վայրի (երկրի կամ քաղաքի, մարպի) թագավոր, թագավոր-ը

Տող 2) (բառասկիզբ) ś (ՄԱՐԴ) ? ? (–) *m–á (*բառապատիչ*)*

Թագավորների (մեջ) մարդ–ը հկոր–ը (մեծ–ը)

dsari(o) (-)m r ? –a ? ś ŕ ? m-š

(անունը) թագավոր– թագավոր–ը մեծ–ը հկոր–ը

dsari(o) ? dsari(o) msi ?

թագավոր– թագավոր–ը, մեծ–ը

Տող 3) *?-a i - á – I mšia ? m-š r (-)? (-)w(ṕ)(*ուղղական նշան*)*

Dsari(o)

----

a)—a) Hama I արձանագրության *2-* րդ տողի տարբերակը
*(-)ḱ-*ʾ *msi s-r (*-ուղղական նշան.*)*

(անուն) *(-)ḱ-*ʾ , Մեծն թագավորը

III արձանագրության Զ–րդ տողը.
? *(-ուղղակյան նշան) r-՚ ś-ŕ 3*

? (անուն), առնական, թագավոր–ը, հկոր–ը (մեծ) մեծն

b)—b) Hamā I արձանագրության 2-րդ տողի տարբերակը

msi (- il - ուղղակյան նշան)

հկոր–ը (մեծն)

Hamā III արձանագրության 2-րդ տողը

?

c)—c) Hamā I արձանագրության *2-* րդ տողի տարբերակը

Khilik (-ḱ i(?)-՚ ś-r-á dsari(o)

Մի կիլիկիա–ցուց թագավոր , թագավոր–ը

Hamā V (ենթադրաբար՝ *IV)* արձանագրության առաջին մասից

Տող 1 (սկիզբ): *՚ś mi ? Ḫ(H)atiá ?? Ḫ(H)at (ուղղակյան նշան)*

Ես եմ *Ḫ(H)at*-ից (մեկ)–ը ? ? հաթեցի

(բառասկիզբ) ? (բառասկիզբ) r - [ṕ(á)(?) – ś(ուղղակյան նշան) á-i

[դիցուհու] –ց ? Ծառա(?) այս

Ḱ á(?) ś-r dsari(o) (բառապատման նշան) ś –

Երկրի (? գավառի կամ քաղաք?) թագավոր, թագավոր–ը, եւ, ---

Տող 2 *?(-?) (ուղղակյան նշան) ? i –á - i m-á ՚-ś ? (ուղղակյան նշան) ?*

Կովող (կորավար)(?) մարտիկ–ը աատծու, եւ,

Մեծի (հկորի), եւ մարտիկը (կորավարը), մարտիկը

Մի համաթացի,

Սերունդը(Փ) մի համաթացի

Մեկ Փ–նա, ––

Hama IV արձանագրությունից

Տող *1*) (ԵՐԿԻՐ) (ʾ–*m*–)(*H)amat* (–*ṫ*) *?* ʾ–*ś* ԵՐԿԻՐ

Մի համաթացի, մի ?–ցի, եւ, երկրի

?–*á* (ՄԱՐԴ) *mi-á* *ẖ (h) (a) ṫ (- ṫ)-á* ?-m

Մի մեծն (հկոր), հաթեցի

Տող 4–ի վերջը. ʾ*ś* (–ʾ–*ś) (*ՄԱՐԴ*) mi- á* (ՄԱՐԴ*)*

Եւ, մի մեծն (հկոր)

ẖ (h) (a) ṫ (- ṫ)-á

մի հաթեցի

Քարքամեշի թագավորների արձանագրություններից

Jerabis *I*–ի արձանագրություններից

Տող 1) ʾ*ś (–ś) mi (-i)* ʾ *[-?] –ś* (ուղղակման նշան) *Kar(i)gamia (-ḱ-mi)*

Եւ եմ ʾ*[- ?]* (անուն*), Kar(i)gami(š)-* ից (–*ḱ* –ն եմ)

W(ṕ) śiá(-á) dsari(o) (ուղղակման նշան) *dsari(o) ṫíí* (ուղղակման նշան) ԵՐԿԻՐ (–*r*)

ուժեղը թագավորը, թագավորը, տերը, երկրի

ṫ arw-á mi (*ուղղական հոլով*) *ś -? [datark]*

տեր, իշխանը, մեծը, (հսկողը), ?

Տող 2) *[datark] ? (բառապատիչ) ? (á) r (-)-r (բառավերջ)*

[datark] ? (բառապատիչ) ? (առնական ?) *(բառավերջ)*

(ԵՐԿԻՐ) *Arș(z)auia(?)(-)*(*ուղղական հոլով*) *Kar(i)gamia (-ḱ – mi)*

Մի արծուացի, Քարքամեշ–ից

w(ṕ)śiá(-á) dsari(o) (*ուղղական հոլով*) (պատմի հոլով) ԹԱԳՈՒՀԻ

հսորն թագավորն, »թագուհի« մոզպետը

*[g(ḱ)(u)r- (*կամ *m(a)r-* (*ուղղական հոլով*)

Մոգպետը, քրմապետը

Դիցանուններից կազմված մի մեծ ժողովածուի
արտահայտություններ հետևում են սրանց, ինչը

Թագավորների համեմատությամբ նկարագրված (է)

Աստվածների հետ.

Տող 4) (վերջ)։ *ś-í-ín(?)* (բառապատիչ) (ԵՐԿԻՐ) *Arș(z)a[uia* (?)

Եպին (? Անուն ?) արծուա–

(–ʾ) –(á)r(–) (բառակիպք) *Kar(i)gamia (-ḱ*

ի–ցի Քարքամեշ–ից

Տող 5) (սկիպք)։ *–m i) ω(ṕ)śiá(-á) dsari-(á)r(-)*(պատմի հոլով)

Հսորին թագավորի

ԹԱԳՈՒՀԻ *g(ḱ)(u)r-* (կամ *m(a)r –(á)r(-)*(բառակիպք)

»Թագուհին« Քրմապետի

St' r(-r) (բառասկիզբ) ? ? *-ś-m ść'* (բառասկիզբ) ʾ– (*ուղղական հշան*) ?

ուստր–ը մարտիկ–ը (? Զորավար) (?) եւ ? ? ?

(բառապատիչ) *Ḫ(H)(a)t'(-t')- śt' – r ---*

Զավակը մի հաթեցու –

Jerabis II –ի արձանագրություններից

Տող 1) (ՄԱՐԴ) *Mutal*– *Kar(i)gamia (-ḱ-mi) dsari(o)*

Մութալ–ը Քարքամեշ–ից ? թագավոր–ը

? dsari(o) ? t' í í (ԵՐԿԻՐ) *Arṣ(z)a[uia]* ? *mi*

?, թագավոր–ը, *?*, Տեր Արծուայի (?) (կամ մի արծուացի), այն *?* եւ եմ

Տող 2) (բառասկիզբ)**:** *ś-ṕ(á) mi-I ḫ(h)(a)t'(-t')---*

Զավակը մի հաթեցու

Մի հաթեցի (կամ մի հաթական) եմ եւ

Արձանագրության վերջը**:** *ś-ṕ(á) Ḫ (H) (a) t' (բառասկիզբ)*

Ḫ (H)(ḫ)(h) (a) t' (-t') mi (-i)

Jerabis III –ի արձանագրություններից

Տող 3) *[Arṣ(z)a]uiá (?) (-í) Kar(i)gamiá (- ḱ - mí)*

Արծուայից (կամ մի արծուացուց(?) Քարքամեշ–ից

(p)sia(-a) dsarj(o) (*պատմի հշան*) ԹԱԳՈՒՀԻ (–*Ḱ*) *Ḱá (?)rá (?)*

հյոյն թագավորը, »թագուհին« մոգպետը (*ուղղակյան նշան*) ?

(*ուղղակյան նշան*) *śṕ (á)í* (*ուղղակյան նշան*) *Ḱá (?) –á- ?*

որ ?, մի կավակ *Ḱ̓á(?)-á* –ի (անուն)

?- á-m í-á-í m (բառակիպր) ś-ť r dsari(o) ? (-)ś- á-m ťííá (-á)

(անուն ?–ից), աստված–ի (?), մեծն կավակ–ի թագավորի

(ծառայ–ի), Տիրոջ---

Գըրգումի մի թագավորի արձանագրությունից

և Մարաշի առյուծի արձանագրություններից

Տող 1) *ś mí(-í) Kilik (-Ḱ í ?)-̓ ՄԱՐԿԱՇ* (կամ ԳՈՒՐԳՈՒՄ)

Ես եմ մի կիլիկիացի Մարաշ–ից (կամ Գուրգում–ից)

ť-í-í (*ուղղակյան նշան*)(բառակիպր) *G(u)r*– (կամ *M(a)r*)

տեր–ը Գուրգում–ից (կամ Մարաշ–ից)

(-?)-(l)r ḱ(?) ś-r ? (բառակիպր) ?? (-ω(ṕ) ś-ω(ṕ)-í ? Dsari(o)

Թագավորը –ը– ?, մի ? մի կավակը (ուստր–ը) մի թագավոր–ի)

ť-í (*ուղղակյան նշան*) ? *(ω(ṕ)-) (ω(ṕ) śí (-i- ուղղ. նշան) (բառակիպր) ?-i ?-i*

տեր–ը նա ? (անուն), հյոր–ը (անուն) –ը– մարտիկ–ը

(բառավերջ) (բառակիպր) ? [բառակիպր (?)] *ṕ(á)(?)-ś(?)-á*

[աստվածություն] –ից ? – ը

(բառավերջ) *Khilik(-ḱ í(?)) –̓MARKAS* (կամ *GURGUM*)

Մի կիլիկիացի Մարաշ–ից (կամ Գուրգում–ից)

t'- í   ω(p̌) śí ?

տեր–ը հպոր–ը որ

Տող 2) (բառավերջ): *Khilik(-ḱ í(?)) -ʾbhuran(?)ω(p̌) śí ?*

Մի կիլիկիացի, տիրակալ տեր հպոր–ը որ

G(u)r– (կամ *M(a)r*) (-?) (*ʟ)r ḱ(?) ś-r* (բառավերջ)

Գուրգում–ից (կամ Մարաշ–ից) թագավոր–ը

Տող 3) (սկիզբ): *(բառասկիզբ) ? (բառասկիզբ) (á) r (-) – ś (*ուղղակիան նշան)

[աստվածություն] –ից ? – ը

Տող 4) (ՄԱՐԴ) *i – mi – á (բառասկիզբ) ḫ(h)(a)t' (-t') – á*

Մի մեծն (հպոր) մի հաթեցի

(ԵՐԿԻՐ) *(-r) á - í arω – á –n (?)(բառասկիզբ (?)) ś - p̌ (á) –n(?)*

Այս երկրի արքան – այն (?) կավակ (ուստր) – ը (? ?)

(բառասկիզբ) (ՄԱՐԴ) *m i (բառասկիզբ (?)) ḫ(h)(a)t' (-t') – á*

Մեծն հաթեցի

Տող 5) *m-i* (ԵՐԿԻՐ) *Markaš* (կամ *GURGUM*)

Մեծն (հպոր) Մարաշ (կամ Գուրգում)

t'- í (բառավերջ) *i (բառասկիզբ) (G (u)r (*կամ *M(a)r)-(?-)*

տերն այս Գուրգում (ի) (կամ Մարաշ(ի))

(*ʟ)r ḱ(?) ś-(á)r(-)-á-n(?)* (բառայատիչ) *(?)(բառասկիզբ) ś - p̌ (á)*

Թագավորն կավակն (ուստր–ը)

*(բառասկիզբ) (G (u)r (*կամ *M(a)r)-(?-)* (*ʟ)r ḱ(?)ś-(á)r(-)-i (բառասկիզբ)*

Գուրգում–ի (կամ Մարաշ–ի) թագավոր–ը

m(?)-ʾ(?)

հսրղ–ը (մեծը)

Տող 7) *(բառասկիզբ)* (ՄԱՐԴ) *mi – á (բառասկիզբ) ḫ(h)(a)ť (-ť) – á*

Մի մեծն (հսրղն), մի հաթեցի

Մութալուի արձանագրությունները Կոմագենից և Մելիթենեից

Arslantepe- ի ordasu–ի Առյուծի արձանագրությունը

Տող 1) *á-í-ś ?-m(?)(ուղղակյան նշան)* *? – i* Khilik (*-ḱ í (?) –ʾ*

Այս [է] նա ?, մարտիկը (?), մի կիլիկիացի

? (ուղղակյան նշան) ? (ուղղակյան նշան) (ՄԱՐԴ) *Mutal- Ḱ(á)m-m(á)Ḱ(g)-i*

որը ?, որը ?, մութալ–ը Կոմագեն–ից

Dsari(o) ť í í (- i-i) (բառասկիզբ) ? (բառասկիզբ) ? ? –í

թագավոր–ը, տեր–ը, [պատվածություն]-ից որ ? որ ?,

Տող 2) *M(e) l-í ť bhuran(?) (բառասկիզբ)* PHEA

Մելիթեն–ից, տիրակալ–ը, PHEA

(բառասկիզբ) ṕ(á)-ś dzarayi (?) (-i-i)

[և ?] (ճողտ–ը) ծառա–ն

Izgin (Albistan–ի) արձանագրություններից

Սյունակ *III, 4 f.: śťr(!)(-r) Ḫ(H)(a)ť-i Ḫ(H)(a)ť- í - á*

Զավակն մի հաթեցու, մի հաթեցի,

Սյունակ *III, 6 f.* և սյունակ *IV, 4; śť r (-r) Ḫ(H)(a)ť- í - á*

Զավակն մի հաթեցու,

Սյունակ *IV, 5 f.; (TAR-BI-BI_u) (?) (-)ʾ(-)ś(-) mi dsari(o) [mi(-i)*

(TAR-BI-BI-u) – aśśímí (?), թագավորը, մեծը (հյոր–ը)

Gürün-ի արձանագրություններից

Տող փ–ից) ʾ–*ś (Բառապատող) (պատվի նշան)* (ԱՍՏՎԱԾ)

Ես աստված (ի)

Sy(u)ennesia(?)(պատվի նշան) (ԱՍՏՎԱԾ) *Ḫ(H)(a)ť- í - á -ʾ-m(?) ?*

Sy(u)ennesia –ն հաթ–ի աստված–ի, մեծն (հյորն)

(պատվի նշան) (ԱՍՏՎԱԾ) ?

աստված (ի)

Կիլիկիայի թագավորների արձանագրությունները

Պատյանի գրությունները Կիլիկիայից

(կրկնակի բառակիսք) mn(?) (բառապատող) ԹԱԳԱՎՈՐ

Թագավորի պատյանը (?)

ω(ῥ). ? – (á)r(-) (ԵՐԿԻՐ) Կիլիկիա *ť-í í-á-í S(S)and-(?) ś-ť(a)r ?*

ω(ῥ) - ? (անուն), Կիլիկիայից տիրոջ, աստված–ի շանթ–ի ?

կավակ–ը (? ծառա–ն ?)

*? *(բառասկիզբ) *ś-í (-) ? –á* (բառասկիզբ) ԹԱԳԱՎՈՐ *t' í í-á*

(անուն–ի ?) *? ? – i* ԹԱԳԱՎՈՐ–ի, Տիրոջ

(բառասկիզբ) *ś-ṕ (á) Ḫ(H)ATIO(-t') – n (?)* (ՄԱՐԴ) *? ̓-ś-t'(a)r*

Զավակ–ի (ուստր–ի) հաթեցի–ի (?) (անուն) կավակ–ի

? (-?) ś(-) ԹԱԳԱՎՈՐ *m - í - á ? í - ? Ḱ – ℓ(r) ḱ (?) Ḫ(H)atiá-* ի

Թագավոր–ի, հկոր–ի (մեծ–ի), ?, մեծ–ի ղ(հկոր–ի) Կիլիկիա–ի (?),*Ḫ(H)atiá-* ի

m - í- á (բառասկիզբ) *í-m* (ԵՐԿԻՐ) *Arṣ(z)auiá (?) (- ̓- ̓)*ԹԱԳԱՎՈՐ

հկոր–ի (մեծ–ի), հկոր–ի (մեծ–ի) Արծուայի (?) թագավորներ

(ԵՐԿԻՐ) *Kar(i)gamíá (-(í) ḱ – m – á)* ԹԱԳԱՎՈՐ *í - ś (-)*

Քար(ի)գամի (շ) –ի– թագավորներ–ի (?)ի

? (-?) (-) ḱ (-) t' –(á)r (-)

?, ի *? ?*(?).

Bulgarmaden–ի արձանագրություններից

Տող 1) (ՄԱՐԴ) *? ś mí (-í)* (բառասկիզբ) *Khilikiá*

(Անուն) ես եմ, Կիլիկիայից

(-(i)k) – (á) r (-) arω -á (բառավերջ) (բառպատող)

Իշխան

(բառասկիզբ) g*(ḱ)(u)r (* կամ *m (a) r (-r)* (ուղղ. նշան) (բառասկիզբ)

Քրմապետ–ը

K h í l í ḱ á (-(í) ḱ) ś ? r (ուղղական նշան) (բառասկիզբ) ? (բառասկիզբ ?)

Կիլիկիա–ից (կիլիկիաց–ին (?)) ը– ?? [ատվածություն]–ից

Á-ṕ (á) – ś (բառավերջ) (բառասկիզբ) *(S´ - ʾ- ni- ś-) Sy(u)ennesi*

ը ?, *Սյուննեսի* –ն

(*ուղղական հշան*) *dsari(o) ť Ḫ(H)atiá (?)* (ՄԱՐԴ) [պակասում են այստեղ

Թագավոր–ը, տեր–ը Հաթ–ից, *(նա)*

Մոտ 6 նշան (*ուղղական նշան*) *? ?* (*ուղղ. նշան*) *(á)r(-)-śn(?)*(ՄԱՐԴ)

[……ը] , *(նա) ? ?, ? (նա), ? (նա)*

ś (բառասկիզբ) *mi(-i) ?-r-i*

Ես եմ ? ից (անուն)

Տող 2) *S´ - ʾ- ni- ś-i* (բառապատող) *dsari- ť- í ś ṕ (á) í ś- ť (a)r r-á*

Սյուննեսի –ից, թագավոր–ից տիրոջ–ից պավակ(ուստր)

[մի պավակ(ուստր) առնական–ից

m-ś ṕ (á)-ṕ (á) (ԵՐԿԻՐ) *M(e)ℓ – ť (á) r (-) ṕ(á)-ť - (?)(á) r ? –i-n(?)*

մեծն բաբա (?) (հայրեր) Մելիթեն–ի երկրի (?)*(նա)*

(բառասկիզբ) ś(-)?- *(á) r(-)*(ԵՐԿԻՐ) *K h i l i k á (-(i)ḱ – á)* (ԵՐԿԻՐ)

Կիլիկիա – ից ? – ից

Arś(z)auiá (?) (-ʾ-ʾ)Ḫ(H)atiá m-ʾ-(á)r(-) ? (-m) ni-n(?)-[.]

Արծուա–ից Հաթիա–ից մեծն (իշոխն) *? (նա), ? (նա)*

(բառասկիզբ) *ś-n (?)* (բառապատող) (բառասկիզբ) *L´ ḱ (?) – á-m*

Ակզ–ից լուկիացի–ից

(բառասկիզբ) (բառապատող) *ś dsario (-r)*

եւ թագավոր–ը

(բառասկիզբ) *Ḫ(H)atiá (-i)-m* (բառասկիզբ) *ni - n (?) – i –*

Հաթեցի–ն

Ivríz – ի վերին տեղեկագիրների գրությունը

Տող 1) *á – ś* (ԵՐԿԻՐ) *Kh i l i k i á* (պատվի նշան) *ṕ(á)-ṕ(á) (?)*

Սա Կիլիկիա–ից է , բաբա–ն (?)

(-ṕ(á) (?) - á) (*ուղղական* *եղան*) *S(Š)anda(?)(-á)* (*ուղղական եղան*)

(հայր ?), *S(Š)anda(?)=(շանթ)*

Տող 2) *S´-ʾ-ni-ś ω(ṕ)śí* (*ուղղական եղան*) *ś-ť(a)r ? mśí - í*

Սյուննեսի–ն հզոր–ը պավակն (աստված)–ի ? մեծ–ն ? ? ?

Տող 3) *–* (*ուղղական եղան*) *? (-)(á)r(-) ? ť(a)r – ω(ṕ)*

? ? ? ? ? ?

2

Տող 1) *á-ś ? ť ť (?) ? s ´-ʾ-*

Այս է (անուն)ը տիրոջ *Սյու–*

Տող 2) *ni- ś Ḫ(H)atiá dsari(o) Ḫ(H)a(?)-*

ննեսի–ն Հաթ–ից թագավորին հա–

Տող 3) *ť í (?) (-í) – á*

–թերի (?)

Bor – ի արձանագրությունները

Տող 1) (բառակիսը) *S´-ʾ- n i - ś* (*ուղղական նշան*) (բառակիսը)

Սյուննեսի–ն

T´(a)r-ś-(á) r (-)ś-r (*ուղղական նշան*) *dsari(o) ť* (*ուղղական նշան*)

Տարսուս–ից թագավոր–ը, թագավոր, տեր

g (ḱ) (u)r- եթե ոչ *m(a)r* (*-r-ուղղական հոլով*) (ՄԱՐԴ) *Mutal- ?* (*-i-ուղղական հոլով*)

Քրմապետ–ը (?), Մութալ-, մարտիկ–ը

(?)(բառապատող) *á (?) m(??)*

?

Տող 2) (բառասկիզբ) *(?) RHEA (?)*(բառասկիզբ) *r-ṕ (á)-ś-á*

RHEA-ն (?) ծառա–ն

(բառավերջ) (բառասկիզբ) *ś ṕ (á) - ṕ(á)*

Ես պա–պա–ի (հայր –ից), ? ից

(բառասկիզբ) *(-ω (ṕ)(-)(á) r* (-)(բառասկիզբ) *śt' – (á)r(-)*(*ուղղական հոլով*)

Զավակ (? Ստրուկ ?),

(բառասկիզբ) ? (բառասկիզբ) *r* (*ուղղ. հոլով*) (բառասկիզբ) ՄԱՐԴ (*ուղղ. հոլով*)

[աստվածություն–ից] ? Մարդ–ը Մարդ–ը

m (բառապատող) (բառասկիզբ) (բառապատող) *ś*

Մեծ–ն (hկոր–ը), եւ,

Տող 3) (բառասկիզբ) *á - ? ?* (-?), *T´(a)r-ś (?)*(բառասկիզբ)

ը (ից) ?, ը (ից) ?, Տարսուս–ից(,) մեծ–ից (hկոր–ից)

(ՄԱՐԴ) *ṕ(á)-ṕ(á)* (բառապատող) (ԱՍՏՎԱԾ)ՈՒՀԻ) (*-ṕ(á) m-á m -ś*

պա–պա (? հայրեր ?), աստվածուհին (?) մեծն (hկորն) մեծն (նա)

(բառապատող) *? T´(a)r-ś ω(ṕ) śí-(?) – (á)r (-)*(բառասկիզբ)

Տարսուս – ից , hկոր–ը (?)

(ԵՐԿԻՐ) *Khiliká (-(i) ḱ – á) – (á) r (-)*

Կիլիկիա–ից

Տող 4) (բառասկիզբ) (ś) *dsari(o)* (բառասկիզբ) *t' t' (-?) m ś í*

Թազավոր, հց, տիրոջ–հց, մի տիրոջից (մի) Մեծից

(բառասկիզբ) *ś ω (ṕ) (ուղղական հոլով)-n (?)*(բառապատող) *á í*

Զավակ (ուստր) *(?–ը (?))* [է] այս (?)

Kölitolu – ի արձանագրություններից

Տող 1) աջում *Khiliká - ? dsari(o)(-ś) –r)*

Կիլիկիա–ից ? թագավոր–ը

Տող 2) *Ḫ(H)(a)ť ś – ť r*

Մի հաթեցի մի հաթեց–ու զավակ

Տող 3) *ʾ– ś ? ? ? dsari(o) ? L(r)ḱ (?) (-Ḱ á (?) dsari(o)*

Ես *? ? ?* թագավոր–ը, ?, Լիկոանիա–ից (?) թագավոր–ը

ḫ(h)(a)ť mi ḫ(h)(a)ť mi śťr

մի հաթեցի մեծն (հզորն), մի հաթական մեծն (հզոր) զավակ

Beiköi–ի արձանագրության երկրորդ տողից

á dsari(o) ? Ḫ(H)(a)ť L(r) ḱ(?) ? Ḫ(H)(a)ť

? թագավոր–ը, ? Հաթի–ից–ը , Լիկաոնիա (?) (.) մի հաթեցի–ն

Agrak – ի գերեզմանի արձանագրությունից

Khilik (-i) ḱ) s – i (բառավերջ) *Khilik (-i) ḱ) á-ω (ṕ)* (բառավերջ)

Մի կիլիկիացի *ś – í (անուն)* մի կիլիկիաց–ուց *Oα* – (?)

Ś ṕ (á) í (ուղղական հոլով) (բառասկիզբ) *?* (բառասկիզբ)

կավակ (ուստր) [աստվածային] – ից

r - ṕ - ś – á (ուղղակյան նշան)

ծառա(յ)

Մնացածը չի կարդացվում, և երկու պատճեններր միմյանցից շատ տարբեր են:

Fraktin – ի հայտագրերը

α) (աստծու աջում)

(ԵՐԿԻՐ) *Ḫ(H)(a)ťïá dsari(o) ť í (?) (պատվի նշան)*

Հաթի–ից թագավոր–ը, տեր–ը (?)

Dsari(o)

Թագավոր–ը

β) (աստվածուհու աջում)

(ԵՐԿԻՐ) *Ḫ(H)(a)ťïá (պատվի նշան) m-ť(a)r m-ʾ (պատվի նշան)*

Հաթի – ից մայր–ը, մեծ–ը (hկոր–ը)

Թագուհի

Թագուհ–ին

γ) պատկերների աջում

?)- śť r dsari(o) msi(?) ԱՍՏՎԱԾ (?) ? ?

X - *śť r* թագավոր–ը, մեծ–ը(?), աստծ–ու(?) ? ?

Chammanene–ի թագուհու արձանագրություններից *Boghazköi*–ում

α

(Ամենաառաջին ասածու աջում)

(ԱՍՏՎԱԾ) *Sy(u)ennesi (?)*

Սյունեսիս–ը

β

(Ամենաառաջին աստվածուհու ձախում)

(ԱՍՏՎԱԾ) *m - ʾ RHEA*

Աստվածուհի մեծն (hւյր), *RHEA*

γ

(Աստվածների շարքի թագավորների աջ կողմի սկզբնամասում)

(ԱՍՏՎԱԾ) *? -?*

? -? (Անուն)

δ

(Մի թագավորի առջևում)

? (-) t' (a)r ? –ni (պատվի նշան) *dsari(o)*

? (-)*t' (a)r* (Անուն ?), *? ni*–ից (երկրանուն ?) թագավոր–ը

ε

(Մի թագաորի վրա)

? (-) t'(a)r ? –ni (պատվի նշան) *dsari(o)*

ζ

(Մեծ արձանագրության սկզբում)

? ? – ni (պատվի նշան *) dsari(o)*

Karabel – ի լեռնանցքի արձանագրությունը

? –i (?) dsari(o) ? Ardzipio (??) dsari(o)

? –i (?) – ից թագավոր–ը (?), արծիվի–յ օ *(? ?),* թագավոր–ը

Անիքի արձանագրությունը

Tarkondemos-ի երկլեզվյա արձանագրությունը

(Tar bi bi – կամ*) Tarku(?) – (u) ašši-mi Urmia(?) dsari(o)*

(Tar bi bi – կամ*) Tarkuωaššimi* Ուրմիա(?)–ից թագավոր–ը

dsari(o)

թագավոր–ը

β

WRIGHT-ի Empire of the Hittites աղյուսակ XVI, No 12

? ? *dsari(o) dsari(o) t' í í*

? (թագավորի անուն) թագավոր–ից (?), թագավոր–ը, Տեր–ը

γ

? Khilik- ? ? Ḫ(H)(a)ťiá t' í í

? Կիլիկիայից (կամ կիլիկիացին) *?* (անուն), Հաթ–ից Տեր–ը

δ

? ś ṕ (á)i(?) dzarayi(?) ś ś

? (անուն), (անուն)–ց երեխա (?) մի ծառա աստվածության
(?) [եմ] եւ *(?)*

ε

Á - ? ś ṕ (á)i(?) ? ?

Á -? (կամ Á -? – ից) պավակ*(?) ի ? (–) ? (կամ: ?(–)?.*

ζ

Khilik- ? - ? dzarayi(?) ? (»բառասկիպը«)

Մի կիլիկիացի *?-?* (անուն), [մի աստվածության] *?* ծառա

η

1) *Khilik- ? dzarayi(?) ?*

Մի կիլիկիացի *?* (անուն), [դիցուհի–ու] *?* ծառա

2) *Khilik- ?*

մի կիլիկիա–ցի *?* (անուն) ,

3) *dzarayi(?)*

(դիցուհի–ու) ծառան

4) *?*

[դիցուհի–ին]

5) *Sy(u)ennesi(?)*

Սյուննեսիս *(?)* -ը

ϑ

Wright –ի Empire of the Hittites աղյուսակ XVI

?, ?, dzarayi(?) ? (»բառասկիւր«)

? ? (անուն) [ԱՍՏՎԱԾՈւԹՅԱՆ] ? ծառան

ι

?, ?, ? dzarayi(?) ? (»բառասկիւր«)

? ? (անուն) ծառան [ԱՍՏՎԱԾՈւԹՅԱՆ] ?

χ

Khilik- ? – mi (-ուղղական նշան)

մի կիլիկիացի ? եմ (անուն).

λ

Khilik- ? – mi

մի կիլիկիացի ? եմ ես

μ

(պատվի նշան) *t'*

Տեր–ը

ν

Khilik- ? (բառավերջ)

? մի կիլիկիացի (կամ կիլիկիական)

ξ

indišima կամ *indilimma*–ի Կնիքի արձանագրությունը

?) (Í) *n (?)- dišima (?* կամ *dilimma ?) dzarayi(?)*

Ինդիշիմա (? կամ ինդիլիմմա ?), » իշարա « –ն (?) ճորտ (?)

III

Հաթա–հայկական գրահամակարգը

A

Գաղափարագրերը և դրանց գործածումը

Zeitschr. d. Deutsche Morgenl. Ges. 48-ում հրատարակած իմ աշխատասիրության հիմնադրույթները, մինչև վերջին ամենափոքր հարցը, ճշմարիտ են եղել և արդարացվել են, և ես կարող եմ դրանք այստեղ շարադրել:

Գրությունները տրամադրում են մեզ 1) նշաններ գաղափարների համար և, այսպես ասած, Ideogram-ներ, օրինակի համար՝ >>երկիր<<, >>թագավոր<<, >>Տեր<<, >>ես<<, >>մեծն<< և այլն. 2) նշաններ ձայների և ձայնահամակար-գերի համար. 3) օժանդակ նշաններ, որ ծառայում են դյուրընթերցմանը:

Առաջին դասը ներառում է 1) նշաններ, որ կարդացվում են. 2) նշաններ, որ չեն կարդացվում, քանզի նրանք իրենց հետևող բառի գաղափարն են որոշում և, այսպես ասած, որոշիչ (*determinative*) են, ինչպես՝ >>ՄԱՐԴ<< նշանը, որը, օ.հ., իրեն հետևող կենդանագլխին ակնարկում է, որ դրանով նկարագրված անասունի անունը որպես անձնական անուն է գործածվում. (Jerabis II, 1). 3) Առյուծի դասի նշանագիրը (Lövenjagdschrift), I; Ափսեի արձանագրության մեջ; Bulgarmaden I; Bor I-ում՝ >>երկիր<< նշանը, >>աստված<< նշանը, ոևէ թագավորի տիտղոսի նշանը, (Hamã I – III). 4) փառքի անձայն (լուռ) նշանը, մի առանձին նշան կամ նշանախմբեր աստված (Gürün I, 4; II, 1 և 6), >>թագավոր<< (*Kölitolu 2; Fraktin; Boghazköi*, (տ.վ.) δ ff). >>թագավոր<< (Jerabis I, 2 և 5; Jerabis III, 3; Fraktin), >>Տեր<< նշանակությամբ Կնիքի արձանագրությունում M), >>(մեծա)մայր<< (Fraktin) *ṕ(á) ṕ(á)(?)*= >>հայր<<(?) (Ivriz I, 1; cf. Marʿaš III, 3)։

Երկրորդ խումբը ներառում է նշաններ, որոնք կիրառվում են 1) ձայնավորների, 2) բաղաձայնների, 3)բաղաձայն + ձայնավորի կամ ձայնավոր + բաղաձայնի դեպքում։

Որպես ձայնավոր ապացուցելի են *i* –ն և ենթադրելի նույնպես է–ն , *a*-ն և *o*-ն ևս (տ.վ. պաասիմ) Պիտի շեշտել, որ այս լեզուն, անշուշտ, իր հայկական բնությունից բխելով, այդտեղ նույնպես ունի միշտ *i(e)*- ի և *a(o)*- ի նշանը և դեռ մի երրորդ նշան, որ իր տակ երկու պուզահեռ գծիկ ունի. այնպես որ ես եզրակացրել եմ, որ դրանք նույնպես հնչյունային նշան են, և ամեն դեպքում, եթե նշանը *a* և *o* –ին և ոչ էլ *u*- ին հարմար չլինի, հարմար է *u* –ին (ու– ին), բայց չեմ կարող դա փաստել. Դա չափազանց հազվադեպ է պատահում և բացի *Jerabis II, 5; IV, 2*-ից, ոչ մի այլ տեղում առկա չէ։ Ես դա կբացատրեմ հետևյալով. *a*, *o*, á նշանը *i*- ի և e- ի հետ միասին (այսինքն՝ երբ *i*–ի հետ է կիրառվում) ընկալվում է որպես *mi* և *me* նշանագիրը և կարիք չկա, որ բառի ձայնավորները գրվեն ոչ բառի սկզբում, ոչ միջում և ոչ վերջում։

Առանց հայերենի օգնության ճանաչելի է, օ. հ., *i-mí-á = »մեծ ու հզոր« mi-ով (Löweninschrift von Marʿaš, Մարաշի Առյուծի արձանագրություն), 4)* ʾ-*š = ես (Hamā II, 1; III, IV, 1* և այլն), *š-r =»թագավոր«* (*bor* և այլն), *ś-r-i - ն և համանաբար ś-r-á - ն նույնպես (Löweninschrift von Marʿaš, Մարաշի Առյուծի արձանագրություն, 5; Hamā I, 3), (Ḫ)h(a)ṫ-í-*

a=*»հայթեցի«* *(ḫ)h(a)ṫ (-ṫ)-á*-ի, դեռ ավելին՝ *(ḫ)h(a)ṫ*- ի հետ (տ.վ. էջ *2 ff*) Հայերենի օգնությամբ պարզում ենք, որ *(ḫ)h(a)ṫ*- ը անգամ սեռական հոլովում *hattio* է նշանակում (տ.վ.), և բառապատկերի երկու բաղաձայնի միջի ձայնավորը շատ հապավաղեպ է ձայնավորով ներկայացվում (համեմատիր հին բերբեր գրի հետ). 2) բաղաձայնների նշանները երկու խմբի են բաժանվում, a) անհատական բաղաձայններ և b) բարդ բաղաձայններ:

Առաջին խմբին պատկանում են *d*–ն, ինչպես *Mele(i)dia*-ում (Löweninschrift von ordasu 2; Օրդասուի առյուծի արձանագրություն (Bulgarmaden) և *t*- ն Hatio-(passim)-ում, ինչպես թերևս *t*-ն *Hamat*-ում (*Hamat V*, 2f.; IV, 1). կիրառելի է և քիչ հեռվում գտնվող մյուս նշանը ևս g-ի համար Kargami(s)-ում (Schaleninschrift), նույնպես և *k*–ն *Kilik*-ում (Bulgarmaden I և այլն), այնպես որ մենք արդեն առանց դիմելու հայերենին, կարող ենք ամենայն հավանականությամբ ընկալել *k*-ն և *d*–ն, *t*–ն և *d*–ն որպես մի նշան: Նկատի թիվը համախակի դարձնող այս նշանը և այն հանգամանքը, որ առավելագույնը երեք ձայնավոր գոյություն ունի չափազանց բարձր հաճախականության նշանների փոխարեն, շչական հնչյունները *Sy(u)ennesi* և *Tarz*-ում չափազանց հավանական են դարձնում, որ այս խնայողականությունը ամբողջ այբուբենով մեկ տարածված լինի, և, ըստ այդմ, միայն մի նշան կա բոլոր շչական գրերի համար: Մի նշան էլ կրկնակ *b*(*bh*) արտասանություն ունի (*arbas* և *abbas*- ում; *Bor I* և *Agrak*; Մարաշի Առյուծի արձանագրություն, Առյուծի դրսի արձանագրություն 2, Bulgarmaden I (?); տե՛ս հետևյալը, *p*-ի համար ևս, չմոռանանք, որ սա վերաբերում է *w(v)*- ին նույնպես):

Այս հապավաղեպ նշանը, որ համենայն դեպս *b*(*bh*) արտասանվելով երկու բառերի և առնվազն »կավակ«ի մեջ (Մարաշի Առյուծի արձանագրություն I, Bor 4 և հավանաբար *Andaval* 2 և այլուր), եթե ոչ միշտ, բայց *w*(*v*)–ի հաճախակի արտասանության դեպքում կարելի է եզրակացնել, որ ավելի հավանական է՝ այս *p*- ն կամ *b*(*h*)–ն և *w(v)*-ն այնպես հնչեն, որպես թե *p*–ի կամ *bh*-ի հնչյունային արժեք ունենան, և փոփոխության պատմական և հնչյունային զրությունների գործոնը ընդունելով՝ կարելի է բացահայտել հաթի լեզվի հայկական բնույթը, որն

ինքնըստինքյան անվիճելի և անբեկանելի է դարձնում այն փաստը, որ առնվազն շչական նշանը *Tarz*-ում և *Sy(u)nnesi*-ում բաղմիմաստ է, և նկատի առնելով դրանց համդեպ ուրիշ նշանների բաղմանշա-նակության սկզբունքը՝ այն, վերոհիշյալ բացատրությունների սահմանի մեջ լինելով հանդերձ, կասկածելի չէ:

Հասարակ բաղաձայն նշանից հայտնաբերվում է, որ ʾ -ի համար (aleph) spiritus lenis-ը նկարագրելով բառասկզբի երկու ձայնավորի միջև՝ միգուցե նույնպես մի հաթական h (տ.վ. p. 10 f) է ենթադրվում r–ի, k-ի և g–ի, t և d շչականների, ենթադրաբար n–ի և t–ի, bh–ի և w-ի (այսինքն՝ նշան, որ ժամանակավորապես թերևս մի w–ով տառադարձեցի), ինչպես նաև մ–ի համար:

Համախակի պատահող նշաններից, որ ենթադրաբար մի հասարակ ձայն է ներկայացնում, այս կերպ դուրս է մնացել էշի գլխի նշանը, որը հավանաբար հայերենի *ēš* (սեռականում *išu* և *išoy* է դառնում և միգուցե *u* արմատից է) = »էշ« և հավանաբար *enso* է արտացոլում (տ.ն.), իսկ անցյալում որպես *n* ընդունված նշանը, որ զոյականի վերջում ենթադրաբար հայերենի որոշյալ *ն* հոդն է, պիտի *n* + ձայնավոր կամ ձայնավոր + *n* կարդացվի:

Դիմելով *ḱ*, *ṕ*, *ṫ*, և *ś*-ի տարադարձություններին և կարծելով, թե համապատաս-խան նշանագիրը ենթադրաբար ոչ միայն որևիցե մի առանձին միայնակ բաղաձայնի, այլև բաղաձայնների խմբի առանձին տարբերակներ է ներկայացնում, գտա, որ *tar* վանկը *tarz-Tarsus* և *hat* վանկը *Hatio* անուններում ծառայում է որպես մի նշան, որ ավելի վաղ ես համարում էի երկու բաղաձայնի միջև ձայնավորի հատկություն ունեցող, երբ tar նշանը, որտեղ a-ն և o–ն, t–ն և d–ն նույն արդեցությունն են զործում, *tor*–ի, *dar*–ի կամ *dor*–ի համար կարելի է գործածել, բայց ոչ , օ.հ., *tir*–ի: Այս կարծիքից այժմ ես պիտի հրաժարվեմ: Մեծ հավանականությամբ այդ նշանը համդես է գալիս որպես հաթական բառ՝ »մայր« արտահայտությամբ (Մարաշի Առյուծի արձանագրութ-յուն, 3 (?), Fraktin), որի համար մենք մի հին հայկական matér կամ *matir* պիտի ակնկալեինք, և դա ո՛չ *tar*, ո՛չ *ter* կամ *tir*, այլ միայն *tr* պիտի արտաբերվի, և եթե ինձ հակառակեն, կասեմ, որ *tsęσi-Հարսnu-ի* դրամների վրա է որպես տեղային քաղաքի

անունը é-*ն* իր առջևի վանկում արտասանվում, և որ այդ կասկածելի նշանը այդ խմբում կարող է քաղաքանվան համար, ինչպես »մայր«–ի համար, նույնպես *ter* արտասանված լինել: Կարող եմ պնդել նաև, որ հանրաճանաչ հունական օտար բառերի ձայնավորների վերարտադրությունը a–ով, որպես ճիշտ, ատրական (*tarzi)*-ի միջոցով հաստատված է, և որ *τ϶ϱσι* -ն *ταϱσος*- ին կհարաբերվի, ինչպես *π϶ϱσης-ը parsa*-ին, *Σμεϱδίς- ը bardia* – ին, *Ξεϱξης* –ը *Ḫšyãçra* –ին, *Τισσφέϱης-ը cithrafarna*- ին*:* Երբ հաթ – հայկական ustr = ուստր համապատասխան բառը *(ʾ_)ś-t-r* (տ.ն.) նշաններով է գրված, մեր հարցի համար դժվար թե օգտակար լինի, քանի որ դրա ստուգաբանությունը անծանոթ է, և դրա պատճառով մենք անկարող ենք իմանալ, թե արդյոք դրա հայերենի ձևում, հավանաբար ավելի հին *uster*–ը համեմատելով և նմանեցնելով *dustr*–ին (*duster*= դուստր)ˋ մի *a* կամ *o* *t*- ի և *r*- ի մեջ աղվել է: Հավատացած եմ նաև, որ հաթի լեզվում, ինչպես եգիպտերենում, երկու իրար հետևող բաղաձայն նշանների միջև արտասանված ձայնավորը չի նշվում:

Անշուշտ, դա մինչ հիմա մի դեպքում է լրիվ ներկայացվել, և դա «Ձեռքը մի դանակով» արտահայտությունն էˋ մինչ այսօր որպես նշան *(ḫ)hat*–ի համար: Ճանկըˋ որպես *ma(o)gh* (*Löwenjagdschrift I*, Առյուծի որսի արձանագրություն, I) և մի շան գլուխ մինչև այժմ գտնվել է միայն որպես *ibidem*. »կտրել«–ը հայերենում *hat-anel*, »ճանկ«–ըˋ մագիլ, »շուն«–ը *gampʾr* (շուն) է կոչվում, և *a* և *o*-ին, *g* և *կ* –ին համապատասխանել է մեկական նշան:

Մի նշան գոյություն ունի *mi(e*)–ի համար, մինչդեռ մի հատուկ նշան *i*- ի և *e*- ի համար դեռ չի գտնվել: Նշանը, որ ես որպես *mi* եմ ընդունում, *r* նշանի հետ փոփոխվում է և հաճախ մի ուրիշ նշան, որը ձայնավոր + կամ *r* + ձայնավոր է նկարագրում, թվում է (տ.վ.), թե *ṫ* նշանի կողքին երբեմն *ṕ* + ձայնաոր (ապա + á) է ներկայացնում: Նույնը վերաբերում է *ti*-ին (*Ivriz* II,1 և 3 , *Fraktin*) և նման դեպքերին:

Բաղաձայն + ձայնավորի դեպքում (*mi*)–ն կարելի է ընդունել որպես մի նշան այս ձայնավորի համար (*Zeitsch. D. Deut. Mor. Gesel*.), իսկ բաղաձայն + ձայնավոր + բաղաձայնի դեպքում (*h(a)t)* վերջին բաղաձայն *t* – ն (տ.վ. էջ 2 ff) պետք է ավելացվի

որպես հնչյունային լրացուցիչ կամ որոշիչ՝ բացառապես դրա միջոցով նպատակադրած պարզության ավելացման համար, առանց մի ավելի հաստատված ձայնային կապմ ակնարկելու:

Կարելի է մի բառ գաղափարագրերով, այսինքն՝ գաղափարը մի նշանով կամ հնչյունայինով, հնչյունային նշաններով գրել, կարելի է վաան պարզութ–յան երկու գրատեսակները կուզակցել և այն էլ՝ հետևյալ սխեմայով. *s-r-l,* այսինքն՝ *dsari(o)* – »թագավոր« կարելի է գրել՝ 1) սրածայր գլխարկը (կամ երկծայր գլխարկը կամ կոնը), 2) *ś–r,* 3) *ś–r–í, 4) ś* + սուր գլխարկը, 5) սրածայր գլխարկը + *r,* 6) *ś* + սուր գլխարկը + *r, 7)* սրածայր գլխարկը + *ś* + *r, 8) ś+r* + սրածայր գլխարկը ենթադրաբար *i* տառի վերջավորության գրությամբ, Հավանական են նաև դեռ ավելի շատ տարբերակներ:

Կան նաև օժանդակ նշաններ, բացի վերոհիշյալ որոշիչներից, որոնք են՝ 1) մեծամասնությամբ ծուռ գծիկներ և հապվադեպ հորիզոնականներ, որ ձայնային կամ գաղափարագրի հետ են, ուստի արձանագրության եզրից դեպի ներս են կարդացվում, և դրան կից հանդիպում է նաև գծիկը, որի նպատակը վստահորեն որոշելի չէ, բայց ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ դրանով կցյալ նշանը միշտ մի բառախմբի առաջինը կամ վերջիննն է (ուշադրություն հատկապես Sy(u)nnesi–ի առաջին s–ի գծիկին. Bulgarmaden I; Ivriz I, 2; II, 1; Bor I և Andaval 3). 2) բառասկիպբ նշող նշան, որ բացի ներքևում արծարծված հատուկ դեպքերից՝ սրբապատկերների վերևում կամ ներքևում, կարելի է ասել՝ առավելապես շարքի վերևում է միայն գործածվում և կրկնակի շարված մի կլոր ափսեի շուրջը պտտվող արձանագրության սկիզբն է նշանակում: Ոչ մի կասկած չի հարուցում այն, որ այս նշանը մեծ մասամբ իր բուն իմաստով բառասկիպբ է արտահայտում, և այդպես պիտի ընկալել այդ բերումով նրա դիրքը բառի մեջ՝ ամենաբարձրը շարքում, ինչպես հատապակ նշան *Bor*–ի արձանագրություններում, որը երկշար է դառնում Ափսեի արձանագրության սկզբում, բայց Կնիքի արձանագրությունների ավարտն է նշում, այնպես որ բառասկզբի անվանումը կամ նկարագրությունը միայն գրությունների մեծամասնությանը և ոչ բոլորին է վերաբերում. 3) բառավերջ ցուցող նշաններ (տ.ն.). 4) բառերի սահմանումը ցուցող նշաններ, որոնք որպես բառախմբերի միայն առաջին կամ վերջին նշանը

կարելի է ենթադրել. 5) նշան, որ կարելի է որպես ուղղական հոլով բնութագրել (տ.ն.). այդպիսի նշանի կարիքը առաջանում է, երբ պուտ գաղափարագիր է գրվում, և չի հասկացվում, թե արդյո՞ք դա սեռական, թե՞ ուղղական հոլով է նշանակում. 6) Հաճախ մի նշանով են ներկայացվում աղոտ նշմարվող, միմյանցից շրջված և բաժանված երկու կիսաշրջանակ *(Hamã IV, 2 ; Jerabis III, 5)*Հենց միայն սա փաստում է արդեն, որ սրանք ոչ թե կարդալու նշանագրերի դասին են պատկանում, այլ մի տեսակ »դեթերմենեթիվ« որոշիչներ են: Ուստի դրանք պետք է ըստ տվյալ գաղափարագրի կամ ձայնային արժեքների (վանկային նշանների) ճշգրտել և որոշել. *Kiliki* – ի գաղափարագրի վրա զոհվելով՝ *Löweninschrift von Maraš I-II*-ում մի ուղղահայաց փոքր տողի նշան է երևում, որի նպատակը պարզաբանելու համար պետք է նկատել, որ *Kilik* անվանված տեղերում »երկիր« որոշիչը բացակայում է, այդ առումով դրա հակառակ երրորդ տողում, ուր ուղղահայաց գծիկը բացակայում է, որոշիչը առկա է. և ըստ դրա՝ պիտի իմ ենթադրությունը ճիշտ լինի ըստ *Kiliki*–ի՝ իմ ուրվագծած քերտեզի, որտեղ Արևմտյան Կիլիկիան կարծես ներկայացված լինի թե՛ առանց Կիլիկիայի ծովեզրի՝ ծովի կողմից, թե՛ ցամաքից, և միզուցե գծիկը *Tarsus* քաղաքավայրն է նշում, որը Կիլիկիայի մայրաքաղաքն էր ներկայացնում, այնուամենայնիվ դա հնչյունային վանկ չունի, ինչպես եզրակացնել են տալիս *Hamã*- ի արձանագրությունները, որտեղ նշանները պարզում են ընթերցողին իրենց բովանդակությունը:

Առանձին գրերի շարքերում ամեն մեկը, իրենց նշանի մեծության համաձայն, իրար տակ կամ կողք կողքի են գրվում, մնացած դեպքերում առկա են պարուրաձև արձանագրություններ՝

o a
b
n c

որտեղ ամեն մեկը, ըստ գրերի ուղղության, հերթականությամբ *o, n, b, a, c* կամ *a, c, b, o, n* են կարդացվում:

Արձանագրություններում, որոնք ունեն բազմաթիվ շարքեր, առաջին տողը բոլոր գրերում, որ պատկերների կողքին չեն՝ աստվածների թե մարդկանց, աջից ձախ, և երկրորդ տողը (առաջինին շարունակելով) ձախից աջ են կարդացվում և այլն, և երբ աստվածների կամ թագավորների պատկերի կողքին արձանագրություններում այս կանոններից շեղում է նկատվում, պատճառն այն է, որ դրանք հավելյալներ են:

Թագավորների և աստվածների աջ կողմի արձանագրություններում *Ivriz-* ում առաջին շարքը դեպի աջ պետք է կարդալ, իսկ *Ordasu*–ի Առյուծի որսի արձանագրությունում (*Lővenjagdinschrift)* դրանց սկիզբը ձախում գտնվող թագավորների կողմը պիտի լինի: Այստեղից պիտի եզրակացնել, որ այս հավելյալներում առաջին շարքը աջային (աջ գնացող) է, քանզի նկարի աջում է գտնվում, որի կողմն է հղում. կարելի է գրերի սկիզբը –»այս դեպքում (ես)«– հնարավորինս մոտ նկատի ունենալ՝ պատկերի գլխին մերձեցնելով և ըստ Fraktin–ի մի շարքանոց հավելման՝ աստծո և թագավորի կամ աստծո և թագուհու մեջ աջային համարել, և հավանական է նաև, որ դրանք դեպի ձախը գտնվող աստծուն և ձախում նստած թագուհուն են հղում: Նույնը վերաբերում է Առյուծի գրությանը (*Löwen inschrift*), որի առաջին տողը աջային է, և հենց դրա պատճառով թվում է, թե վերաբերում է ձախում գտնվող պատկերին:

Կնիքի հարթաքանդակում գրությունները երկտողային կամ կիսով չափ երկտողային արձանագրության ձախ ու աջում, մեծ մասամբ մեջտեղից սկսվելով, դեպի աջ և դեպի ձախ են կարդացվում: Թերևս այս անխախտ սովորությունը ծագում է կնիքների մեջտեղում քանդակված պատկերից (տե՛ս »Տարկոնդեմոս«–ի կնիքը, որտեղ կենդանու գլուխ է քանդակված): Մի նկարի երկու կողմից տողերը նույն ուղղությունը կարող են ունենալ: Համապատասխանաբար, գրությունների մասին՝ որպես ամբողջություն, *Bor*–ի կնիքի կենդանու գլխի ուղղությունից պիտի դատել: Բայց պետք է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք. *Boghazköi*–ի գրությունները աստվածների՝ դեպի ձախ շրջված պատկերների ձախում են գտնվում և աջային են, սակայն սա շատ հեշտությամբ կարելի է բացատրել:

Ավելի երկար արձանագրություններում մի պատկերի կողքի գրությունն ու նկարը նույն իմաստն ունեն, և պիտի դրանց համեմատ նույն պզուշությունը ակնկալվի, ինչպես նկարի համեմատ. և երբ պատկերը մոտավորապես դեպի աջ է նայում, արձանագրության առաջին տողը աջային է, ինչը խանգարիչ հանգամանք է, բայց արձանագրությունն էլ ճիշտ է, քանի որ դա խկույն մյուս ձախային շարքով է փոխհատուցվում:

Boghazköi–ի հավելյալ գրություններում, սակայն, քիչ խորհրդանիշեր կան, որ աստվածությունների անուններ են նշանակում, ինչը որոշ չափով համապատասխաներ նկարի մի մասի բովանդակությանը: Այստեղ դժվարությունն այն է, որ պատկերը միշտ պետք է հայացքի հակառակ ուղղությամբ կարդալ: Մյուս դժվարությանը հանդիպում ենք *Human* և *Puchstein*–ի «Ճանապարհորդություն» աշխատության *XLIX* աղյուսակում հրատարակված Մարաշի արձանագրության մեջ, որը ծածկում և իր մեջ է ներառում թագավորական կոթողի վերևի և կողքի մասերը, մինչդեռ քանդակի պատկերը աջ կողմում է գտնվում և դեպի աջ է նայում, ուստի արձանագրությունը պետք է դեպի աջ կարդալ:

Հավելված

Նշաններ *mi*, *i* և *á*- ի համար

Մի ժամանակ վստահ էի, և դա իրականում այդպես է, որ *mi*–ի նշանը կարդալու առիթով պիտի անցյալից մինչ այսօր հայտնված տեսակետներից մի քանիսին դիտողություններով անդրադառնամ։ Ինչպես հայտնի է, *Sayce*–ը արձանագրություններ կարդալու հարցում ճիշտ է եղել կամ իրավացիորեն եզրահանգել է, որ տվյալ նշանը այսպես պիտի կարդացվեր։ Բայց նրա ընթերցումը չապացուցվեց, բացի նրա այն հետևությունից, որ *TAR–BI-BI – uaššime* – ի Կնիքի արձանագրության մեջ *TAR–BI-BI – uaššime* և *Kargamiš* է երևում, և ոչինչ առավել։Դրանից հետո պիտի քննարկել այն դրույթը, որ համեմատաբար հաճախակի և բացարձակ ընդունելի այդ նշանին կարող է հանդիպել շատ հաճախ փոփոխվող նշան կամ նշանախումբ, որն է՝ = m, ոչ մոտավորապես ձայնավոր + m կամ m + ձայնավոր, երբ դա ասորիների մոտ *Kargamiš* և *Gargamiš* էր կոչվում, և իմ տրամադրության տակ եղած կնիքի վրայի անձնանվան կրկնապատկերից որոշելով՝ *TAR –BI-BI – uaššime* կամ *TAR – KU – waššimi* (տ.վ.) նշանը ոչ թե *am* կամ *im*, այլ *mi* պիտի կարդալ։ Այդ դեպքում փոխվում է »ես եմ«–ի *mi*–ի արտաբերությունը այս *m i*+ *X*-ի հետ, և պարզվում է, անկասկած ուրիշ փաստերին զուգահեռ, որ X-ը մի ձայնավոր է բացահայտում, որ հատտատ *i* է նշանակում, ինչպես ես իրավացիորեն եզրակացրել էի, բայց լոկ արձանագրություններով չէի կարող փաստել:

Ինչպես հիմա արդեն ինձ հայտնի է, ձայնավորներին լատ ճաշակի են պատկերագրվել և կարող էին չպատկերագրված մնալ, այնպես որ այս տեսակետը խանգարիչ չի լինի *X*-ը արդեն *mi*- ով բնորոշված ձայնավորի փոխարեն որևէ մի ուրիշ ձևով ցույց տալ, քանզի այդ դեպքում *X* = *i* (և *e*) պիտի լիներ, և միայն դրա համար պիտի մի ուրիշ շատ հաճախակի կրկնվող ձայնավոր նշան = *a* կամ *o* լինի. X-ի

ձայնային արժեքը, այսպիսով, բնականաբար նույնպես սրա պատճառով կասկածելի է դառնում. այն, որ ես այնուհանդերձ, բայց միայն պատահականորեն, իրավացի դուրս կգամ, փաստում է այս լեզվի հայկականությունը, ավելացնելով հետևյալ փաստարկող *t-i-i* »տեր« , *a-i-s* = »այս« , *a-i-a* = »սա« , *mi-(i)* = »ես եմ« և *i-a*-ն՝ որպես գոյական անվան եզակի ուղղականի վերջավորություն: *t-a-a*, *i-a-s*, *i-a-i*, *mi-a* և *a-i* բառերի և բառերի բաղադրիչների մասնակի կապակցությունը հայերեն անհամար բառերի համապատասխանության կողքին հաթերեն և հայերեն բառերի մեջ այնպես իմաստալից է դառնում, որ դրանք հայերենի բնույթը հաթերենում ժխտելու կամ կասկածելու իրավունք չեն տալիս, և երկու ձայնարժեքների փոփոխությունը այդ երկու ձայնանշաններին կպարտադրեն, բայց առնվազն գոյություն ունի մի ոչ թերագնահատելի հենակետ՝ այս երկու ձայնանշանների հնչյունային արժեքը որոշելու առանց հայերենի օգնության. *Ivriz*, *I*–ում գտնվում է աստվածների տեր գաղափարագրերը, հնչյունային լրացուցչի հետ միասին՝ *X*, այսինքն՝ *i* կամ *a* իր անվան ուղղական հոլովի համար: Պետք ընդունել, որ նրա անունը Կիլիկիայի անուններում հատկապես հաճախակի է կիրառվում, և σανδα–ից կազմված անձնանունների վրա հիմնվելով՝ եզրակացնում ենք, որ հաթերենում մի գոյական անուն կարող է լինել որպես բարդ բառի առաջին մասնիկը՝ ուղղական հոլովաձևով: Դրանից ելնելով՝ կարելի է հաթական աստվածների պատկերից որոշել նրանց ձևակերպումը բարդ բառի ուղղական հոլովաձևում: Այս բոլոր ենթադրելի կիլիկիա– կան / հաթական և միգուցե ոչ հաթական աստվածներից միակը *ἱεδι*–ն է, որ բարդ բառաձևում *ι*–ով է վերջավորվում, և միայն *Τβερή*-ում՝ ոչ: Սրանցից որևէ մեկի պատկանելությունը *ή*- ին վստահելի չէ, բայց սա փոխվում է *a*- ի (*Τβερα-ςήτας)* և հետո է դառնում բնիկ *a*- ին. այժմ *ἱεδι* – ն մտել է *ἱεδιαρίς* և *ἱεδινηνις* անվանումների մեջ *(SACHAU, Zeitsch. F. Assyr. VII, 93* և *KRETSCHMER, Griech. Sprache p. 344)*, և դրա փոխարեն *a*–ով կամ *o*-ով վերջավորվող աստվածանունները *Ταρχο- Τρoχο, ρω* և *Σανδα* էին անվանվում, և դրանից բացի որոշիչ ձայնանշանը պետք աստվածատիրոջ գաղափարագրի հետևում *Ivriz I*,1 *a* կամ *o* և նույնպես *á*, մյուս՝ վերոհիշյալ

ձայնանշանն էլ այս կերպով *i* կարդացվի: Սա ընթերցման այն տարբերակն է, ինչպիսին մենք սկզբից ներկայացրել և հայերենի գիտական մեր վարկածով ու տեսակետով պաշտպանել ենք:

Բառավերջ

Սրան մենք շատ սակավ ենք հանդիպում ավելի հին գրություններում, ենթադրաբար միայն *Jerabis* III, 5-ում. այն կիսում է մի ուրիշ նշան՝ նախկինում ուղղահայաց կանգնած մի դանակ, որի յուրահատկությունն այն է, որ նա հատկապես հաճախ (առանց որևէ մի հարցի) միանշանակ, մեծ մասամբ, որքան գիտեմ, միշտ խմբի վերջունմն է գտնվում, առանձնապես (Löweninschrift) Մարաշի Առյուծի արձանագրությունում: Մի ուրիշ բան էլ կա. ինչպես է, որ այդ նշանը երևում է ընդհանրապես միայն վերջում ու երբեք մի խմբի առջևում չի ներկայանում: Այնուամենայնիվ ես գոնե չեմ կարողացել մի օրինակ դրա համար գտնել, փոխարենը այն տարբերվում է ուղղական հոլովի նշանից այն առումով, որ դա ոչ միայն ուղղական, այլև սեռական խմբերի վերջում էլ է գտնվում: Միգուցե մի դեպք առկա է Մարաշի 4–ում (Löweninschrift), ուր *t*-ի հետևում և *s-p(a)* = »պավակ«, »ուստր«–ի առջևում ենք այն գտնում. Սակայն հնարավոր է, որ *s-p(a)*-ի առջևի խումբը մի ուղղականի տեսքով *s-p(a)*-ին առնչվող ածական է նկարագրում:

Մի վստահելի օրինակ է գտնվում այս մասին Ագրակի արձանա–գրություններում, և սրանք սկսում են իմ վերծանությունները *Khilik-(i)* ⲕ)*ś r i*), *Khilik-(i)áω(ρ)ι*–ի ուղղական հոլովի նշանից, որ այնուամենայնիվ թարգմանվում է, ինչպես վերը կատարվածը »կիլիկիացի *ś- i* (անուն), մի կիլիկիացու *áω(ρ)* (անուն) պավակ«, և նույնպես (?) ով վերջավորվող խումբը *śṕ(á)i* = »պավակ«՝ մի սեռական, որ դժվար թե դրան հարմար ածական է բնորոշում, նույնպես այս կասկածելի նշանը հայտնվում է

միայն գաղափարագրերի վերջավորությու–նում, ուղղականից և վստահաբար սեռականից հետո. դա երբեք փոփոխական չէ, ինչքան գիտեմ, մի ձայնական գաղափարագրի հետ, այդ պատճառով ես պիտի այն կարծիքը հայտնեմ, որ դա ձայնագիր (հնչյունագիր) տառ չէ, այլ բառավերջը նշանակելու օժանդակ նշան՝ հաթերենի հայկական բնույթի, և ոչ մի ուրիշ ընթերցման տարբերակ հնարավոր չէ:

Բառպատիչներ

Բառազատիչը մի նշան է՝ պարզապես ուղղահայաց դիրքով մի դանակ, որը մեծ հաճախականությամբ գտնվում է խմբի սկզբում կամ վերջում (*Jerabis I)*, բայց ոչ՝ բառախմբի միջում։Այն գտնվում է ոչ թե միայն ենթադրաբար ուղղական, այլև սեռական խմբերի վերջում, և այդ պատճառով չի կարող որպես ուղղական հոլովի նման մի պուտ քերականանական կարգի համար գրային ցուցիչ լինել։ Այդ նշանը վերադառնում է հենց դանակի բնույթին, այսինքն՝ կտրում է, ուստի ես պնդում եմ, որ դա որպես »բառպատիչ« է ծառայում. այն, որ մենք դրան (այդ նշանին) երբեմն կամ հաճախ մի բառասկզբի նշանի վերջում ենք տեսնում (տես *Jerabis I*, 3 մինչ Bulgarmaden 2, Bor 2), այդ կարծիքից մեկ չպիտի շեղի։ Այն ժամանակ պիտի ընդունել, որ այդ բառազատիչները առանձնապես միայն մի նշանով արտահայտվող բառերը բաժանում են իրենց չվերաբերող կողքի բառերից, այնպես որ դրոշ չափով դրանից հետևող մի պայմանական պարզացում նույնպես սպասելի է, որ արտահայտվում է կետակումով, ինչպիսին է բառասկզբի կորացումը երկշարությամբ: Այս դեպքում կարծես կետադրության անհրաժեշտություն է առաջանում։ Այսպիսի մի իրադրություն է ստեղծվում Մարաշի Առյուծի որսի արձանագրությունում (Löweninschrift, տող 2), որտեղ բառազատիչը վերջնանշանին է հետևում։ Ուրեմն իմ հայտնած ենթադրությունը ճիշտ է ստացվում, ինչպես արդեն ավելի վաղ ընդունել էի՝ դանակը + ś-ը համապատասխանում է š հնչյունին, որ = »եւ« – ի, ինչպես նաև + š +

դանակ (*Jerabis* I, ₃)–ը նույնքան, ինչ ՚- š –ը ամենայն հավանականությամբ նույնպես »ես« կնշանակի: Սա առկա է *Hama* IV, 4 (ես) գաղափարագրի և *imia* (մարդ) *ḫ(h)aṫ-ia (-ã)=»մի մեծ հաթեցի–ի«* միջև, և հենց այդ պատճառով այդ գաղափարագիրը պիտի մի ձայնային ընթերցվածք ունենա:

Իմ նոր բացատրությունները ապատում են մեկ բազում անհավանական բացառություններից և ուղղորդում դեպի նախապես ընդունած իմ դրույթը, որը տարբեր քննարկումների ենթարկվելու դեպքում էլ ընդունելի կլինի: Մնում է շեշտել, որ իմ բացահայտությունը պարզացնում է այն միտքը , որ հաթերը հայերի մեծ մայրն են:

Ուղղական նշան

Քանի որ շատ հաթական անունների վերջում առկա է *s*-ն կամ *š*-ն, SAYCE-ը այդ խմբի վերջին նշանը պարզապես ուղղականի նշան է ներկայացնում, որ կաթսայի բռնակի տեսք ունի, և որը համարեց s. Նրան հետևելով՝ միևնույն ժամանակ շեշտեցի, որ *Karkamiš-* ի թագավորը *Tilgat– Pilesar* III-ի կողմից *Pisiris,* իսկ Sargon-ի կողմից *Pisiri* էր անվանվել: Բայց հետո պարզվեց, որ մի անվանական և հատուկ ուղղական վերջավորություն *s*–ն *Karkamiš-* ի լեզվից *Tilgat Pilesar* III–ի ժամանակներում ընդհանրապես դեռ խսպառ ու անհետ չէր կորել: Ակնհայտ է, որ ուղղականը հին գրություններում մեկ այդ նշանով էին գրում, մեկ՝ ոչ: Ես այս բացատրում եմ նրանով, որ այն երբեմն հնչյունային է գրվում, ինչը իր ժամանակին հինավուրց բնագրերից է սերվել, և ուղղական *s*–ն, որպես կանոն, խոսակցականում չի հնչվել, ինչպես և ավելի ուշ ժամանակներում հնացած թագավորական անունները, ինչպես և *Pirisirs*-ը: Սրա դեմ ոչ մի առարկություն չի եղել, երբ այդ նշանը, ըստ իս, միայն բառախմբի վերջում պիտի լինի որպես ուղղական, այլապես ուրիշ կերպ առկա չէ:

Բայց դրանով հանդերձ հետաքրքրական է թե՛ դրա՝ ուղղական *s*–ի նշանակման համար կիրառված լինելը և թե՛ ընդունելը, որ սա լեզվի բոլոր մնացած s հնչյուններից, ինչպես թագավորանուն *Pirisirs*-ում և *Sangra*- ում, տարբեր է և այդ

բերումով մի ուրիշ արտահայտության համար տարբեր գրություն է պահանջում, սակայն դա անթույլատրելի է:

Դեռ ավելին՝ սա հակասում է մեր՝ անցյալում ընդունված SAYCE–ական տեսակետին և մեր հայկական վարկածին:

Եթե հնդգերմանական s-ն ուղղականի արտասանությունում կորել է, սրան կուզահեռ, պիտի սեռականի արտասանությունում ևս կորած լիներ. և իրականում հաթական եզակի սեռականի արտասանությունը ներկայումս առանց s-ի է ներկայանում, Բայց երբ այս s–ն ուղղականում ըստ ցանկության էր գրվում, քանզի դա գրության զլուտի ժամանակ դեռ արտասանվում կամ կարող էր արտասանվել, ինչո՞ւ նույնիսկ մի անգամ դա սեռականում գրված չէ: Կարծում եմ, որ այս դժվարությունը միայն մի կերպ կարելի է հարթել. ես ժամանակին *Zeitsch. D. Deutsche Morg. Ges. 48*- ում բացատրել եմ, որ այդ նշանը ընդհանրապես ոչ մի ձայնային արժեք չունի և պարզապես ուղղականի նշանն է. Ինձ չպիտի առարկել, որ հաթերին ոչ մի մտահայեցողություն չեմ վստահել: Դրա պատասխանը ես այսպես կտամ: Նրանք, որ ըստ եգիպտական տիպարի, բայց առանց մի լրիվ տող անգամ վերծանելու սեփական մտքերով ու գաղափարներով ինքնուրույն կերպով հաթական գիրը գտան, կարող էին առավել ևս հաթական քերականություն գիտենալ և մասնավորապես մի քանի մտահղացումներ էլ ունենալ: Պետք է ասել, որ հաթական գրերը մի յուրահատկություն ունեն: Այստեղ բոլոր ձայնավորներն անտեսվում էին, բառերի հոլովներն ու դեմքերը կարող էին մի նշանով արտաբերվել (օրինակ՝ եզակի ուղղականի և սեռականի՝ միմյանցից տարբեր ձևերը կարելի էր նույնատիպ գրի առնել կամ ուղղականի և սեռականի եզակին կարող էր նույն արտասանությունն ունենալ), այնպես որ երբ սկզբնական a- արմատից իրենց սկզբնական սեռական s- ն աղվել էր, պիտի որ մի նշան ուղղականի համար պատշաճ կերպով ներկայացվեր:

Հաթերենի գրահամակարգի եգիպտական տիպարը

Հիմունքները, որոնց վրա հաթական գիրը կապմվել է, և դրանց գործածության ձևերը բազմիցս հիշեցնում են եգիպտական գիրը, այնպես որ փոխառության վերաբերյալ կարծիքը դժվար թե հակասվի: Պատկերները միանգամայն ճանաչելի են, և առկա են նմանությունները. նշաններ՝ գաղափարների և նշաններ՝ հնչյունների համար, հաստրակ բաղաձայնների և բաղաձայնների համար, որոնց միջև արտասանվող ձայնավորը չի գրվում, գաղափարագրերի և ձայնային նշանների ղուգակցած գրության գործածությունը, ձայնավորի անկախ արտահայտությունը, ինչպես՝ եգիպտական օտար անունների գրության դեպքում նշանների ուղղությունը, որ հակադիր է գրությանը. մի հատկանիշ, որով այս գիրը կիպրոսերենի հետ ընդհանրություն ունի: Արժե հատկապես շեշտել, որ բացառապես *k* և *g* (և այլն), *t* և *d* (և այլն), *p* և *bh* (և այլն) և բոլոր շչական հնչյունները, ինչպես *z*, s (և այլն), արտահայտվում են որևէ մի նշանով: Սրա վրա վերծանիչը հաճախ սայթաքում է, երբ կաշկանդվում ու արգելակվում է բնագրերով: Սա նշանակում է, որ այս գրում, ըստ իր տիպարի, հաթական գրությունը զտնվել է, և տարբեր հնչյունագրերի ձայները, որ համապատասխանորեն համընկել են առնվազն մինչև մի հատուկ աստիճանի, միայն մի հնչյունի միջոցով են ներկայացված եղել: Հետագայում *k* և *g*- ն, *t* և *d*- ն եգիպտերենում թուլացել ու ընկել են, և շատ կցանկանայի, անգամ առանց մտածելու համաձայնելով ERMAN–ի տեսակետին, նախ *t* և *d*-ի, ինչպես և *k* և *g*–ի փոփոխությունը շատ ուշ նկատել ու քննարկել (չնայած Եգիպտոսի նոր հայտությունից ոչ մի նմուշ դրա համար հիշատակելի չէ), և այս հանգամանքը հաթական գրության այսպիսի յուրահատկության համար պատասխանատու դարձնել, ինչը, ըստ իս, կիպրոսական գրության մեջ ևս առկա է: Առանց ընդունելու, որ

կիպրոսական և հաթական գրության մեջ կիպրոսական վանկային գրությունը որպես օրինակ է ունեցել եգիպտական և այն էլ՝ սուրբ մեհենագրերի գրությունը, ես այժմ ենթադրում եմ, որ վանկային գրության դեպքում օտար անունների համար, հանուն դյուրընթեռնելիության, երկու բաղաձայնների միջև մշտական մի, թեպետև երբեմն ոչ միշտ, լրիվ ձայնավոր է հնչում:

Հնագույն հաթական գրավոր կոթողները պիտի որ մեր թվականությու-նից մոտավորապես 1000 տարի առաջվա ժամանակին պատկանեին, բայց արդեն այդ ժամանակների նախնական պատկերագրերում գրություններն ավելի հին ու երկարատև պարզացման հետքեր են ցուցաբերել:

Բազում ու բազմաթիվ նշաններով հանդերձ՝ ամենևին էլ հնարավոր չէ գուշակել, թե նախկինում ինչպես են դրանք արտահայտվել: Չենք սխալվի, եթե հաթական գրերի գյուտը ոչ ավելի ուշ, քան Ք.ա. 1200–1100 թթ. միջև հաստատենք: Այդ ժամանակ բաբելական կամ ասորական մշակույթի ազդեցությունը ավելի նվազ էր, քան եգիպտականը, և դրանից պարզ է դառնում, թե ինչու, երբ հաթերը գրերի կարիք զգացին, ըստ եգիպտերենի և ոչ ասորա-բաբելականի իրենց նոր գրերը ստեղծեցին: Սրա ապացույցն է Senjerli–Սիրիայի հյուսիսում (այժմ՝ Բեռլինի թանգարանում) գտնված մի արձան, որի վրա քանդակված է մի գրողի պատկեր՝ ձեռքին եգիպտական գրիչ Նմանությունները շատ են և ոչ պատահական այս երկու առանձին և միմյանցից հեռու պատկերագրահամակարգերի մեջ: Նմանություններ կան նույնպես հաթերենում և ասորաբաբելերենում: Հաթերի և եգիպտացիների գրահամակարգերի ներքին նմանությունը վկայում է այն մասին, որ առաջինը եգիպտերենի օրինակով է ստեղծվել, և այս դրույթից ելնելով՝ կարելի է մի մանրամասն բացատրել, ինչպիսին է կրկնակի սուր գլխարկը, որ շատ պարզորոշ կերպով (ինչպես հասարակ սուր գլխարկը) թագավոր է նշանակում և հիշեցնում է Բարձրադիր և Ցածրադիր (Հարավային և Հյուսիսային) Եգիպտոսների եգիպտական թագը, որը կրում էր Եգիպտոսի թագավորը՝ որպես երկու Եգիպտոսների թագավոր: Կարիք կա այս տարրական հարցի սահմաններից դուրս գալ, երբ մենք այն հարցը

բարձրացնենք, որ մասամբ նմանությունները հաթական գրության և հին սեմական տառային գրության մեջ կամ դրանց ծագման բացահայտությունը պատահական է, Համեմատություն-ներ կարելի է գտնել հաթական á նշանի և հին սեմական א(ʾ), *i* (և, անշուշտ, համեմատաբար ավելի ուշ շրջանի Առյուծի դրսի արձանագրությունում) և ʾ(*j*), n(?) և ד(w), և ל(ʻ) r և ר(r) (á)*r* (-) և ל (*i*) (*i*) *k* և *p* (*k*), *ki* (?) և נ(k), *ṫ* և ר(*d*), (*i*)*n* (?, էշի գլուխ) և כ(*n*), *š* (*költich*) և ש(*š*), *mi* և מ(*m*), *ωp* և ב(*p*), *ṕ(á)* և ד(*b*) նշանների միջև, բայց այս բոլորը կարող են պատահական համարվել, և կարելի է դրանք էլ նկատի ունենալ, քանզի մի այլ տեղ սեմական լեզուների ծագման վայր դեռ չի հայտնվել:

C
Հաթական գրերի հայկական արմատները

Մինչև վերջերս ես դեռ չգիտեի, որ այս լեզվի բոլոր արձանագրությունները, մասնավորապես, օրինակ, *Kargamiš*–ի թագավորների արձանագրություններն արդեն գտնված ու մատչելի էին, և սա վերաբերում է ամենից առաջ *kòlitolu*-ի արձանագրություններին, Այժմ, երբ իմ ձեռք բերած պատճենները քննության ենթարկեցի, ինձ ստույգ հայտնի դարձավ, որ դա ևս մի հաթական լեզվակրթող է. քանի որ այդ գրության հեղինակը իրեն անվանում է հաթեցի՝ կամ մի հաթեցու:

Նույնը վերաբերում է բացարձակ վստահությամբ համարյա բոլոր արձանագրություններին, որոնք ունեն հաթական գիր, բայց հակառակը ոչ ոք չի կարող փաստել: Դրանից վստահորեն ստույգ է դառնում, որ հաթական գիրը միայն հաթերի լեզվում է գործածվել, ըստ այդմ՝ պիտի այդ լեզվից ծնված լինի: Դրանից պիտի պարտադրյալ հետևություն առաջանա, որ հաթական գրի հնչյունային արժեքները հաթերենից պիտի սերված լինեն: Դա մենք *Zeitsch. D. Deutsche Morg. Ges. 48-*

ից այն ժամանակ գիտեինք և այն ենթադրության հասանք, որ դա հայերենի մի հին տեսակն է։

Եթե վերոհիշյալ եպրակացությունները ճիշտ լինեն, հաթական հնչյունային արժեքներն առնվազն մեծ մասամբ հայերենում պիտի իրենց բացատրությունը գտնեն. և դա երևում է հետևյալ օրինակներից. մի գրության ’- ն աման է նկարագրում, և հայերենում դա ’aman և ’anot »աման« և »անոթ« է: Ենթադրաբար մի ողղանման երկար կտուց *r* + ձայնավոր կամ ձայնավոր + *r* հավանաբար *ár* , և հայերենում *aragil* = արագիլ կամ մի նմանատիպ թռչուն է, մի խոյի գլուխ ուղղակի *ḱá,* և դա հայերենում *ẖoy (kho–y-*ից) խոյ է, ծայրը դեպի վեր թեքված կոշիկը *ṫ* -ով հայերենում (*η – ȷւէẖ* - ից) զյուղական կոշիկ է, սեռական օրգանը *ṡ (*ծ) հայերենում *ṫsn-anel* »ծնանել = ծնել« է. մի հորթի գլուխ *ṕ(á)* հայերենում *ort* և նոր հայերենում *hort* (*portus*–ից) = »հորթ« է։ Ավելի քիչ է հիշատակված, որ կանացի օրգանի արտաքին տեսքը *m* նշանով պիտի արտահայտվի և հայերենում *mayr (mátér*–ից) »մայր« է կոչվում, Մի առանձին դեպք ինքնին պարտադրող հիմք չի ներկայացնում, բայց մասսայականը ճնշող է, և ճնշում է շատ, ինչպես ինձ մի ծանոթ նշան բաղաձայն կամ ձայնավոր + բաղաձայն ոչ մի բան չեն մատնանշում և ոչ էլ ըմբռնելի կերպով բացատրում են, թե ինչ պայմանների են դրանք համապատասխանում: Ինչպես այս քննարկումներից նկատելի դարձավ, կասկածելի հարցերը այստեղ պիտի մի կողմ դնել, սակայն պիտի ավելացնել, որ էշի գլուխը հավանաբար *n* կամ *in* պիտի կարդալ. էշին հայերենում *éš* (հավանաբար *énsu* -ից) են անվանում:

Վերոհիշյալ օրինակներից հասկացվում է պարզ մի սկզբունք՝ ֆիզիկական ձայնակերպության սկզբունքը: Նշանները ակնարկում են բառասկիզբը՝ ըստ իրենց համապատասխան գաղափարների, որոնցով մի զուգե համահնչյունայնության պատ–ճառով հաթական գրության ձայնավորները բառասկզբում կարելի է անտեսել:

Ավելի ապդեցիկ կլիներ եպրակացությունը հայերեն գրերի հնչյունային արժեքների մասին, անգամ եթե դրանք գաղափարագրերի հնչյունային արժեքների բարդ համակարգից բխած լինեին:

Ես միայն հինգ խաթական գրային նշան գիտեմ, որոնց տեսակը, նախնական կերպարը՝ գտնված հնչյունային արժեքներով, դեռ շատ հասկանալի է, մասնավորապես մի շան գլուխ, որի ընթերցվածքն է *K+M* (նշանակում է *ḱám)*, ուր *kam* վանկը K*ummuḫi (Kommoghi)* - Կոմագենում համապատասխանում է առյուծի ճանկերին (ճիրաններին), *mk* կամ *mák*-ը հետո դառնում է *mogh* նույն բառում. ձիան կամ, ավելի ճիշտ, քուռակի գլուխը՝ որպես հանելուկանման նշան կամ խաթերեն բառ՝ »մտրուկ«–ի համար, կարդացված *Mut(d) alu* և կազմված միայն բաղաձայններից՝ *m-t (d) – l* (տե՜ս MASPERO'S Recueil de traveaux XVIII, N.S. 11, p. 111 ff.), խուրձի համար (տե՜ս *Jerabis III*, 3) ընթերցվածքը *ṫr* կամ *ṫár* է, և դանակը ձեռքում բռնածը կարդացվում է *k(h)t* կամ *ḫ(h)at*։

Հայերենում շունը կոչվում է *gamp*ʿ *-r* (շուն), ճիրանը՝ *magil* (խիարկե, ավելի հնում՝ մագիլ), ձիու քուռակը՝ մտրուկ և կտրելը՝ հատ–անել, միգուցե ավելի հին *pad*–ից։ Այս հինգ օրինակները պիտի որ պատահական դիմադրության դիմակայեն։ Դրանք մի այնպիսի փաստարկող ուժ ունեն, որ մինչ հիմա միայնակ են իրենց տեսակում, քանզի ես միայն այս հինգ դեպքում եմ կարողանում մի բառանշանի ամբողջական հնչյունային արժեքներ գտնել և գիտեմ նույնպես, թե ինչ նյութ ու տեսակետ են ներկայացնում, թեև կարելի է ինձ հակառակել, որ հայերենի »մագիլ«–ը, որ շատ տարբեր նմանատիպ բառերով և նշանակությամբ եղունգ կամ ճիրան է կոչվում, կովկասյան լեզուներում (տե՜ս BUGGEʾ րստ TOMASCHEK–ի KUHN – ի Zeits. F. vgl. Spr. XXXII, 85) այնքան էլ պուտ հայերեն չէ որպես անվանում (վրացերեն max – wili = սուր, ծայր), և կարող է կասկածելի լինել։ Բայց սա կարելի է դիտել որպես փոխառություն՝ կովկասյան լեզուների միջև։ Ճիշտ նույնպես Մարաշի Առյուծի արձանագրությունում տող 2-ը (ʼ–ի և *ṫ*–ի միջև), տող 6-ի (երկրի և *ṫ*–ի միջև) և Առյուծի ողսի արձանագրության տող 2-ի՝ դեպի վեր բարձրացրած բռունցքը՝ բռնող դիրքում ձեռքը (cf նշանը ṕ-ṫ-(á)r(-)-ից հետո Bulgarmaden 2–ում և նույն նշանը կրկնակի տող 4-ում), որ պիտի "իշխողի" նման մի միտք տա, հայերենում *burn*, մի բուռ, միաժամանակ իշխող, բռնակալ է նշանակում։

Ավելի խորամանալով՝ կարելի է ասել, որ, ըստ երևույթին, Կնիքի արձանագրության ավելի ցածր գլխարկը ծառա է նշանակում, և բարձր գլխարկը թագավորի նշանին է կերպափոխվում, քանզի թագավորը հաթերենում արտասանվում է ***dsari(o)*** – հավանաբար հայերենի ***tsayr*** = ծայր նշանակությամբ, բայց հայերենում այն նաև *tsaray* – »ծառայ« (ծառա) է նշանակում:

Բացի դրանից, չպիտի այստեղ չնշել հետևյալը. *Jerabis I*, III, 2; V-ում գտնվում է եզան գլուխը *s*–ով (նաև՝ Empire of the Hittite, *Table XXII*; *Samsat II* , 2 (?)): Երեք անգամ միայն գտնվում է այս եզան գլուխը առանց իր առջևի *ś*-ի (*Haleb 2*, *Jerabis I, 3 9 Löweninschrift von Maraš 2*), բայց այս վերջինում հետևում է դրան *š*-ն՝ էշի գլխի նշանի հետ, երբ, ըստ *Jerabis V, 1. c.*-ի, *š* + եզան գլխից հետո էշի գլուխն է հետևում, այսպիսով շատ մերձենում ենք այն ենթադրությանը, որ *š* + էշի գլուխը եզան գլխի արտահայտության հնչյունային գրությունն է նշանակում, այնուամենայնիվ էշի գլուխը ենթադրաբար *in* կամ *n* է կարդացվում, նույնպես եզան գլուխը ենթադրաբար *š+ in* է կարդացվում Հայերենի »եզն« բառը, որ առաջացել է ավելի հին *ezin*-ից, և ուղերենի *us* (սեռական հոլովում՝ *usnai)*-ը և քիչ նմանություն ունեցող այլ բառեր հայերենը նմանեցնում են կովկասյան այլ լեզուների (Buuge, ըստ Tomschek Kuhn-ի *Zeitsch. F. vgl. Spr. XXXII, 82*), բայց դա չի փաստում, որ հայերենի "եզ"–ն անցյալում մի ուրիշ կովկասյան լեզվից փոխառված լինի Դա կարող է միայն պուտ հին հայերեն լինել և եթե նշված բառերի հետ (*us* և այլն) կապակցություն ունենա, դա կովկասյան լեզուներում հայերենից որպես փոխառություն ներթափանցած պիտի լինի:

Ըստ վերն ասվածների՝ առանց տարակուսելու պիտի եզրակացնել, որ նախկին (հին) հայերը հաթական գրությունն են գտել, և քանզի այս գրերի կիրառումը, բացի հաթերենից, ոչ մի ուրիշ լեզվում փաստելի չէ, ուրեմն հաթերը հին հայերն են:

IV

Հաթերի լեզուն ու հայերենը

Ա – քերականություն

Ձևաբանության մաս

Zeitsch. D. Deutsche Morg. Ges. 48-ում ներկայացրի, որ երբ ես SAYCE–ին էի հետևում, ըստ որի՝ ուղղական հոլովը արձանագրություններում մի *s* վերջածանցով է ներկայացվում, ինչպես վերը բացատրեցի, ճիշտ չէի: Ճանաչված արձանագրություն-ներից հաթերենում այդպիսի ուղղական նշան գոյություն չունի: Նշանը, որ ես այս բերումով որպես բացատրություն նկատի ունեի, սխալ էի ընկալել. դա պարզապես մի ուղղական նշան է և ոչ ուղղական վերջածանց կամ վերջավորություն և դրանց իմաստը միայն արձանագրություններով չի կարելի ստուգել: Առաջին. լեզվի հայկականությունից ելնելով՝ պարզվում է, որ մի անվան խմբի վերջում հաճախ ոչ մի ուրիշ բան չկա, բացի մի վերջահիր հոդից, որը *n* է կարդացվում; միևնույն կերպ պիտի հաթերենի համար գոյական անվան վերջավորությունը և ավելի մեծ հավանակա-նությամբ ուղղականի վերջավորությունը *s*–ն ընդունել, ոչ թե *միայն* այն անձնանունների, տեղանունների և գոյական անունների *s*(*š*)–ի պատճառով, այլ այն վայրերի բերումով, որտեղ մենք հաթական արձանագրությունների ենք հանդիպում, քանզի այդտեղ՝ այդ շրջապատում, մի ուրիշ ժամանակ գոյություն է ունեցել համենայն դեպս մի ուրիշ ժողովուրդ ևս՝ մի այլ լեզվի տեր, որում ուղղականը *ś*-ով է ավարտվել, բայց այդ ժողովուրդը ոչ մի սերտ հարաբերություն հաթերի հետ չի ունեցել, և այդ պատճառով գոյականները հանդես են գալիս առանձին-առանձին և ոչ իրենց ամբողջականությամբ: Մենք ունենք բոլոր պատճառները՝ ընդունելու, որ հաթերը *Karkameš*- ում էին բնակվում, երբ այդտեղ թագավորում էր *Pisiris*–ը: Նրա անունը հիշատակում է *Tilgat palasar*-ը որպես ***Pisiris***, իսկ նրան հաջորդող *Sargon*-ը (*702–705թթ.*)՝ ***Pisiri*** ձևով: Բաբելոնացիները ըստ ցանկության ու ճաշակի փոփոխության են ենթարկել հունական ուղղական վերջավորություն δ–ն, ասորիները՝ Էգեա–կազդական վերջածանց *š*- ն: Սրանից մենք հանգում ենք այն մտքին, որ ***Pisiris***–ի *s*-ն մի հաթական

վերջածանց է եղել և երևի *Karkameš*-ում մի թագավորի անուն հնացած ձևով մի հին ուղղականի վերջածանցով է պահպանվել, այլապես արդեն վաղուց այդ ձևից հրաժարված կլինեին: *Tabal*–*Taβaϱ*–ի թագավորը Կիլիկիայի հյուսիս–արևելքում ***Sargon-*** ի ժամանակ կոչվում էր ***Am(ba)ris(š– z)*** և ***Ambarid(t)i. Pisaris-*** ը ***Pasari*** –ի հետ համեմատելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ նախկին ձևը ***Amrids*** կամ ***Amri(t)s-*** ի ուղղականն է, և վերջինը պիտի առանց ուղղական հոլովի ներկայացվի, իսկ *i*–ն *d*–ից կամ *t*–ից հետո ասորական հավելյալն է Թեպետ մենք *Tabal*-ից արձանագրություններ չունենք, այդ չի վստահեցնում, որ մի պատահական ուղղական *s*–ն ***Amri(t)s***-ից մեկուսացած մի դեպք է, ինչպես ***Pisiris***–ը, կամ արդյոք նախնական ու վաղեմի ուղղական *s*–ն ընդհանրապես ավելի երկար ժամանակ այնտեղ է մնացել, քան հաթական երկրի մնացած մասերում: Թեպետ ***b(p)uratis*** (միգուցե ***b(p)uratis***) անվան մեջ ***Amiritis*** երկրամասում շատ է խոսվում վերջինից, բայց, դժբախտաբար, վստահելի չէ, որ թիբարեցիները հաթեցի լինեն:

Karkameš(i)-ի սեռական հոլովը *kargami*-(*a*) է արտասանվում, գոյականները միանման են հոլովվում, այդ թվում և վերոնշյալ նախկին հաթական ուղղականի վերջածանց *š(s)*–ն. և երբ մենք ***Paris,*** և Ֆրանսիացիները ***Pari*** են արտասանում, հակված ենք ընդունելու այն անմիջական կարծիքը, որ ասորիները, եբրայեցիները և եգիպտացիները հին հաթական հնչյունային կարգից չապրված *Karg(k)ameš(s)* բառի ձևն են պահպանել, թեպետ նրանց ցեղակիցներն իրենց երկրում ու տեղում երկար ժամանակ *Kargami* էին արտասանում. *š*–ն եբրայերենում և եգիպտերենում ש–ի նման פחלמיש–ում πνολμαιος (*corpus insc.,semit. No 95* փյունիկյան արձանագրություններ) հնդգերմանականին է համապատասխանում. կարող է նույնպես էգեա–կազրական լեզուներին վերաբերել, այնպես որ ոչ թե հնարավոր էր, այլ ամենայն հավանականությամբ այս ուղղական նախածանցը իրենց *s*–ով են փոխարինել, որը միգուցե ասորական անվանաձևերում առկա է եղել. և դրա հետևանքով նրանք ևս այդ անունները լատ հնդգերմանական I արմատի են խոնարհել: Ηtзςзϱзς- ի կողքի մեջ (շուրջ 1300 թ. մ.թ.ա.) երևում են մեծ թվով մարդկանց անուններ, որոնք ςзς-ով են

վերջավորվում: Զինվորներից մի քանիսի անունները պարունակում են *Trg* մասնիկը, ինչի պատճառով անկարելի է նրանց ուղղական վերջածանցը ժխտել, և այդպես, այս անունները, իրենց կազմում ունենալով *Trg, Tarḫu* մասնիկները, Հաթե երկրի անձնանուն լինելու պատճառով հաթական պիտի համարել: Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ Հաթեում շուրջ 1300 թ. մ.թ.ա. ուղղական վերջավորություն *s*- ն դեռ առկա էր:

Նույն ժամանակվա հաթական ուղղական վերջածանցները, որ ծանոթ են ինձ, ինչպես š–ն կամ s-ն, առարկելի չեն կարող լինել, և չնայած այն ժամանակ արձանագրություններին համահունչ էին, ընդհանուր առմամբ այժմ կորած են: Հնդեվրոպական արական և իգական ուղղականը *s*–ն է, որ հայերենում, ըստ նրա հնչյունային կանոնների, աղվել և անհետացել է:

Սեռական եզակին վատահաբար կամ ձայնավորով է վերջավորվում, կամ r–ով, կամ միգուցե ուղղակի *ar* (այսինքն՝ *ar* կամ *or*)–ով: Վերջինս, որ ըստ երևույթին, երբեմն ամբողջովին և երբեմն ըստ ցանկության են գործածել, թերևս ուղղական հոլովի վերջավորությանը կցված սեռական հոլովի տարբերակն է: Ավելի հին արձանագրություններում դա շատ էլ փաստելի չէ. Ավելի նոր ժամանակներում այս վերջավորությունները գտնվում են *Karkameš*-ում (*Jerabis I*, 5) և Կիլիկիայի *Synnesise*–ի արձանագրություններում և, ինչքան ինձ հայտնի է, հատկապես Եփրատի ու Տավրոսի միջև Հաթական երկրի այդ մասում չեն գտնվում: Սեռականի վերջածանցը կարող ենք վերագրել հայերենի *r*-ին այնուամենայնիվ ավելի հին ժամանակներում և միայն դերանուններում. երբ սեմական լեզուներում և պարսկերենում սեռականը գրեթե նույն միջոցով է արտահայտված, ուստի մենք անիրավացի չենք լինի հայերենի հարաբերական դերանուն *or*–ը հայերենի սեռականի հետ միասին ներկայացնելու և դրա վերջում այդ բառի մնացորդը նկատելու հարցում: Ամենապարզ ձևով կարելի է բացատրել հաթերենի *(-)r(-) (ár)*-ը *և* հայերենի *r*-ն *(նախնական or* = *ուշադ՛ n-or-a* = նրա, *na* = նա–ի կողքին). Այստեղ or–ը գոյականի վերջում ու կողքին է և միգուցե գոյականի հետևում, իսկ բայը ըստ ցանկության է գործածվել և հետագայում (հայերենում) միայն

վերջին մանրիկ բառի հետևում սերտ կապի մեջ գտնվելով՝ միասին աճել է, պարզացել, պահպանվել ու գոյատևել:

Սեռական վերջածանցները այս *r*–ից առաջ և առանց դրա հաթերենում է կանգուն, դա ամենից առաջ վերաբերում է միայն ձայնավորները պահած բոլոր բառերին, ճիշտ հայերենի նման, որտեղ մի քանի բացառությամբ ընդհանուր հնդեվրոպական սեռական վերջածանցներում, ըստ հայերենի հնչյունաբանության կանոնների, ձայնավորները ընդհանրապես վերացել են:

Hatíá բառի սեռականը իր մեջ պարունակում է մի *í-á (Izgin III 6 և IV, 4)* Դա առնվազն չի կարող հաթերենի հայկականությանը հակառակել, քանի որ *io* –ի փոխարեն հայերենում միաժամանակ *ioio* վերջավորությունն էլ կար:

Sy(u)ennesi(s) –ը սեռական *ši*-ի հետևում ունի մի *i (Bulgarmaden 2),* որ *Tíí*-ից մի á ունի իր վերջում (*Jerabis III*, 3 - կախյալ *sṕ(á)i* = »պավակ«), պայմանավորված այն բանով, որ վերոհիշյալ հարցում արականը *i* – ով սեռական դարձնելու դեպքում վերջավորությունը բաժան–բաժան չլինի, և պիտի որ սեռական վերջածանց *ia* կամ *ai*–ն արականի *i*–ով ուղղականում վերջավորվի:

Kargamiš(s) – ի սեռականը *mi*– ով է արտասանվում և *m–a* է գրվում (Ափսեի արձանագրությունում, որտեղ սեռական վերջածանցը լինում է *i-a*), ածականի սեռականը կազմվում է (*w(ṕ)si*)–ով կամ, ավելի զգուշությամբ ասած, մի *i*-ով իր վերջին բաղաձայնի հետևում. ուղղականի դեպքում *Löweninschrift I*-ում ցուցաբերվում է մի դեպք, երբ խորհրդանիշերը *Kargamiš(s)* անունը *á* վերջավորությամբ են նշում (*Jerabis I*,1,2 և 5; *Jerabis III*, 3):

I արմատի սեռական ածանցը հայերենում *I* է և հավանաբար *io*– ի (*ios*–ից) և *–ia* (*ias*–ից)–ի վրա է հիմնված: Հաթականի սեռականի կապմությունն էլ այս պարագայում նույնպես համընկնում ու համապատասխանում է հայերենին: Մի բառ «երկրի« համար որպես վերջավորություն մի բաղաձայն *r* ունի, սեռական հոլովը ունի մի *á* իր հետևում (Bulgarmaden 5): Հայերենում նույնպես "երկիր" և նմանատիպ բառերը հանգում են *r* վերջավորությամբ արտաբերվող բառերի՝ *gavar* = գավառ, erkir = երկիր

և vayr = վայր կամ տեղ, ինչպես աշխարհ = »երկիր«, և եթե դա անխառն հայերեն լիներ, պիտի որ հայերենի (asḫ) artr – ի վրա հիմնվեր Նույնը վերաբերում է և խառն I արմատին, որ վաղեմի ã–ով (ãs–ից) է արտածված տեղ, ինչպես որ թերևս »երկիր« ներկայացնող բառը հաթերենում:

Սեռական վերջածանցը Կիլիկիա բառում á-ով է նշված (Bulgarmaden 2 և 5) և նույնը՝ երկրորդ, *Gürün*–ի արձանագրությունների հեղինակ թագավորի երկիրը (տող 3, թագավորի գաղափարի հետևում). ինչպես այն բառերը, որ երկիր են նշանակում, հայերենում, վստահաբար սկզբում, որպես իգական, A արմատային հոլովով են թեքվում, նույն վստահությամբ երկրանուններն ու քաղաքանունները հայերենում մի ժամանակ իգական սեռով պիտի եղած լինեին: Այդ երկու երկրամասերի անուններում á-ն սեռական վերջածանց էր, կամ սրանք միայն *á* էին պարունակում, այնուամենայնիվ դա չի հակադրվում ուրիշ սեռական վերջավորություններին, որոնք շատ ընդհանրություններ ունեին հայերենի հետ:

á (?),á- á և *á- i*-ի, գրված ղերանվան համար, *á- á- i* կամ *á-i- á* –ի մասին, որ երկիր բառի սեռական եզակին են ներկայացնում, տես ստորև:

Արձանագրությունների մեծ մասը սկսում են »ես եմ«–ով, և այդ բերումով անփոփոխ է մնում նույն վերնագիրը բոլոր սկզբնամասերում: Շատ հաճախական են արտահայտություններ, ինչպես »հաթեցի« կամ »մեծն հաթեցի« կամ »հաթեցի«, »մի հաթեցու պավակ« կամ »մի հաթական մեծն պավակի, մի մեծն հաթեցու«, որ գտնվել են ոչ միայն մինչև այժմ հայտնաբերված "ստվարածավալ" արձանագրությունների միջամասում, այլև նրանց վերջավորություններում ևս (Hamã IV(V) Մարաշի Առյուծի արձանագրություն և Jerabis II): Ամենայն հավանականությամբ սրանց հետևող բոլոր արձանագրությունները նույն նշանակություննն են ունեցել, և հոլովումից ապացուցելի են ըստ էության միայն ուղղական եզակին, սեռական եզակին և հոգնակին: Մի անվիճելի հոլովի վերջավորություն է *m*–ն (Մարաշի Առյուծի քանդակ, 5-րդ տողի սկզբում, Jerabis I, 5 և Maraš III և այլն): Այն, որ դրանցից որևէ մեկը ուղղականին կամ սեռական եզակիին են պատկանում, առավել քան անապացուցելի են, ըստ այդմ,

ամենայն հավանականությամբ դա ուղղորդում է դեպի սեռական հոլովակին: Դրան գերազանց համապատասխանում է հետևյալ օրինակը. Bulgarmaden–ի արձանագրությունում թագավորների խորհրդանիշերի ներքո »թագավոր« բառից հետո գտնվում է գաղափարագիր հաթեցի + *i* + *m* և դրանից հետո մի հոմանիշ »թագավոր« կամ »իշխան«, որը պիտի թարգմանվի »հաթերի թագավոր« կամ »հաթերի իշխան«: Հայերենում սեռական վերջածանցը կազմվում է է հոլովակիով c (tʿs), ց, բայց ընդհանուր հնդեվրոպական –*ōm*–ը, որը մի ժամանակ հայերենին հարմար է եղել, հայերենի հնչյունաբանական կանոններին ենթարկվելով՝ հետագայում սղվել և կորել է:

Հաթական սեռական հոլովակի վերջավորությունը խոսում է հնդեվրոպականության, բայց ոչ հաթական լեզվի հայկականության ժխտման մասին: Անձնանուններն ուղղականում մի կողմից ՝ ով են արտահայտվում (օ. հ. Կնիքի արձանագրություն v) և պարունակում են երկու ձայնավոր, մյուս կողմից՝ գաղափարագրի հետևում (*Agrak* – ի արձանագրություններ, Կնիքի արձանագրություն ζ , η , χ , λ) ոչինչ չունի, վերջում հաթերեն բառն է գրվում *Ḫ(H)(a) ṫ (Kolitolu 3), Ḫ(H)(a)ṫ(t)-a (hamã IV, 1* և այլն*)* և *Ḫ(H)(a) ṫ-i-á ,(IZGIN III, 5) և Hat-i- á* էլ կոչվում է: Ուղղական վերջածանցը անձնանունի մեջ հնչում է որպես ձայնային և նույնպես հավանաբար միայն *–i-a*: Հայերենում վերադառնում է անձնանունի վերջադիր *i*–ն հնդեվրոպական *–i-o*–ին. հաթական վերջադիրը խոսում է առավելապես իր հնդեվրոպականության և ոչ հակառակը՝ հաթերենի հայկականության մասին:

Բայերից մենք ոչինչ չգիտենք, քանզի մինչ այժմ գտնված արձանագրությունների կարճրատիպ պարունակության պատճառով դրանց առթիվ միգուցե երբեք շատ բան չիմանանք: Իմ երկարատև պրպտումներն այդ ասպարեզում և մասնավորապես զոյական անունների վերջավորությունը պարզելու հարցում տարբեր բայերի վերջավորությունները գտնելու ջանքերս, ապարդյուն անցան: Միայն գիտենք, որ »ես եմ«–ին վերաբերում է հայերեն *mi*–ն, ինչը պիտի *emi* կարդացվի, որի վրա ևս ենթադրաբար հիմնված է հայերեն *em*–ը: Թերևս հնարավոր է, որ ինչպես RECKENDORF-

ը d. *Zeitschrift f. Assyr. XI, p. 37* – ում բացատրել է, »ես եմ«–ը հայերենում նախապես *me* էր արտասանվում. համենայն դեպս, հաթական *mi*–ն խոսում է լեզվի հայկականությունից: Հնդեվրոպական լեզվի բնագավառին դեռ կարիք չկար նորից բացատրել, որ կառուցվածքային խոսակցական տարրը իր բովանդակությամբ միայն հաթական լեզվի հայկականությունն է պաշտպանում ու փաստում, այնպես որ եթե հաթերենը որևէ մի ճանաչված հնդեվրոպական լեզվի սերտ ազգակից լինի, նույն մոտեցումը ավելի նեղ հարաբերությամբ ուղղակի և միայն դեպի հայերենին է մղում:

Բառակազմություն
և
Շարահյուսություն

Արձանագրությունների *me*-ն ենթադրաբար համապատասխանում է *emi*, այսինքն՝ »ես եմ«–ին, և սա միակ բայն է, որ կարելի է այդ լեզվի շարահյուսությունից հասկանալ, դա ակներև է, Իսկ ձևաբանությունից արտածած եզրահանգումները դեռ այն մակարդակի չեն, որ միշտ փաստեն, իբրև թե հաթերենը մի ավելի մեծ լեզվաճյուղի է պատկանում, ինչպես, օ.հ., սեմական, ուրարտական և ալթայական. Սեռականը կարող է իր շարժման վերջից դրվել (Մարաշի Առյուծի արձանագրություն, 4 և այլն) կամ դրան առաջնորդել (Jerabis I, 1 և այլն), նույնպես և »այս« ցուցական դերանունը (Lőweninschrift von Maraš; Hamã I–III, V, 1)՝ ածականին և գոյականին (Hamã I–III, կրավորական սեռ և այլն ; (Hamã I, 2), բայց ինչպես երևում է, ըստ մի կանոնի՝ կախյալ սեռականը առաջին և կախյալ ածականը երկրորդ տեղում է գտնվում:

Հակառակ սեմական լեզուներին՝ հաթերենում գոյական անվանը կցված շարժական ածականը դրա և գոյականի մեջն է մնում (Hamã V ,2) Այսպես. »ես եմ« արտահայտությունը կարդացվում է, եթե միայն *mi* չէ, *š mi* (որից *š* = »ես«), բայց երբեք *mi– š in*:

Այս բոլորը դեռ ոչինչ, բայց տալիս է իր ունեցածից ավելին:

Բառագիտություն

a

Կոչ

Մի երկրամասի թագավորի կամ իշխանի անվանումը (*Jerabis I, 1*; Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, 1, 2 և 5; Ափսեի արձանագրություններ, 5) *d-i-i* կամ *t-i-I* է. դրա առաջնայինը դեռ չի որոշված, բայց դրա նշանը՝ հաթեցի արտաբերմամբ, *mele(i)dia* (*mele(i)dia* (Առյուծի դրսի արձանագրություններ, 2 և Bulgarmaden, 2)-ում և հնարավոր է՝ *Hama V, 2 f* և *Hama IV, 1 Hama* անվան բառախմբի մի մասնիկում է գտնվում (RECKENDORF) Հայերենում այն հնչում է Ter=»տեր« (և սեռականում *Tear.n*՝ Տյառն) և *Tikin* = »տիկին« ձևով, որը նախնական *te*=»տեր«– ից է սերվում, ինչը ըստ հայերենի հնչյունային օրենքների՝ *de* + վերջավորությունն է նախադրում: Այս հիմնավուրց *de*–ն դեռ առկա է *EUSEBIUS*- ի կողմից Sanda – ում՝ ամենաառաջնակարգը *Boghazkoi*–ի պատվածների շարքում, և կոչվում է חרז כעל, Թարսուսի տերը, և *Ivriz Z. I* արձանագրություններում, նույնությամբ *Fraktin*- ի աջ կողմում երևում է *d(t)i(i)* ձևով և »տեր« է կոչվում: Արդեն վաղուց ենթադրվել է, որ *Desanaus* անվան մեջ

(*Desandus*=*Δισανδαν*. *Eusebius*. Ժամանակագրություն. *Schoene*–ի հրատարա–կության երկրորդ հատոր, 28-րդ էջ) Կապադովկիայի Հերակլեսի անունը, որտեղ Կիլիկիայի Սանդա–ն է թաքնված, *de* կամ *Δι* մասնիկը պիտի որ մի դիցաբանության արտացոլում լինի, սակայն ես վստահ եմ, ըստ վերոհիշյալ դատողությունների, որ դրա մեջ պարզապես հաթա–հայկական *ti(i)*-ն, այսինքն՝ *de(i)* =»տեր«–ն է պետեղված. ըստ այդմ՝ արձանագրություններում այն պետք է *dei* և ոչ թե *tei* կարդալ:

Ամենազործածական ճիշտ բառ »թագավոր«–ի *s*–ի և *r*–ի միջի ձայնավորը, հակառակ մեր նախկին “ընդունածին”, վստահելի չէ, քանզի արձանագրության միակ հատվածը, որից կարելի կլիներ մի եզրակացության գալ և մի բան հասկանալ, հողմահարված ու խաթարված է երկու տեղից (Մարաշի Առյուծի արձանագրություն-ներ, տող 5 և Bulgarmaden, տող 5), որտեղ համապատասխանաբար բառախումբ *s-(a)r(-)* և բառախումբ *s-r* = »թագավոր«–ին *a*–ն է հետևում: Այստեղից եզրակացրի, որ »թագավոր« բառը ուղղականում *a* –ով է վերջավորվում. այս որոշումս շատ համոզիչ չէ, քանի որ մի այլ տեղում *a*–ն կարող էր »երկիր« բառին հետևող սկզբնատառը ներկայացնել կամ մի այլ *a-i* և *a-a* = »այս«–ը լինել և առաջին դեպքում նույն հաջողությամբ կարող է ինչպես ուղղական, նույնպես և սեռական ներկայանալ:

Քանի որ արձանագրություններում տավում է *Gurgum*–ի (կամ *Markaš*-ի) թագավոր կամ պավակն *Gurgum*–ի (կամ *Markas*–ի) թագավոր, և դա նշանակում է կամ; »*Gurgum*–ի թագավոր« (կամ *Markaš*-ի), ուստր (պավակ) *Gurgum*–ի (կամ *Markaš* -ի), կամ թագավոր *Gurgum* –ի (կամ *Markaš*- ի), ուստր (պավակ) թագավոր *Gurgum*- ի (կամ *Markaš*-ի), և *š*-*n(-)*- ի հետևի երկրորդ տեղում զտնվում է *i*. կարող է հավանաբար ճիշտ լինել, որ բառը թագավորի համար ուղղական *i(t?)* վերջավոր ձայն ունենա և համապատասխան դրան՝ սեռականում ենթադրաբար *i-a* և ոչ *i* + մի վերջավորություն, ինչը մի անծանոթ ուղղական վերջավորության *(a?)* մի *i-i* հետևում ուղղականին համապատասխանի, որը *á*- ով է դրոշմվել:

Ուրեմն միայն հաթերենով ավելի առաջ չենք կարող զնալ, բայց Կապադովկիայից մեկ օգնություն է գալիս: Իմ վերծանությունների առաջին փուլում *Justi*–ն իմ

ուշադրությունը հրավիրեց Կապադովկիայում գտնված մի արձաթե իրի մակերեսին դաջված δσαρι բառի վրա, որի *i* վերջածանցն ինձ հետ պահեց իմ պաշտպանած *ṡ-i-r-á* –ի հետ այն համակցելուց *i*–ն *s*-ի և *r*–ի միջև անխտահելի է, քանզի ոչինչ չի արգելում, որ *r*–ից հետո մի *i* դրպես ուղղական ու դեռ ավելին կարդալ. ես **JUSTI**–ի և **MARQUART**–ի նման համարում եմ, որ Th. REINACH–ի հավելվածում δσαρι–ի մեջ մի տիտղոս կա և դրանով այն իմ ժամանակավոր *ṡ-i-r-á* –ի հետ համապատասխանեցվում է (Philologus *LIV(N.F.VIII, p.523),* այսինքն՝ այդ *δσαρι*–ն իմ վերծանությունը մի կողմից, համենայնդեպս, փոխեց, բայց մյուս կողմից, ըստ էության, ամրապնդեց. *ṡ-ŕ-á*–ն *Hama*–ի արձանագրություն I, 3 –ում պիտի ուղղական հոլով լինի, նույնը և Bulgarmaden 5–ում, այսուամենայնիվ ինչ մնում է կապադովկյան δσαρι–ն այս տեսության հետ միացնելուն, նշենք, որ բառը նախկինում *dsari+a* և նույնպես *dsario* էր կոչվում, և կապադովկյան *δσαρι* –ում արդեն հայերենի հնչյունային կանոնը ազդած է եղել, ըստ որի՝ վերջին վանկի ձայնավորը սղվում և ընկնում է (համեմատիր ստորև *arbatʿs(i)o* – *αρβασ(–)ι–ς,* aro *α–ρ–ι–ς* և *abbaš(i)o-αββασ–ι–ς.):* Ըստ *Bysanz*-ի՝ *Stephanus-ին* (*sub Αδαρα*) Σαρος–ը Կիլիկիայում Χενοφον–ն (Anabasis I, 4, I), *Ψαροσ* անվանեց, ավելի վաղ այն կոչվում էր *Κολρανος,* որը հունարենում նշանակում է »տիրակալ«, և հնարավոր է՝ այս երկրանվան հետ հաթական *dsario(o)*-ն= »թագավոր«–ը կապ է ունեցել **išḫan** հայերենում »իշխան« է կոչվում, և չի կարելի լրիվ բացառել, որ հայկական այս անունը առիթ դարձավ, որ արաբները, ինչպես *Pyramus*–ի պատմությունում, դրախտի գետի անունը *Djeihan և Saros*-ում դրա երկվորյակ եղբոր անունը Seihan կոչեցին: Կապադովկյան δσαρι–ն նույնպես իմ վերծանությունն արդարացնում է, այնպես որ սա իմ հայերենի վարկածի հետ կապ չունի, քանզի անուղղակիորեն ընդունված է, որ *Δι* և *De*–ն *Δισανδαν* և *Desanans (desandus*-ից) հաթական *t-i-i* և հայերեն *te*–ին են համապատասխանում. Այդպիսով պիտի խոստովանել, որ առնվազն Կապադովկիա–յում հայերեն էին խոսում, և ըստ այդմ՝ δσαρι–ն հայերեն բառ կարող է լինել, որ ինքնին հաթական *ṡ-r*-ն e է ներկայացնում Այժմ բացատրվում է, որ **Sariastr-ը** Մեծն Տիգրանի պալատներից մեկի անունն է (JUSTI, Namenbuch 288)՝ »Թագավորապուն«, այնպես

որ aster կամ ster-ը ավելի ուշ հայերեն ustr (dustr–ից)–ին է համապատասխանում, և հետևաբար *dsari(o)*-ի շնորհիվ *tii* = »թագավոր , տեր« հաթական թագավորի տիտղոսն է և հայերեն՝ ter (te–ar–ից) = »տեր« Կիլիկիայի *Σαριδηρασιρις* (*Jour. Of Hell. Stud. XII 230 No 9)* »թագավոր–տեր–ի պավակ«: Հավանական է՝ մի ուրիշ նշան էլ համապատասխանի թագավոր բառին հաթերենում՝ մի սրածայր բարձր գլխարկով և նույնպես մի սրածայր զնդիկով, որը դժվար թե սրածայր բարձր գլխարկը ներկայացնի: Հայերենում *Tsayr-* ը կոչվում է »ծայր«, հայերենի *ayl* = ուրիշ–ը վերաբերում է *aylos*–ին . եթե *tsayr* = ծայր–ը *dsari(o)*–ին վերադառնա, ապա *dsario*–ն նշանակում է բուն իմաստով »ծայր« կամ »նա, որ ծայրում է զտնվում«, և սրածայր զնդիկը (քանզի = *tsayr* կամ dsayr) արդյո՞ք կարող է մի խճանկար լինել *dsario*–ի համար
Երկիր բառը իր մեջ ունի *r* վերջին արմատականը հայերեն բառերում՝ գավառ, էրկիր = (երկիր, հող) և vayr = տեղ. եթե *asẖarh* = երկիր բառը ուրիշ լեզվի փոխարեն ճշմարիտ հայերեն լիներ, իր վերջածանցը պիտի *rh-* ից փոխարկվեր *rtr*–ի, և սրա ավելի վաղեմի ձևը՝ նույնպես *r*–ի, »երկիր«, հետևաբար համապատասխան հաթերենի և հայերենի թեքման (տե՛ս վերում արած անդրադարձը կամ ներքևում՝ թիվ 17-19):

(4 և 5) »Զավակ« կամ »ուստր« բառի համար արձանագրու–թյուններում գոյություն ունի երկու արտասանություն, մեկ (ʾ-)*ś-t-ŕ*–ն է, որը գրվում է *ś-t(a)r; Jerabis III*, տող *3* և *5; Marʿaš III, 3(?);* Թասի արձանագրություն; Ivriz *I, 2; Bulgarmaden 2* (այստեղ միգուցե *ś-t(a)r(-r)-á* գրված), *Kölitolu 2*-ի վերջում; հետևաբար *ʾ-s-t-a-r*; Թասի արձանագրությունում (?) str, այսինքն՝ գաղափարագիր, *Fraktin*-ի աջում; Kölitulu 3; (ʾ)*śtŕ(+r)*, այսինքն՝ հնչյունային լրացուցիչ՝ ով ; ***Jerabis*** *I*, *5*; ***Izgin*** *III*, 4 և 6 ու IV այունակ 4–ում; *Jerabis I*, 5; *st-(á)r(-); Marʿaš VI, 3; Bor 2*: Արդյո՞ք այս բոլոր (ʾ)*śtŕ*-երը բոլոր դեպքերում »պավակ« են նշանակում, վստահ չենք: Աստվածանունների կապակցությամբ և նրանց ներկայացուցիչների դեպքում կարող է »ծառա կամ ճորտ« նշանակել, ինչպես և մի ուրիշ բառ՝ նույն բաղաձայնով, ինչպիսին է »պավակ« բառը: Այն, որ *s-t(á)r-ը* »պավակ« կամ »որդի« է նշանակում, մեզ սովորեցնում է, որ *Kölitolu* 2ս *(Ḫ)(H)(a)t-a (Ḫ)(H)(a)t ś t(a)-r* = հաթեցի« պավակն հաթեցու, թե *str*-ին նմանող արտահայտությունը *Kölitolu*–ում դրանից

է գալիս կամ թե *str*-ին նմանող արտահայտությունը *Izgin III*, 4-րդ էջից է գալիս (սրանով համեմատիր նմանատիպ արտաբերումով, օր. Առյուծի արձանագրություններ, v.M. 4, որտեղ (ʾ)*str š-ṕ(á)* նույն նշանակությունն են ցուցաբերում, և *Jerabis I, 5 (*որտեղ թագավորների պատվանուններըը սեռականում 2-րդ տողում ուղղականով էին անվանված); որ սա *X-(á)r* – և *ṡ t-(á)r*-ին է վերաբերում *Marʿaš* VI, 3. կամ (Y Y *ṡ t-(á)r)(!)* այսինքն՝ y, պավակն y–ի, համեմատիր Bor 2 ; **y(-w(p)** *ṡ t-(á)r* և *Y Y (-w(ṕ) Ṡ-w(ṕ)-i* Առյուծի արձանագրություններ, I-ում = y պավակ մի y–ի, դրան հետևելով՝ *(Ḫ)(H)(a)t-(ť)-I ṡ t-r Jerabis 5-* ի և (ʾ)*ṡtŕ-(r) (Ḫ)(H)(a)t-i-a Izgin IV* այունակ, 4-ի ու *ṡ t(a)-r (Ḫ)(H)(a)t Jerabis III, 5* - ի հետ. Կարիք չունեմ որևէ մի բանից երկմիտ լինելու, որ այս համեմատությունը կարող է հակառակ մարտահրավերներ բարձրացնել, որովհետև իմ հիմնավորումները կբացառեն ամեն մի կասկած իրենց մասսայականությունով և հենց այդ պատճառով շատ արժեքավոր են, քանզի ապացուցվում է, որ *Gurgum* բառախմբից կամ *Marʿkas*–ից առացված *r*–ի ընթերցումը մի վստահ գաղափարագիր է, *Tarsus*–ից առացված ընթերցում *t(a)r*–ը և այդ բառը վստահաբար սկսվում են մի ձայնավորով: Հայերենում տղան կոչվում է նաև ուստր: Երկրորդ արտահայտությունը »պավակ–ուստր«–ի համար խոսակցականի ժամանակ փոխվում է ṡ+y–ի (Jerabis II,2,7,8; Առյուծի արձանագրություններ, 4 և այլն ; Ափսեի արձանագրություններ, և այլն), որտեղ y–ն կարելի է իր համեմատական հաճախակիության պատճառով ծայրահեղ շատ ձայնավոր + բաղաձայն կամ բաղաձայն + ձայնավոր բնորոշել: Հաթական արձանագրությունում հարաբերական պարագաներ սատվածութ–յունների և նմանատիպ անունների համար բացահայտում են չորս ուղղականի և բաղաձայնների միջոցով. *X (Hama, I-III, 1; Bor 2)* , *X + Z Kirtschoghlu 1*; համեմատիր *Maraš*–ի Առյուծի արձանագրություններ, 3) y+z (Առյուծի արձանագրություն-ներ, *Maraš* I(?)-ի Առյուծի դրսի արձանագրություններ, 2, *Bulgarmaden I*) և x+y+z (Bor 2, Agrak) սատվածային անունները, որ գտնվում են Կիլիկիայից հույների ժամանակներից մեզ հասած կոթողներում որպես երկրորդ հիմունք –*αρ–ι–ς* , *αββασ–ι–ς*ն *(տե՛ս* SACHAU, *Zeitschrirt f. Assyr. VII p. 87,89* և այլն): Ըստ իս՝ սա նշանակում է, որ ինչպես էլ *Kilikia*–ի բնակչության

առթիվ մտածես, նրանք հաթեցիներից, այսինքն՝ հայերից և ոչ հնդեվրոպական լիկիոնացիներին շատ մոտ տարրերով բնակչությունից են կազմված եղել, և դրանով հանդերձ *Αρβησ(σ)ισ* Կարինում իրենց դրսևորում են (´ *Kretschmer*, Հունարենը, 322) և *βασις* որպես երկրորդ մասի լուկիական անունների բնորոշ (*i.c.p.366*) առանձնահատկություն՝ *X=(a)r(i*s) , x+z+y=*(α)ρβ(α)σ(ισ)*–ը ավելացնելով: Սակայն այժմ X–ը, ըստ իմ վերծանությունների, *=r և z=*ṡ-ի. դա պիտի որ բավարար վավերացում լինի մեր ընթերցման ձևի համար, որը գտնվում է կապադովկյան δσαρι– ի մեջ, ուրեմն դա y=b »երեխա« կամ »պավակ« =š-b պիտի լինի, որոնց նմանները ցածում կերևան, մինչդեռ Առյուծի արձանագրության I տողում մի *ṡ–w(ṕ)-l = »*պավակ*«* կամ »որդի«–ով է կնքվում. w–ն swi–ի կամ ավելի նոր արտաբերությունն է հինավուրց *p* կամ բհ –i, կամ ավելի հաճախակին է երկու գաղափարագրի ṡ-ից հետո եկող երկու բառախմբերի »որդի« կամ »պավակ«–ի, և այդ նշանը ընդհանուր է բոլոր շրթնային հնչյունների համար, բացի *m*–ից, որը պիտի մյուս նշանը լինի բոլոր հնչյուն + հետևող ձայնավորների համար: Վերջինս ավելի հավանական տեսություն է. քանի որ *αββασ–ι–ς* և *αρβασ–ι–*ի շնորհիվ պիտի y = pa լինի, որը խիստ ընդունելի տարբերակ է:

Այժմ հայերենի ձայնավորների միջև գտնվող *v*-ի մասին, որ հիմնված է վաղեմի *w*–ի, *bh*–ի կամ *p* –ի վրա. ըստ դրա՝ կարելի է, ինչպես արդեն նկատեցինք հաթական գրություններում, ենթադրաբար ընդունել, որ K–ն և զ–ն և համենայնդեպս տ–ն ու դ–ն նույնպես, ω–ն, *bh*-ն և *p*–ն կարող են մի համատեղ և ընդհանուր արտահայտություն ունենալ, որ հայերենում կոչվում է »որդի«, »սերունդ«, նույնպես »պավակ«, որտեղ (*a*)k-ը, ինչպես *ordeak* (որդյակ) ordi =որդի–ի դիմաց, հայերենի առնվազն փաղաքշական և նվազական վերջածանց կարող է լինել: Հաթական *ṡ-x-i, այսինքն* ՝s-w(á)-l (կամ *ṡ-b-(á)-l*, կամ *s-bh(á)-l, կամ ṡ-p(á)-l),* միանգամայն համապատասխանում է հայերեն պավակին: Պիտի շատ լուրջ փաստարկել, որ այս երկու փոփոխական բառերը՝ *s-ṕ-(á)-i և (ʾ)str*-ը, միայնակ կարող են հաթերենի բացարձակ հայկականության մասին վկայել: Գաղափարագրերի առաջին աստվածուհին Boghazkoi-ում Magna dea–ն է. աստված + mʾ- + բազուկը՝ բռունցքի հետ, բութը դեպի ցած, նշանակում է »մեծն ( )

աստվածության X«, *Fraktin*–ի աստվածուհու կողքին; (երկիր) *Ḫ(H)atia* (արժանապատվության նշան) *m-t(a)r* *m'*(և ըստ *Ramsay* և *Hogarth*-ի*)* ' թագուհի, այսինքն`*Ḫate*–ից *m-t(a)r,* մեծն, թագուհի«, Առյուծի արձանագրությունների տող 3- ին հետևում է *m-t(a)r* բռունցքը բարձրացրած, բութը դեպի ցած` »մեծ – աստվածուհին«–ն, որ Փոքր Ասիայում կոչվում է նաև »մեծ մայր«. *mtr* կարող է նույնպես »աստվածուհի« կամ »մայր« անվանվել, Հայերենում նա կոչվում է *mayr* - »մայր«, և սա վերադառնում *matir*-ին և ավելի վաղեմի *mater–ին*:

Թագավորների կապակցությունը ատվածներին նկարագրող բառերի շարքին են դասվում, ինչպես վերը նշվեց, հետևյալ գաղափարագրերը. 1)*r-ś-á* կամ *(á)r(-)-š* (*Kirtschoghlu* 1, մինչև *Mar'as*–ի Առյուծի արձանագրություններ, 3); 2)*á-ṕ(á)-ś-á(?)=αρβασ–ι–ς,* (տե՛ս վերը) *M.I*-ի Առյուծի արձանագրություններ, Bulgarmaden-ի Առյուծի դրսի արձանագրություններ, 2,) 3) *r-p(á)-ś-a = αρβασ–ι–ς* (տե՛ս վերը), *(Bor 2, Agrak)*--4) r = *αρ–ι–ς, (տ.վ) (H*amā I-III, 1, Bor 2); 5) *śtr,* զրվում է *śtŕ* կամ *ś-t(a)r* կամ *st-r, (Jerabis III,* 3, Ափսեի արձանագրություն, *Bulgarmaden 2, Bor 2, Fraktin)*Այս բառերը, առնվազն մասամբ, ծառա կամ հոգևորական կամ երկրպագող, կամ սիրահար, կամ նմանատիպ մի բան են նկարագրում, և առնվազն վերջին երեքը տալիս են զոհացուցիչ պատասխան ու լուսաբանություններ հայերենի միջոցով: Հայերենում arbaneak-ը` arb արմատից, »ծառա« է նշանակում և *αρβασ(–)ι–ς*, *r-p(a)s-a*-ն կարող է այս արմատին որպես ձևավորում *t' s* կամ *at'sio*–ին պատկանել *αρβασι–ς–* ից *arbat'sa* կամ *arbat'si+a* և կցում = o, (վերոհիշյալ). *r*–ն կարող է *aro* կարդացվել, իսկ *arsa* = »մարդ«–ը Ավեստայում և հայերեն բառեր *aru* և *arakan* = արական, կարող է ավելի վաղեմի ayr = մարդ ձևի նախադրյալից լինել: Այժմ կա մի անձնանուն *Tir-ayr* (տիրոջ մարդը), ուր *tir* –ը հայերի անունն է (տե՛ս *Hubschman, Festgruss on Roth, p.* 101, 104; *Armen. Gramatik I, I 88; Justi Iranischer Namenbuch, p. 325 ff.)* :

Հաթերեն *ar(o)* = »մարդ«–ը հետո կհամեմատենք նաև Bulg.–տող 4-ի հետ, ուր մենք գտնում ենք մարդ գաղափարագիրը + *ṕ(á)–s* -ի մի մասը *Jerabis I,* 4-ի հետևում` մինչև աստվածանուններին կապված անունների հետ գործածված բառախմբերում:

Միգուցե *αρβαςις*–ի պատճառով ՍԱՐԴ-ու գաղափարագիրը *ar* ընթերցմանն է հանգում, երբ aro-ի համար մի աստվածանվան կապակցությամբ (գաղափարագիր՝ բռունցք՝ բութը դեպի վեր, հետագայում՝ Կիլիկիայի անձնանուն) *αρ–ι–ς* է երևում: Վերոհիշյալից ելնելով՝ գտնում ենք, որ դա այդպես էլ պիտի բնութագրվի: Հնարավոր է, որ հաթական *(a)r(o)*–ն այս դիցության կապակցությամբ, որը հավանաբար մի աստվածուհի է, ավելի շուտ հայերեն ayr = »մայր«, քան ամուսին պիտի վերծանել:

Եվ, վերջապես, *śtr*–ը պիտի նույնպես աստվածանվան կապակցությամբ կավակ նշանակի. և ըստ այդմ՝ թագավորանունը Fraktin–ի արձանագրություն–ներում պետք է որ մի աստծու անունից և »կավակ« բառից բաղկացած լինի, և *šanda*–ի որդին կամ մեծն *ṕ(á-)ṕ(á)* նշանակում է բաբա, որը հայրն է (օր. հայերեն *Bab*, *Babik* և *Bab-ot*ʿ*-s, Ter, Tir-ik, Tir-ot*ʿ*s*-ի կողքին և Tir-ayr(x)), ինչպես անվանեցին իրենց Syennesise Ափսեի արձանագրությունում, *Bulgarmaden,* տող 2) և *Bor*–ի արձանագրությունում (տող 2) »կավակն մեծի (hպորի) *ia(i)k*«, Jerabis III-ում՝ թագավոր (տող 3). և երբեք կոպիտ և անպատշաճ չի համարվի, եթե համեմատվի այնպիսի անվան հետ, ինչպիսին է רהרגן-ը, որը սիրիացիների համար նշանակում է »կավակն (աստծո) Հադադ–ի«. Միայն թե միգուցե այս *śtr*–ը հայերենի *struk* = »ստրուկ«, »ծառա«–ով պիտի փոխարինվի. և *uk*–ը այստեղ իրականում պիտի որ հայերենի նվազական վերջածանցը լինի:

Մենք արդեն վերը նշել ենք, որ ցածր սրածայր գլխարկը կարող է ավելի բարձր գլխարկի ծառան ներկայացվել, որ բարձր գլխարկը »թագավոր « է նշանակում և կարդացվում է *dsari(o).* դրանից կարելի է եզրակացնել, որ հաթերենում ծառայի համար մի բառ կա, որը *dsari(o)*-ի նման է հնչում. դրան համապատասխան առաջանում է հայերեն *tsaray* = »ծառա«, »ստրուկ« բառը. ածականներից *m-š*-ի նշանակությունը մոտավորապես որոշելի է, դա թերևս գովաբանական խորհուրդ է՝ հանդեպ թագավորների (*Hama I-III etc*.) և դիցերի տերերի (Bulgarmadan 2; cf *Ivriz* I, 2)., ինչպես »մեծն«, »hպոր« անվանումները: Այդ բառը ամենայն հավանականությամբ ս– ից հետո մի *i* (*cf Ḫamā I, 2; Ḫamā I* և II, 3; *Ḫamā IV, 2 f; Ḫamā V, 4; Jerabis III, 2* և *4)* է պարունակում

հայերենում և հնչում է *Mets,* որ նշանակում է »մեծ«. այս բառը I-a արմատից մի ածական է, և ծագումն էլ I արմատից է:

Մի ուրիշ նման նշանակությամբ ածական էլ կա, որ այսքան շատ թագավորների (*Ḫamā I-III,1; Jerabis I, 5; Low. Ins. Von M. 4 schal. Ins. Etc)* և աստվածանունների (*Ḫamā V, 2; Jerabis III, 3, Bor 3; Fraktin, Boghazköi)* պես նույնությամբ կրկնվում է. երկրանուններին կամ »երկիր« հասկացությանը (*Lowenins. Von Mar*., պատկ. *Insch*.) կցվում է մի բառ, որը որպես գոյական »մեծն« կամ »հզոր« նշանակությամբ է գործածվում (*Ḫamā IV, 1* և *4; low. Ins. Von Mar. 4),* դա *i-mi-a* ն է, որ այս նշանակությամբ հայերենում չկա, բայց թվում է, որ բառերի թաքուն մասերում պահպանված է մնացել և Ωαλ = »հին« և »հնություն« բառի հետ միասին գտնվում է նույն նշանակությամբ՝ ναλεμι (ըստ Hübschman–ի): Հավանական է, առաջին անգամ 13-14-րդ դարերում արձանագրելի բառի արմատում դեռ ավելին, ինչպես »ուժեղ հին« (համեմատիր ֆրանսերեն fort = շատ) կամ »հզոր հին« է եղել, և դրա նշանակությունը նախ որպես մի առանձին emi(o) հայերենում կորել է և խոնարհվել է υαλ –ի մեջ. Hübschman-ը անում է մի ուշագրավ համեմատություն՝ ***emi*** – *υαλεμι – ḫoh-em* »հասկացող« և *ham-em-k'* »համեմունք«, որի համար ham-em = *amomum* կարելի կլինի առաջարկել. *ḫoh* արմատից *ḫoh-akan* և նույն նշանակությամբ *ḫoh-em* և *ham*= »համ«–ը թույլ են տալիս ընդունելու, որ այս երկու բառերը բուն իմաստով նշանակում են համապատասխանաբար »հզոր (ուժեղ,բարձր)« և »հզոր համով« Այդ դեպքում մի բառի կողքին հայտնվելով՝ ***em*** վերջավորությունը դրանից ածանցված ***emio*** = »հզոր« և »ուժեղ«–ն է արտացոլում, թեպետև այս հարցը թեական է. *Hübschman*ը ***em*** և ***emi***–ն վերոհիշյալ բառերում համարում է անվանական վերջածանց:

Մի զովասանական խորհրդանշան, որ թագավոր բառին է կցվում, r ՚ ն է (Ḫamā III, 2), այսինքն՝ r+ առնվազն 2 ձայնավոր Այս կարելի է տեսնել (–)*r*(–)–ով և ենթադրաբար *á r–ով*, *Andaval-* տող 1 *ś–r* » թագավոր«–ից հետո և թերևս Bulgarmaden 2 – ում *ś-t ΄(a)r-* ից և Bor 2-ում (á)r(-)(!) x {-w(ṕ)}-ից հետո, որի հետ դիցապետի հատկանիշն են նկարագրում. արդ, ՚-ն նույնպես տոհմանունների վերջավորությունում նշվում է, *(a)r(o)* ենթադրաբար »մարդ« է կոչվում, այնպես որ r–՚ կարող է »տղամարդկային,

առնական կամ քաջ« նշանակվել և *ario* կարդացվել։ Դրա մեջ կարելի է (եթե սա պարսկական արմատ չունի) հայկական *ari* =»առնական, քաջ«–ը տեսնել, ուստի սա հիմնվում է *ario*–ի վրա։

Հաթերենում »ես« բառը արտասանվում է ś *(Ḫamā II, 2; passim)* և *'-ś (Ḫamā IV, 4 etc.),* ինչպես և ձայնավոր + *š,* հայերենում՝ *es* »ես« (հին *ets,ej* կամ ez և egho արմատից)։

Երեք պատկերավորումների ուղեկցող արձանագրությունների սկզբում *(Ivriz I,* և *Ivriz II);* վերոհիշյալ Առյուծի որսի արձանագրություններ*;* No. b, 3-ում՝ ի հակադրություն »ես եմ«–ով սկսվող արահայտությունների մեծամասնութ–յան, գտնվում են *á-ś* նշանները, որ ներկայացնում են *á-í-ś* և *á+í+ś*-ը։ Որ վերջինս »այս « է նշանակում, դժվար թե մերժելի է. հայերենում կոչվում է »այս« և նմանը նույնպես ays է (հավանաբար վաղեմի *ayts* կամ ayj կամ *ayz*–ից)։

»Երկիր« բառի կապակցությամբ կարելի է ասել, որ թերևս նույն բառը կամ որևէ մի տարածքային արտահայտություն սեռական հոլովով, ամեն մի թագավոր կամ նմանատիպ բառից առաջ երևացող *a-í*–ն (Ḫamā I – III, V տող 1; Մարաշի Առյուծի արձանագրություն, տող 4; համեմատիր M.V, 2 և Jerabis II,2) և á-á-ն (Bulgsrmaden 4-ի ուղղական նշանի և երկիր նշանների մեջտեղում) և (á? տես նույնը, տող 5), նույնպես հավանաբար *á-í-á* բառը, եթե ոչ *á-á-i*-ն, ներառյալ մի ածական կամ դերանուն, ենթադրում են »այս« արտահայտությունը. և այսպես պարզ է դառնում, որ *á-í-á*-ն ներկայացնում է մի նախնական *asyas* = սանսկրիտ *asyās*–ին; դժվարությամբ *sosyās* (of SKr. Sa(s), s*ā* և հունարեն δ,η)-ը տեսանելի լինի, ու միաժամանակ *oya* կարդացվի Այս դերանվան արմատը (o և ոչ so) հայերեն դերանվանական *á*–ի մասնիկում կարող է պահպանված լինել (n-a (նա) → no-r-a (նորա) և այլ դեպքերում), և եթե դա այսուամենայնիվ *á-í-á* պիտի կարդացվի, ապա կարող էր պարզապես շատ հավանականությամբ *a*–ն դրա վերջավորությունը լինել, ինչպես »երկիր« ներկայացնող բառերը (տ.վ.), որ *á-í-á*-ին են վերաբերում, ուստի այդ բառի արմատը *á-í*

է. մի վաղեմի ցուցական դերանուն՝ ay, միայն հայերեն ցուցական դերանուններ ayd, ayn և ays-ում են նախադրվում ու հայտնվում:

Կարելի է, որ *á-i*-ը (մեկ ծանոթ մասը) Bor-ի արձանագրությունում, մի թագավորի կերպարի կողքին ու վերը, այս դերանվան ուղղական և » [է] այս « է–ի նշանակությունն ունենա, բնականաբար հնարավոր չէր *á-i* ցուցական դերանունը *á-i-á*, »այս«– ից բաժանել:

Մինչ հիմա մեկ ծանոթ բայերից միայն *mi*–ն ըստ պահանջի *emi* է հնչում, և դա հայերեն em »եմ«–ն է, որ զալով emi–ից՝ esmi–ն է ներկայացնում. դրան անդրադարձել ենք վերը:

Մինչ այս միայն բառերի փոփոխման վերջավորություններին ենք ուշադրություն դարձրել, որոնք առանց հայերենի օգնության էլ կարդացվում են: Հարց է առաջանում (և այդ կարող է քննարկման դնել մի խնդիր, որը ընդհանրապես հիմնականում անհրաժեշտ չէ), թե հայերենի օգնությամբ արդյոք ավելի պարզաբանող արդյունքների կհասնե՞նք, թե՞ հնարավորինս հետևյալից կարելի է եզրակացնել:

Հաթերենում գոյություն ունեն »իշոր, ուժեղ« նշանակությամբ բառեր՝ այդ գաղափարագրով շրջանի շատ քաղաքների *(Karkamis, Jerabis I, 1,2,5; Jerabis III, 3; Tarsus; Bor 3(?)),* թագավորների (Առյուծի արձանագրություններ I և այլն) անունների, նույնպես և աստված բառի համար *(Ivriz I, 2),* որոնց առանձնահատկությունն այն է, որ բոլորն էլ վերջավորվում են *ś + i-* ով (*Jerabis 1* մինչև *4*; Մարաշի արձանագրություն I) ու նույն բաղաձայնով և սկսվում են կամ առաջին մասում նույն բաղաձայններն ունեն (Առյուծի արձանագրություններ, տող 1,2,3) : Պետք է ասել, որ »երկիր« կամ »քաղաք« բառերը, նաև դրպես սկիզբ, բաղաձայն ունեն *(Ḫamā II* և *III, 1)* և մի բառ էլ՝ »թագավոր«–ի համար կամ նմանը՝ վերջում *(Ḫamā V, 3;* ավելի ուշ Jerabis I, 1-ի կրկնագիր. Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, 3 և 4; *Bulgarmaden,* 1 և 4): Սա հիմք ընդունելով՝ կարելի է վստահությամբ ասել, որ դա ոչ ʾ, *r*, n k , ոչ ատամնային կամ շչական հնչյուն և ոչ էլ m է: Հիմա, երբ դրանց նշաններն արդեն զտնվեցին, առավել քան վստահ կարող ենք լինել (Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, տ.

խ, *Bor 4 ; Andaval 2 ; Kirtschoghlu 2*), որ »կավակ« *(ś-p(ā)* բառի մեջ *ṕ(a)* է պատահում, և որ »կավակ«–ը, »սերունդ«–ը հայերենում զավակ է կոչվում, չնայած որ *w* կամ *v*–ի համար դեռ ոչ մի գաղափարագիր չի ապացուցվել, և մնում է ենթադրել, որ այս բաղաձայնը *w*–ն է, երբ այդ նշանը, բացի *m-*ից, բոլոր շրթնային հնչյունները, նաև *w*-ն, չի նկարագրում: Բայց հայերենում չկա մի բառ՝ »երկիր« կամ »քաղաք«, ոչ էլ »ուժեղ« կամ »հսոր« նշանակությամբ, որ w–ով կամ *p*–ով և այլ բաղաձայնով սկսվի և ոչ էլ w-ով կամ *p*-ով կամ այլ բաղաձայնով՝ որպես բառի ավարտ՝ »թագավոր« նշանակությամբ: Ընթարկումը թվում է լրիվ ձախողված, միայն թե երևույթը խաբուսիկ է. հին *w*–ն հայերենում մասամբ *w(v)*-ի, մասամբ g–ի և k–ի է վերածվել և վերջնականապես *k* է դարձել: Մյուս կողմից՝ կարծում ենք, որ kʿ–ն հայերենում, ինչքան հնարավոր է ստուգաբանությամբ պարզել, մեծ մասամբ վաղեմի w- ին է վերադառնում, ինչպես գինի բառում, որ տարբեր կովկասյան լեզուներ (վրացերեն *gʿwino,* թուշերեն *we՛wen* արմատից, ուդերեն *fe`* սեռական *finci*–ով; *BUGGE*, *ըստ Tomschek-ի, in Kuhn's zeit. f. vgl. Sprachf*. XXXII, 83) հայերենից են փոխառել և պիտի փոխառած լինեն, քանզի դրանք հայերեն *g-in-i*, *w-en-io*, նախնական *woino*–*e* կամ *i* նախնական *oi*-ն են ցուցաբերում, և ապացուցվում է, որ առնվազն »գինի« բառի մեջ հայերենում սկզբնական w–ն դեռ g–ի և ընդհանրապես ամենայն հավանականությամբ w հնչյունը դեռ g–ի՝ առավել ևս k–ի չէր փոխվել *(Zeitsch. D. Deutsche Morg. Ges. 48, 465).* Այնպես որ ես կարող եմ փաստել, որ այս հարցի լուծմանը բոլոր առումներով հայերենը բավարար պատասխան է ներկայացնում, քանզի հայերենում *K*ʿadj (*kʿaj*)-ը I արմատականով, թերևս նույնպիսի նախնական *I* արմատից՝ »հսոր« է նշանակում: Ունենք նաև *gavar* »գավառ« և *Kʿalak* »քաղաք« (տ. ն.) բառաձևերը և վերջապես *arkʿay* »արքա«. մի բառ, որ, ինչպես ցույց կտամ, կարող է *arkʿa*-ին վերադառնալ: Այժմ պիտի այնուամենայնիվ մի ուրիշ հարցի անդրադառնալ: Հաթերենի »թագավոր« բառը, որի վերջին բաղաձայնը w պիտի լինի, նախկինում նկարահանելուկի պես էր արտահայտում »մարդ« գաղափարագիրը + *w*–ի նշանը և *á*-ն, սա պահանջում է, որ բառի առնվազն առաջին մասը հաթերենում նման արտաբերում ունենա, ինչպես

»մարդ«–ը (ըստ վերոհիշյալ բացատրությունների՝ ենթադրաբար *ár*), իսկ արդյոք դա իր կրկնորդը հայերենում ունի՞, քանզի »մարդ«–ը կոչվում է *ayr*, մի բառ, որ, ինչպես նշեցինք, իր սկզբնական ձևով *aro* է հնչում ու ենթադրաբար միաժամանակ հնչող *hayr* = »հայր«–ի միջոցով և *hark*՛ հոգնակիով իր ապագա կերպարանքը պահել է. Այժմ կարիք կա ցույց տալու, որ հայերեն *ark*՛*ay* բառը հաթական *ar-w(ṕ)-a* բառի հականիշը չէ:

Հնարավոր է՝ *ar-w(ṕ)-a*-ն մի ուրիշ arwai բառին համապատասխանի. այդ դեպքում կհեշտանա *ark*՛*ay*–ի հետ նույնացումը, ինչպես հետևյալ տողերում կփորձենք դա ապացուցել: Հավանական է նույնպես, որ դա *arwao* կամ *arwau* պիտի կարդալ: Բայց այժմ պիտի արտառոց մի իրողություն առաջ քաշել, այն է՝ սիրիական *ā*-ն և հունարենի α-ն և η–ն գոյական անվան վերջում համապատասխանում են ***ay***–ով փոխառված բառերին հայերենում, և այն, որ դրանք ոչ կոչական կամ ուղղական բառերի *I* –հոլովումով են ձևավորվում, եւ այսպես կբացատրեմ (*HÜBSCHMAN*–ը ևս իմ բացատրությանը հավանականութ-յուն կտա). այս փոխառված բառերն են *a*- ով հոլովվող բառաձևերը, որոնք ավելի մոտ են եղել, և պատկանել են շատ տարածված I – հոլովմանը, թերևս հայերեն I արմատի նմանությամբ, որոնք ուղղականում արմատական *a*–ով են վերջավորվում. դրանից առաջացել են նույնպես եզակի սեռականը *a*–*i*–ով և եզակի բացառականը – *a-ē*-ով, գործիականը *a-iv*-ով և այլն, որ *a b i*–, ինչպես և *a* և *ē*-ի միջև կարգանալով՝ *y* է դարձել, այնպես որ հիմա եզակի սեռականում *ay* է հնչում և *ay* է արտացոլում, ուստի, օրինակի համար, սկզբնական *K*՛*ahana*-ն *K*՛*ahanay (*=քահանա*)* դարձավ:

Նույնպես կարող է *ark*՛*ay*- ը իր սեռական *ark*՛*ayi*- ով *ark*՛*a*-ին և միզուցե *ark*՛*(w)ao*-ին վերադառնա, այնպես որ դրանց միացումը *ar-w(p)-a*-ի հետ ոչ մի խոչընդոտ չի ներկայացնի:

Hama II և *III*, 1-ում, ուղպես բառ՝ բառախմբի համար, հետևելով *a-i gavar* = գավառ կամ *K*՛*alak*՛ = քաղաք վերծանմանը, պիտի առաջարկել ընկալել փոփոխվող բառախումբը որպես *Hamā* V,1 – խոյի գլուխ + X - ը երկու հոմանիշ բառերի կամ դրանցից մեկի *K*՛*alak*՛ կամ *gavar* ընթերցում: Խոյի գլուխը, ըստ իս, երբեք *r*–ի հետ չի

փոխանակվում, ուստի շատ էլ հավանական չէ, որ մենք դրան *erkir* = »երկիր«–ի հետ համեմատենք: Մնում է միայն *gavar*-ը և *K՛alak՛*–ը, և այդ դեպքում խոյի գլուխը երբեք *w(ṕ)*-ի հետ փոխանակվող չի թվում, այնպես որ պիտի *Hamā II* և *III*, *Hamā V,2-* ում տարբեր բառեր՝ թերևս մեկի մեջ *gavar*, մյուսի մեջ *K՛alak՛*-ը առկա լինի: Սրանից երևում է, որ խոյի գլուխը դժվար թե *w(ṕ)* պարունակող հնչյուն կամ մի ուրիշ հնչյունային արժեք ունենա, որի *g*-ն կամ *ga*-ն, *k*-ն կամ *ka*–ն *gavar* և *K՛alak՛*-ին վերագրվի, և g(a)-ն կամ *k(a)*ն սրանով *k(á)* է համարվում Այսպես. խոյը հայերենում նշանակում է *ẖoy,* որը *kho-y*–ին է վերադառնում և լավ վերոհիշյալ հայտնաբերված տառակապմական սկզբունքի՝ խոյի գլուխը, եթե բաղաձայնով սկսվի, *k*–ով և եթե բաղաձայն + ձայնավորով՝ պիտի *ḱá*-ով նկարագրվի Կարդալու այս ձևը ներկայացնում է նույնպես *Kölitolu 3*–ը, որի նշանների մեջ ենթադրաբար *lk* կամ *rk* պիտի կարդացվի, իսկ մի ուրիշ տեղ առկա է մի նշան՝ *luk* = *Lykaonia*-ի համար և թագավորական գաղափարագիր, որ խոյի գլուխն է Լիկոնիային հաթերը անվանում էին մոտավորապես *Lukā*, այդ դեպքում խոյի գլխի համար *ḱ-ն* կամ *ka-ն* որպես հնչյունային լրացուցիչ *lḱ*–ին շատ հարմար պիտի լինի: Հավանական է, որ *ḱ(-)* խոյի գլխից առաջ *Jerabis III*, 3–ում մի առաջադիր հնչյունային որոշիչ լինի:

Hamā II-III-ում կամ *Hamā V*-ում ավելի հին ձևն է օգտագործված և *gavar*–ի կամ *K՛alak՛*–ի կարդալուն դա չի օժանդակում, բայց *Hamā V*-ում խոյի գլխի ներքևի ձախ կողմում գտնվող երկարավուն նշանը թերևս ցույց է տալիս, որ բառը պետք է ներսից դեպի մի կողմ կարդացվի: Այստեղ՝ մի անկյունում, պատկերված են մի շրջափելի բարձրաքանդակ քառակուսի քաղաքի պարիսպներ և միջնաբերդ, և եթե *Hamā V, 1*-ը *K՛alak՛ (kalakā)* կարդալու լինենք, խոյի գլուխը հնչյունային լրացուցիչ կհամարվի, և լավ այամ՝ *Hamā II-III, 1*-ում հավանաբար *w(ṕ)* + *ṕ(á)r* կամ *(w(ṕ)+)wa-w(bh,p)ara,* հետևաբար *gavar* պիտի կարդացվի:

Այժմ ավելի մեծ հավանականությամբ *w(ṕ)*-ի վերջին նշանը *Hamā II* և *III, 1-* ում նույնանման է դառնում *t(a)r* –ի հետ (օ.հ. *Jerabis III, 3*), սակայն հայերենում չկա մի բառ, որ »երկիր« = *tera* և »քաղաք« կամ նման մի վայր արտահայտի, որով մի իշխանի

պետության տարածքը նկարագրել կարողանա, որ ավելի վաղեմի *w-t-r*–ին հետադարձ լինի: Բայց հայերենի *vayr*–ը, ինչպես *mayr*–ը *matir* –ից, կարող է *watira*–ից առաջացած լինել և նշանակել »վայր« և *erkir* »երկիր«. շումերերենում *Ki*-ն և սիրիերենում אתרא – *athra* -ն »տեղ« և »երկիր« = *terra* է, ուստի շատ հավանական է, որ այս երկու հիշյալ վայրի բացատրությունների միջև հայերենի կորած արտահայտությունը՝ »երկիր« = *tera,* որպես միացնող օղակ ճանաչվի:

Այսպիսով, *w-t(a)r*–ը թերևս ճշգրտորեն կարող է պատկանել հայերեն *vayr*–ին՝ որպես վաղեմի ձևի, և երկիր գաղափարագրի արտաբերությունը լինի, որի հնչյունային արժեքը *r*–ով է հաստատ վերջանում (տ.վ.). *á-i, w-t(a)r Hamā I, III, 1 ś-r = δσαρι* = »թագավոր« կլիներ, նույնպես և երկիր (–*r*) *á-l,* Առյուծի արձանագրություններ, 4–ում *arw-á-n(?)* = արքա = »իշխան« և »թագավոր« կլիներ, և հավանական է նաև մի դեպք, որտեղ երկու նշանի համար՝ *r* և *t(a)r*, գտնվեր համապատասխան ընթերցում՝ փոխադարձորեն ճիշտ վավերացված, և մի երրորդ դեպք, որտեղ *t(a)r* ընթերցվածքը մի նշանի համար *tarsus* բառախմբի մեջ զերապանցորեն համապատասխաներ *(m-t(a)r = mātēr = mayr* = »մայր«, *w-t(a)* մոտավորապես = *watira = wayr* »երկիր«, *(')ś-t(a)r = ustr =* » ուստր, պավակ«), և այդ նշանները մի խումբ են, իսկ խումբը հայերենում նշանակում է *trtʿsak*: Կարիք կա՞ ավելիին. այժմ հնարավոր է, որ *ṕ(á)t-(á)r*-ը, Bulgarmaden 2–ում՝ »երկիր« բառը, իր հնչյունայինի համար մի զրության կարիք ունենա. թեպետ *(á)r*–ի պատճառով *á*–ն բավական վստահելի, իսկ *Bulgar*. 5-ում *(ṕ(á)-ṫ-l ś-r- á)*-ն շատ անհավանական է. բուն բառը *ṕ(á)t*-ն է, իսկ *(á)r*–ը սեռականի ցուցիչը պիտի լինի: Համախաղեպ նշաններին պատկանում են Bor-ի վերջին չորս արձանագրությունները: Ընդհանրապես դրանք գտնվում են բառախմբերի վերջում, բայց ոչ ամենևին առանց բացառության, ինչպես լրիվ անհերքելի Bulgarmaden 3-ն է ներկայացնում, ուր իրար կողքի այդպիսի երկու նշաններ համապատասխանորեն իրար տակ են գտնվում. եթե այս նշանը, որ բազում անգամներ ուղղականների խմբի վերջումն է հայտնվել (տե՛ս Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, 4), և այլ տեղում ու այլ պատճառով *s* եմ կարդացել, պիտի իմ հանդեպ բարյացակամ գտնվել և

ներողամիտ լինել, որովհետև միշտ չէ, որ անհերքելի փաստերի վրա ենք հիմնվել, ուստի ամենայն պատասխանատվությամբ պիտի բարձրաձայնեմ, որ իմ կարդալու ձևը անհիմն է եղել: Այս նշանը պարզապես մի հնչյունային նշան է, և անունների խմբերում դեռ փաստարկ չի ներկայացվել Դա չի փոխվում ոչ մի նշանի հետ, որոնց կարդալը մինչ հիմա մեկ հաջողել է, միգուցե բացի *ni*–ի նշանից, և միայն զրությունների օգնությամբ կարելի է ուղղակի, ոչ շատ վստահելի որոշում տալ դրա հնչյունային արժեքին, այնուհանդերձ, թեպետև դա երբեք ʾ, *r, k, t, s, m* և *p*-ի հետ չի փոխվում և դեռ մեկ մի նշան n–ի համար պակաս է որոշման հավանականության համար, որ դա "n" է կարդացվում, հնարավոր չէ եզրակացնել, թե դա հաթերեն է իրականում, թե հին հայերեն (այսինքն՝ մի նոր հաթերեն), այդ դեպքում կարելի է միանգամայն որոշակի եզրակացության հանգել. քանի որ այն ընդհանուր առմամբ զոյականների բառախմբի վերջում է հայտնվում, այդպիսով ենթադրաբար այդ տեսակետից նկատվում է որպես գոյականի վերջավորություն, Այժմ, օ.հ., Մարաշի Առյուծի արձանագրություն-ներ, 4-ում ուղղական (մարդ) *i-mi-a ḫ(h)(a)t(-t)-á*-ն, ըստ դրա մեջ զտնված երկիր *(-r) a-i* = »այս երկրի«–ն հաջորդող բառեր *arw-á-?* (= իշխան, թագավոր + ?) և *s-ṕ(á)-? (*=պալատ, *ուստր + ?)*-ի, ոչ մի ուրիշ բան չի կարող լինել, քան ուղղական հոլով լինելը *s-ṕ(á)?-* ի համար Ուղղականում նույնպես *s-ṕ(á)* է զրվում (*Jerabis I, 2* և այլն). սրանից ելնելով՝ պիտի նկատել (չնայած սա իմ առաջին եզրակացությունն էր), որ ? = s պիտի լինի, և ?–ը պիտի պատմական արձանագրություններում գոյություն ունենա, բայց, այսպես ասած, վերջավորութ–յունները այժմ հին բնագրերում շատ վստահորեն փաստարկելի չեն (այդ առումով դրանք զտնվում են Ափսեի արձանագրություններում նույնպես, *Ḫ(h)atia (Hatio)* բառի սեռականի վերջում), և սեռական հոլովում մի s այլակերպ չի երևում. ուրեմն մնում է, եթե ուզում ենք հաթերենի հայկականությունը փրկել, միայն նշանի զոյական վերջավորության հատկությունը ժխտել, բայց ինչպե՞ս: Հայերենում ցուցականը ուներ (–)ն(–)՝ որպես գոյականին կցված, հոդ, և դրանից ես եզրակացնում եմ, որ հաթերենում այդ կասկածելի նշանը համապատասխանում է ն–ի և ձայնավոր + n կամ n +

ձայնավոր է արտասանվում, և այստեղից ստացվում է կարծիք՝ առանց հաշվի առնելու լեզվի հայկականությունը, Մեր եզրակացությունը այդ պատճառով պաշտպանված է այն առումով, որ այդ անձնանունների հետևի նշանը և անունը երբեք ցեղակից չեն:

Հին հայերենի հողը եղել է այս կապակցությամբ n կամ ձայնավոր + *n,* կամ *n* + ձայնավոր, և միգուցէ *x(=*bhur[ ]n?)+i+n(?),* Bulgarmaden 2–ում (տ.վ. էջ 42 anm 11)՝ in=en կամ in (համեմատիր այս կապակցությամբ հայերեն no-in = »նույն« և դրա սեռական *no-r-in-* ի հետ):

Արձանագրություններում կա հաճախակի հայտնվող նշան՝ կիսադեմով էշի գլուխը, որ պատահում է բառասկզբում (*Kölitolu* 1), բառամիջում (*Jerabis I, 3* և 5) և բառախմբի վերջում (*Jerabis I, 4; passim*): Դրանից կարելի է որոշել, որ դա 1) մի ձայնավոր նշան է, 2) առավելագույնը ձայնավոր + բաղաձայն և միգուցե բաղաձայն է նշանակում, Ինչքան էլ պարմանալի է՝ փաստարկելի չի կարող լինել, որ դա ձայնավոր չի նշանակում, միայն այն բերումով, որ երկու ձայնային նշանները *i*–ի և *a*–ի համար ընդհանուր են, որ դրանք, ըստ նախասիրության, երկու թեք գծիկներով կարելի է արտահայտել, ինչը երբեք էշի գլխի տեսքով չի պատահում կամ առնվազն իրեն այնպես չի բացահայտում, որ էշի գլուխը, ինչպես *a* և *i* նշանները, բառախմբերում նույն բառի համար ըստ ցանկության կարելի է գրել և ընթերցել, այնպես որ հենց սկզբից սրա հավանականությունը խաղից դուրս պիտի դնել. միայն արձանագրութ–յունների օգնությամբ չի կարելի ճշգրտությամբ էշի գլխի հնչյունային արժեքը որոշել: Քանի որ անունների խմբերում մինչ այժմ հասկանալի և ծանոթ կարդալու ոճ չի գտնվել և ընդհանրապես վստահելիորեն չի գտնվելու, քանի դա որևէ մի նշանով մի հասկանալի ընթերցման հետ փոխարկելի չէ, դրանով համդերձ մի *Löweninschrift von Maraš*–ի հինգերորդ տողի վերջում գտնվածը *Hama V, 2f*-ում կարելի է հասկանալի դարձնել, որ այդ նշանը կարելի է *ni*–ով փոխարկել: Հայերենի վարկածի օգնությամբ անգամ չենք կարող արագորեն մի վստահ արդյունքի հասնել, բայց այսուամենայնիվ դա քննարկման առիթ է տալիս: Համենայնդեպս կարելի է եզրակացնել, որ ոչ բոլոր ամբողջական կենդանակերպերը արձանագրություններում ապացուցելի են՝ արծիվը

կամ ենթադրաբար կռունկը *Haleb* 1–ի արձանագրությունում, մի նմանատիպ կենդանի *kölitolu* 3–ում, երկու նապաստակ Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, 3 և 5-ում և (ըստ *Hilprecht*–ի ստուգման) մի պառկած այծ՝ *Izgin*, սյունակ V, 5 և նույնատիպ մի կենդանի՝ *Haleb* *1* և *2* ու *Kölitolu* *2* և *3*-ում: Այսպիսով, ընդունելի է դառնում, որ մարդու գլուխը մարդու լրիվ մարմինն է ներկայացնում և անհամար կենդանիների գլուխը՝ "*pars pro toto*"՝ »մասն որպես ամբողջություն«, իրենց կենդանակերպին են ներկայացնում, և ըստ այդմ՝ էշի գլուխը մի հնչյուն է նկարագրում, և հայերն էլ այդ գրերի զյուտարարն են եղել: Այդ դեպքում պիտի որ էշի գլուխը մի հնչյունային արժեք ունենար և հին ու նախնական հայերենում էշի համար մի ձայն ներկայացներ. գրավոր հայերենում այն *ēš* »էշ« է նշանակում, և այդ բառը հնչում էր հաթերենի »էշ« բառի համար արդեն գրերի զյուտի ժամանակներից ի վեր, ըստ այդմ՝ ուշադրության է ներկայանում որպես ընթերցում 1) *ē (*և նմանը*), 2) ēš (*և նմանը*), 3)* այն, որ հաթերի համար ձայնավորներն ավելորդ ձեռքբերում և բաղաձայնները բառի գլխավոր ու էական մասն են եղել (*š* և նմանը). միայն դրանցով համդերձ գոյություն ունեն նշաններ *i*–ի և վստահաբար նույնպես *e*–ի համար, և այդ պատճառով մի գրության մեջ, որ ձայնավորների նկարագրման հարցում այսքան ժլատ է և *o*–ի (*ŏ* և *ō*) և a(ā)–ի համար միայն մի հատուկ նշան ունի, *ēš* – ի ընթերցումը անհավանական պիտի լինի, քանի որ *ēš* ձայնակապակցությունը հայերենում համեմատաբար վաղուց այդքան հաճախաբար գոյություն չի ունեցել և չէր կարող առկա լինել՝ ինչպիսին է էշի գլուխը արձանագրություններում, և պիտի ընդունել, որ այդ նշանը նույնպես *iš, ĕš, is, es, iz, ez* և այլի համար գործածված լինի, որով պիտի ենթադրել, որ դա մի ժամանակ ś-ով է արտահայտվել: Սա մի նշան է, որը ենթադրաբար բոլոր *s* հնչյունների մեջ փոխարկվում է, ինչը այդպես չի լինում: Նույնը վերաբերում է š-ի ընթերցմանը: Բայց *ĕš*-ը, ըստ մինչ հիմա ճանաչված հայերենի ձայնային կանոնների, կարող է վաղեմի *ē* , *ei* կամ *oi+k* կամ *sk*-ին հետ դառնալ, որը մեկ կառաջնորդի ոչնչի: Ընթերցումների մասին, ինչպիսին են *ei, oi, k, sk, ēk, eik, oik, ēsk, eisk, oisk,* օրինակի համար, կարելի է ավելացնել, որ էշի գլուխը երբեք *á* կամ *i* կամ *á–i* կամ *i-i* –ի հետ փոխարկություն չի ցուցաբերել, որ եթե մի անհավանական կերպով *k*–ն հաթերենում դեռ š չէր դարձել և

այնուամենայնիվ *k*–ի նշանով նկարագրված է եղել, և որ ընթերցումները, ինչպես *s-k*-ն և այլն, համախակի հանդիպող էշի զլխի համար շատ բարդ ու խճճված հնչյունակապակցություն են. այս անհաջողությամբ համոզված, կարող ենք ասել, որ անպայման չէ, որ *ĕš-* ը հին հայերեն բառ լինի, սակայն էշի զլխի հնչյունային արժեքը հայերենի հետ կարող է կապակցություն ունենալ. Զգուշանալ պետք է, եթե ես շումերերենից մեջբերում անեմ. շումերերենի *guški* = »ոսկի«–ն դժվար թե պատահականորեն հայերենի oski = »ոսկի«–ն հիշեցնի, դեռ ավելին, շումերական *nagga, niggi, ama* և *a(e)m(a*–ն մի ընդհանուր ձև է *an(e)ga* = սեմական *'-n-k* և հայերեն *anag* = անագ–ի համար, այդ պատճառով կարիք չկա պնդելու, որ *oski* և *anag*–ը շատ հնարամանոթ շումերերենից փոխառված լինեն, և հայերեն ձայնակերպումն անգամ այդ արգելում է. բայց դրանից միայն հավանական է դառնում, որ շումերերենում և հայերենում երկու ընդհանուր բառեր կան (ի դեպ, ի զարմանս մեր, հնարավոր է նաև երրորդ ընդհանուր բառի առկայությունը):

Առայժմ շումերերենում *anšu-(anśu)*–ն = »էշ«. շումերերեն *aguba*–ն աարերենում հայտնվում է որպես *agubbū* և *igubbū,* և *anunnagi*–ն՝ որպես *anunnaki* և *innuki* (*k 2100, col IV, 8*). Քանի որ գոյություն ունեցած հնչյունափոխությունը աարերենում ուրիշ նմանաձևություններ չունի, ուստի *a*–ն *u*–ից հետո հաճախ *i*–ի է փոխվում, նույնը և *u*–ից առաջ և միայն որոշ բաղաձայնների ազդեցությամբ, բացի *g* և *n*-ից: Այսպիսով, կարող ենք ընդունել, որ *i*–ն *igubbū*–ում և *inukki*–ում շումերերեն *i(e)*–ն է արտացոլում և ըստ այդմ՝ շումերերեն *a*–ն իրեն հետևող *u*–ից և *i*–ից առաջ *i*–ի կարող է փոխվել: Հնարավոր է նաև շումերերենի *Lammu-limmu = 4* բնորոշել և համեմատ դրան՝ կարելի է ենթադրել, որ *ansu* բառը պարզանալով *ensu* է դարձել: Շումերերեն guski–ն *š*–ով համապատասխանում է հայերեն »*oski*« (= ոսկի)–ին՝ *s*–ով. երկրորդելով ասվածին՝ շումերերեն *enšu*–ն կարող է նույնպես հայերենում *ensu* ակնկալվել: Այժմ ենթադրենք, որ դրանք հայերենին հասած լինեն, և նրանց լեզվում *ns*–ը *s*–ի փոխված լիներ, որը կարող էր հետագայում *esu (ēsu)* դառնալ, և երբ ենթադրաբար ավելի հին *sun*–ը հայերենում *šun =»շուն«* է դարձել, նույնպես կարելի է,

որ *esu(ēsu)*-ից ešu(ēšu) ստացվի և դրանից՝ ēš . և եթե սրանք օղում կառուցված դդյակներ չեն, այդ դեպքում էշը պիտի մի ժամանակ հայերենում ēnšu անվանված լիներ, հետևաբար էշի գլուխը հաթերենի գրություններում *n* կամ *en* և *in*–ին առնչվող հնչյունային արժեք ունենար: Ի հակասություն այս ընթերցման՝ կարելի է ասել, որ առնվազն ոչ մի առարկություն չի կարող լինել: Դրանից կարելի է հետևություն անել, որ s-ն հաճախ բառախմբերի վերջում է երևում և հենց այդ պատճառով շատ պատահականությամբ հայերեն *n* հոդին կարող է համապատասխանել, և քստ այդմ՝ այդ նշանը *Jerabis*–ի արձանագրություններում չի երևում, որի համար մենք վերում, նկատի առնելով մեր հայկական վարկածը, n հնչյունային արժեքն ենք առաջարկել, դրա դիմաց՝ հաճախ էշի գլուխը, որի հակառակ կողմում այդ նշանը *Bulgarmaden*–ի մեծ արձանագրությունում հաճախակի գործածված է եղել, բայց երբեք՝ մեր էշի գլուխը, այսինքն՝ այդ նշանի կողային տեսքը՝ կիսադեմը, որի համար քիչ հեռվում կա մի ուրիշը՝ նման դրան: Նկատի ունենալով վերը նշված պարագան, որ բոլոր երևույթները նույն բառի՝ *ś* + էշի գլխի համար ականարկված և գործածված են եղել, ինչպես և եզան գլուխը, հավելենք, որ »եզն« էլ հայերեում *ezn* (ավելի հին *ezin*–ից) է կոչվում. հիմա մենք գտնում ենք *Jerabis III*, 5 *ʾ–t'–ʾ*–ի հետևում տոհմանուն *Hatio*, ś + էշի գլուխը և *Bulgarmaden 2-* ում ենթադրաբար տոհմանուն *Lk'(?)-á-m*-ի առջևում (դա լուկառնացի է նշանակում) ś + նշանը, որին վերոհիշյալ հնչյունային արժեք *n*–ն, որը մենք ուզում էինք պարպաբանել, հայերենում կոչվում է *azn* (ավելի հին *azin*–ից) »ազգ«, »սերունդ«–ից, և պիտի արդարև ընդունել, որ հայերենից փոխառված մեր ընթերցումը երկու նշանները շատ հիանալի կերպով այս լեզվով վավերացնում են: Պիտի ընդգծել, որ մեր կարդացածի ճշգրտությունը պայմանավորվում է *azin* = »ազգ«–ի ուղղակի կապակցությամբ՝ *Hatio* = »հաթեցի«–ի հետ (ինչպես *Jerabis III, 5*-ում հայերի նախահայր *Hay-k*-ի) և, բացի դրանից, հաթ– կատառնական միցակից լիկառնացիների գրություններում է գտնվում վերջնական *n*–ի կամ *in*–ի ընթերցումը էշի գլխի համար (*indiši(-im)-ma-* Կնիքի դաջվածքներում) : Վերը քննարկված բառերը և բառաձևակերպատարր–երը հաթական բառեր և կերպատարրեր են, որոնց կառույցը,

այսինքն՝ հիմնական բաղաձայնային հաջորդականությունն ու նշանակությունը համապատասխանում են միմյանց: Ես որոշ վստահությամբ կամ արդեն հստակ ու ստույգ գիտեմ, որ այս մեծ մասամբ հայերեն բառերը և բառակապակցական տարրերը նույնությամբ և առնվազն նվազագույն նշանակություն ունեցող տարբերությամբ ու փոփոխությամբ, ըստ հայերենի հնչյունային կանոնների, փոխակերպված կամ փոքրագույն այլապանությամբ համապատասխանեցված են, և այդպիսով գրքի այս գլխում ապացույցներ եմ ներկայացրել, որ հաթերը նախահայերն են:

Ես ասում եմ »ապացույցներ« և հավատում եմ ու լիահույս եմ, որ արդեն շատ հեռու չէ այն օրը, որ իմ տեսությունը ընդհանուրի կողմից կճանաչվի: Գիտեմ նաև, որ ինչքան բուռն ու սաստիկ դրան հակառակեն, հենց այժմվանից գիտենան, որ ինձ համար իրենց կասկածամտությունը, դիմադրությունը և “շատ զովական” պզուշու-թյունը անհիմն են: Ես միզուցե կրկին արտասովոր պատահարների և առանձնահատ-կությունների միացումից բարձրագույն արտահայտություններ լսել կարողանամ՝ այդպիսով պզալով, որ պատեհ առիթ եմ տվել նրանց՝ լրկ մի անգամ չցանկանալու նախատեսել այդպիսի մի պատահականության անհավանականությունը: Ընդունենք ինք–ներս, որ հաթական գրահամակարգը հնարավորություն է տվել, բացի ՛–ի նշանից, ինչպես ես ընդունում եմ, որ միայն յոթ նշան արտահայտեն բաղաձայնները և բոլոր բաղաձայնատարբերակները՝ *r(ŕ), ḱ, ś, ṫ, n, ṕ, m*□Այսպիսի մի հավանականություն կար, որ հաթերենին կապակցություն չունեցող լեզվում »որդի« կամ »պավակ« բառը որպես առաջին գրության բաղաձայն՝ *ś* ունենար, այդպիսով հավանականությունը առավելագույնը 1/7 հարաբերակցություն կլիներ, իսկ եթե որպես երկրորդ բաղաձայն, ինչպես հաթերենում *ṫ* ունենար, առավելագույնը 1/7 x 1/7 = 1/49 կլիներ և եթե դրանով հանդերձ, ինչպես հաթերենում, որպես երրորդ բաղաձայն *r* ունենար, առավելագույնը 1/7 x 1/49 = 1/343 կլիներ. եթե նույն լեզվի երկրորդ բառը »պավակ«–ի կամ նման բառի համար որպես առաջին բաղաձայն, ինչպես հաթերենում ունենար, մոտավորապես 1/7 x 1/343 = 1/2401 կոտորակը կլիներ. եթե երկրորդ բաղաձայնը մի հնչյուն ունենար, որ *ṕ*-ին վերադառնալ կարողանար, մոտավորապես 1/7 x 1/2401, այսինքն՝ 1/16807 կլիներ: Հիմա ոչ միայն հաթերենում և հայերենում

բառերը մինչ այժմ միաժամանակյա պատկանելություն ունեն, ու բաղաձայնները նույն հնչյունային դասին են պատկանում, այլև դրանց ավելանում է մի երկար շարք՝ երկու լեզուների ընհանուր բառերով և բառակազմական տարրերով: Դրանից հասկանալի է դառնում, թե սխալման հավանականությունը ինչքան նվազագույն կարող էր եղած լինել, և հակառակը. սա վերաբերում է միայն այն կատարյալին որ բացի հայերենից ու հաթերենից, ոչ մի ուրիշը երևակայելի չէ կամ երբևէ ընդհանրապես գոյություն է ունեցել: Չափազանց հավանական բազմաթիվ լեզուների վիթխարի մի շարքի առկայության դեպքում տեսականորեն կարելի է ընդունել, որ յուրաքանչյուր երկու լեզու, ինչպես հայերենը և հաթերենը, ըստ հաթական գրահամակարգի, նկատելի չափով միմյանց համընկնեն՝ առանց իրար հետ ցեղակից լինելու: Բայց իրականում հարցը մի քիչ տարբեր է. առաջինը (և դա շատ տարօրինակ կերպով կարևոր է թվում). հայերի երկիրը հաթերի երկրին սահմանակից է, և որոշ չափով դրանք իրար ծածկում են, դրանից հայերի անունը ուղակի հաթերի լեզվին է վերադառնում, և գումարած դրան՝ լեզուների թիվը կամ լեզվաճյուղերի համարը, որոնց ցեղակցությունը փաստարկելի չէ: Սրանք նույնպես հավանաբար ազգակից չեն, և թերևս շատ փոքրաթիվ են, ըստ այդմ՝ նույնպես պիտի գոյություն ունենային առաջին դարում Քրիստոսից առաջ կամ հետո, և դրա միջոցով ու պատճառով մենք ենթադրում ենք, որ հաթերենը և հայերենը միակ հավանական լեզուներն են, որոնցով ստացած հավանականության կոտորակը ամենից առաջ պիտի բազմապատկել՝ նրա իրական տարբերակը ստանալու համար: Այս թիվը եթե երկնիշ կամ եռանիշ լինի, հարցին վնաս չի հասցնի, և այդ կոտորակը այնպես կչքանա, որ այս երկու լեզուների ցեղակցությունը լրիվ կմերժի և անընդունելի կդարձնի, և ով դա չխոստովանի, նա պիտի տրամաբանորեն բոլոր հավանականությունների արդյունքների ուղղումները ժխտի:

Այս հանգամանքը ոչ ավել, ոչ պակաս՝ մահվան վճիռ է այն բոլորին, ինչ մաթեմատիկային չի համընկնում. դա առնվազն լեզվաբանը պիտի ընդունի Այս համընկնումներին դեռ ավելանում է վերը քննարկված հաթական հնչյունային արժեքների և հայերեն բառերի մի ամբողջ շարք՝ իրենց սկզբնամասերով, որոնց

նշանակությունն ու գաղափարը համընկնում են արձանագրություններին և, վերջապես, դրանց ավելացող արհամարհելի և ոչ թերագնահատելի հաթերենի և հայերենի անձնանունները, որի առթիվ կխոսենք հետևյալ գլխում:

C

Nomina propria

Իմ հաթ–հայկական վարկածից անխուսափելիորեն բխում է այն անհրաժեշտությունը, որ հաթական անձնանունները հայերի մոտ իրենց ցուցաբերեն: Բայց, անշուշտ, այս հարցում, ինչքան էլ որ անհրաժեշտ է, կարիք չկա շատ երկար ու հեռու գնալու, քանզի հայերենն ընդհանրապես, նույնպես և հայկական անձնանունները, տարբեր ժամանակներում տարբեր ազդեցություն–ների են ենթարկվել, ինչից դրանց կազմությունը բացարձակորեն և հիմնովին փոխակերպվել է: Շատ հավանական է, որ հայերենում մի ժամանակ անձնանունները մեծ մասամբ բարդ բառեր էին և ամբողջովին կորել են, բայց դրանց մասունքները միգուցե կարճ և փաղաքշական ձևով մասամբ պահպանված լինեն: Հայերի գաղթը իրենց այժմյան նստավայր, ուր իրենցից առաջ առնվազն մի նախահայկական ազգ՝ ուրարտացիներն էին բնակվում, չէր կարող նրանց լեզվապաշարի վրա ազդեցություն չթողնել: Դրանից հետո հայերեն ներթափանցեցին իրանական և այնուհետև քրիստոնեական անուններ, այնպես որ այդպիսի պայմաններում կամուրջ է ստեղծվել հաթական, որոնք փաստորեն մասամբ բարդ բառեր են, և հայկական անունների միջև, այնպես որ ոչ շատ լրիվ կամ մասամբ միանման անուններ կապմելու կարիք չի զգացվել և ավելին

քննարկելու անհրաժեշտություն չկա: Նկատի առնելով, որ Առաջավոր Արևելքում հաթերի մշակույթի անկման և վաղնջական հայկական կրողների մեջ մի հակարամյակ է ընկած, կարելի է հաստատապես ենթադրել, որ առանց մի փաստ բծախնդրորեն որոնելու անգամ կարող են ինձ ընդդիմախոսել, ինչում, ցավոք, մեր սպասումներն արդարացան: Բայց այս համեմատության նյութերը չափազանց կասկածելի են: Ոմանք գտնում են, որ հետևյալ արձագանքված անունները, որոնք ես հաթական եմ անվանում, մի ոչ հաթական լեզվից են ծագել, և այդ լեզվի կրողները նույնքան քիչ հաթեր էին: Այս հարցը քննարկելու իրավունքը՝ միզուցե և կամ վստահաբար մասամբ անհիմն, ես ինձ վրա եմ վերցնում պարզապես այն պատճառով, որ այդ լեզվի կրողները նույն վայրերի ներսում կամ շրջապատում էին բնակվում, որտեղից այս հաթական արձանագրություն-ները մեզ են հասել. ու այն իմ կողմից ներդրված հայկական անունները, որ ես փոխառել եմ *Hübschmann*-ի գործերից (Festgruss an Roth, p.99 ff), ինչպես այս *a.a.O.*–ն ինքնին ընդգծում է, որ ենթադրաբար միայն հայերենին են հարմար, բայց դրա նյութերի և ապացույցների պաշարը ավելի հանգամանալից և ոչ քննադատելի դարձնելը անկարելի է, և այս հարցում պիտի բավարարվել չնչին փաստարկներով և դրանց հետևություններով:

Ստորև ներկայացված հաթական անունները վերցված են ասորական և նման արձանագրություններից Կիլիկիայում հույների ժամանակներից: Դրանք նախազրելու կարիք չունեն, քանի որ հայկական անունների համեմատութ-յամբ դրանց վրա պիտի սոսկ ուշադրություն հրավիրել:

Պիտի սկզբից հավաստիությամբ հաշվի առնել, որ մեզ հասած անունները համապատասխանեն իրենց բնաձևին, երբ դրանք ասորերենում կամ հունարենում փոխառվելիս և դրանից հետո անվնաս չեն մնացել, և պիտի զոհ լինել, որ որոշակի ձևափոխման դեպքում այստեղ նմանություններ են գտնվում:

Պարսկերեն Darayavaus-ը հույներին հասել է ամենալավ տարբերակով՝ *Δαρειος*, պարսկերեն *Ḫšyāršn*–ն *Ξέρέης*–ով, իսկ հրեաներին հասել է אחשורוש–*Aḫašvērōs* ձևով և այլն:

Եվ այսպիսով կապված է.

1 - Հյուսիսային Սիրիայի *Surr(-)i* անունով *Patin*-ի թագավորը (*Salmanassar*-ի ժամանակից – *860-825,Oblisk Z 148* և 151 - համեմատիր *Surik 1. c. p. 105*–ի հետ). այս անվան մեջ *ik*-ը կարող է փաղաքշական վերջածանց լինել: *Surik*–ից պիտի անշուշտ srik-ը առացվի, քանզի մ.թ.ա. երրորդ դարում հայերենի հնչյունասդումների կանոնները դեռ չէին կիրառվում: Նույնպես և *Surri*–ն կարող է *souri*–ն ներկայացնել և *Sourik*-ից կարելի է սրրիկ առանալ, կարելի է նաև *sorri* կարդացվել, ինչպես *o*–ն *kur(kor)*=»կեր«, որը *gor*–ից է սերվել և ը–ի փոխարկված եղել, երբ այդ կանոնները այլևս ուժի մեջ չէին:

2 – *Kund(t)-a-špi*-ն *Kummuḫ-Kommagene*-ի թագավորի անունն էր ուղղակի *Salamanassar II* – ի ժամանակակից *(Monolith II, 83) Khonth (K'ont') 1.c.p 101.* բարդ բառ է, և *a- špi* – վերջավորությունը նշանակում է *Kuštašpi, Kommagene*-ի թագավոր՝ *Tiglatpileser III*-ի ժամանակակից *(745-727թթ.)*, և ոչինչ չի խանգարում *Kund(t)-a-špi*-ի վերարտադրությունը ասորերենում *K'ont'ašpi*-ն տեսնելու, նույնպես կարելի է *Kont'*-ը *K'ont'*- ի ավելի հին ձևը համարել, քանի որ հայերեն *K'*- ն նույնպես վաղեմի K–ին է վերադառնում:

3 – *U-ri-ik-ki , U-ri-ik , U-ri-ia-ik,* այսինքն՝ *Uriik(i)(Uriyik(i). kue(koe)*-ի թագավորի անունը Կիլիկիայից արևելքում գտնվող փոքր երկրամասում, *Tiglatpilesere*–ի ժամանակ *(745-727,* Տարեգիր *87, 151;* Կավե աղյուսակ, *Rev. 7)* *Wrik* անվան (*1.c.p. 105*) կապակցությամբ նշենք, որ պարսկերեն *Vištāspa*-ն բաբելերենում *Uštaspi*-ով է փոխակերպված (Բեհիսթունի արձանագրություն-ներ,1), *Uri(y)iki*–ի վերարտադրությունը կարող է *wiri(y)iki* լինել, և *viri+ik*–ը կարող է հայերեն *vrik*–ը դառնալ:

4 – Կիլիկիայի հյուսիս–արևելքում գտնվող Т*abal*–ի թագավորի անունը *Ua-ššurm(-)i(e)* կամ *Uas-surm(-)i(e)* էր, որը նույնպես *Tiglatpilesere* III–ի ժամանակակիցն էր (Տարեգիրք 153; Կավե աղյուսակ, Rev. 9; 14 և *Surm-ak, 1.c.p.100),* որտեղ sa–ն բարդ բառի մասնիկ է փոքրասիական անձնանուններում (տես *SACHAU, d. zeitschr. f. Assyr. VII,*

94 f. և *Kretschmer,* Հունարենը, էջ *365 f.),* և միգուցե ավելի հին *uas*-ը բարդ բառի առաջին մասնիկն է, որ հին անուններում պահպանված է եղել և իր տեղում իր s–ն կարող է պահպանած լինել, տես ներքևում՝ W*ašdata*:

Կարելի է մի հին *surmi*–ն հայերենում որպես *srm-ak* ներկայացված ակնկալել: Դա կարող է նույն հաջողությամբ հաթերենում որպես *sormi* գործածված լինել, և մի o *sanda-sarme-* ի պատճառով ավելի հավանական լինել, քան *u*–ն, և u–ի փոխարեն հայերենում *surm-ak*–ի *o*–ն *suriki*–ի փոխել. – *sarme*–ն կարող է նույնպես իրականում մի բարբառային ձև լինել *sorme*–ի համար կամ հակառակը:

5 – *Tun (=Atun* և *Atin)*–ի թագավոր Ušḫi(i)tt(-)i-ն ապրել է Սիրիայի հյուսիսի տարածքում, Տավրոսից շատ քիչ դեպի արևմուտք, *Tiglatpilesere III*–ի օրոք (Տարեգիրք 153; Կավե աղյուսակ, Rev. 9), և հայերենում նրա անունը դարձել է V*atʿśē (1.c.p.100),* որ համապատասխանում է բնիկ *Vathšeti*–ին. երբ hattio-ն Tigl. pal.- ի ժամանակ դեռ hay չէր դարձել, հայերենում *vatʿśē* պիտի եղած լիներ: Օտարերկրյա *wa*–ն, ասորերենի բառերի սկզբում շատ անհարմար բառակապ–մական մասնիկ լինելով, նրանց կողմից ուրիշ կերպ չդրսևորվեց, բացի *u*–ով վերադառնալուց. *Taylorcylinder-* ի (*sanherib) II, 49*-ում *Arud-ai* է գործածվել *Arwad-ai*–ի փոխարեն. *tš*–ի վերարտադրությունը որպես *š, ուշադ. šišpiš (Բեհիսթունի արձանագրություն, 2; Կյուրոսի Cylinder 21)* պարսկերեն *Tʿš(a)ispiš=Τεσπης.* շեշտելի է *t*–ն մի օտար լեզվի բառակապմությունում *thš (tʿš)* ձևով, այն ժամանակ, երբ š-ն t + š – ի փոխարեն է ներկայանում, այդ դեպքում *h(ʿ)*-ն *š*–ի հետևում է տեղադրվում: ʿ–ի համար ասորերենում համարժեք գոյություն չունի. ասորերեն *ḫ*–ն վերադարձնում է մեկ ոչ ավելի լավ և ոչ ավելի վատ, քան սեմական ע =ʿ:

6 – U*rimm(-)i* կամ U*riww(-)I*-ը մի թագավորի անուն է *Ḫubišna*-ից, որը գտնվում է Հյուսիսային Սիրիայում կամ ավելի հյուսիսում, եթե ոչ ավելի արևմուտք Տավրոսից, նաև *Tiglatpilesar III-* ի ժամանակ (Տարեգիրք 154) V*riv* ձևով (*1.c.p.101*). *Urmm*(–)ին (U*rmm*(-)ի) կարող է օտարերկրյա *Wirimm(-)*-ի և *(Wiriww(-)* ի վերարտադրվածը լինել (տես No 3-ը). W*iriww(-)*i-ն պիտի հայերենում V*riv* դառնա, քանզի *m*–ն ձայնավորից

հետո, հայերենին անցնելով, *w*–ով է դրսևորվում, այնուամենայնիվ փաստացիորեն միայն հետևող *n* և *r* – ից առաջ, այնպես որ V*riv*–ը միգուցե կարող է նույնպես մի նախկին *Wrim-i*–ի համապատասխանել:

7 – Միլեթենում Սարգոնի ժամանակվա (*722-705.* Տարեգիրք, Կնիք, *XIV-I, 9) Gunzi – nar-u* մի թագավորի անվան և *kunts*–իկ (1,c.p.105)–ի *Gunzi* և *nan*–ի բաղադրումից առաջանում է *ṫ᾽i-rз-gз -en-nз-sз* (մոտավորապես = Tr-(o)kho-n-n-s)՝ *kadeš* – ում Ramses-ի դեմ մղած կռվում սպանված մի մարդու անուն *ṫї-rз-gз-tї-ti-çз (մոտավորապես*= *tr(o)kh-te(i)-z-(s)-s)*-ի կողքին, և նույն կռվում զոհված երկու զինվորների՝ շատ ծանոթ *Tarḫu-Τροξυ և Τροξο*–ով սկսվող անուններում (տ.ն.) *cf,* նույնպես կիլիկիական *Τεδ–νηρ–ις* (ուր *Τεδι,* ինչպես *Trkho*–ն, ենթադրաբար ապավածանուններ են, տես KRETSCHMER, Հունարենը, էջ 344): Այնուամենայնիվ *Gunzi*-ին՝ *u*–ով *Kuntsik*–ի փոխարեն, դեռ ավելին՝ *Kntsik*-ը պիտի համապատասխաներ: Բայց *Gunzi*–ն ասորերենում նույն հաջողությամբ օտար անունից *Gonzi* է դարձել, և հայերենում u–ն, n–ից առաջ զռնվելով, կարող էր *o* դարձած լինել, ինչպես *K῾un* = քնել և ննջել, քուն= կամուրջ, *sun=χορεσ, cunr= γρνυ, etun= edor* (տես Hübschmann, *Arm. Studien,* p. *62*, *52*), այնպես որ համատեղության հարցում ոչ մի առարկություն չի կարող առաջանալ, տ.վ. *Surri=Surik*-ի վերաբերյալ. g–ից հայերենում k է առաջանում և հայերեն *c*–ի = *ts* և հնդգերմանական *g* ու *gh*–ի միջև պիտի մի հնչյուն, մոտավորապես δ լինի, և ասորիները պիտի կ–ով դրան վերադարձրած պիտի լինեն:

8 - Կիլիկիայի հյուսիս–արևելքում Tabal–ի թագավորի անունը *Ḫull*(-)*i* էր, որը նույնպես *Sargon*–ի ժամանակակիցն էր (Տարեգիրք 170; փյունիկիական արձանագրություն, 30), *Gλ–ακ*–ը մի շինծու, մտացածին և առասպելական անձնավորության անուն է, որ զուցե հենց այդ պատճառով իրականում այնքան էլ չի գործածվել:

Ḫull(-)i-ն կարող է օտարերկրյա *Ghul(-)*ի–ին համապատասխանել, ու հայերեն *g*–ն նույնպես վերադառնում է *gh*–ին և *Ghul-ak*–ը՝ *Glak* = *(Gλ–ακ)*–ին Այն, որ ասորական *ḫ*–ն գh–ի նման մի հնչյուն է ներկայացնում, մեկ հուշում է *Kommagene*-ն՝ համեմատած *Kummuḫi*-ին. միգուցե այստեղ *Kommagene*-ի ավելի նոր ձևն է՝ ըստ հայերենի

ñնչյունափոխության, ինչպես, թերևս, *Malatya*–ն՝ համեմատած ասորական *Meli(e)d(d)u*–ի և նախահայկական *Meli(e)dia*–ի արձանագրությունների հետ:

B(p)uritiš – B(p)uutaš էր անունը մի մարդու, որի պատվին անվանված է մի ցեղ կամ քաղաք (գավառ) *Tabal*- ում՝ Կիլիկիայից դեպի հյուսիս, նույնպես *Sargon*–ի ժամանակ (տե., o.h., Տարեգիրք, 175 f և *Cylinderinschrift 23) Goruth(t՛)* կամ *Voroth(t՛)*, եթե ոչ *Ουορωδης (Hubschmann 1.c. 100* և *101)* Այս համեմատությունները այն դեպքում անառարկելի կլինեին, եթե թաբալցիների անունները ընդհանրապես *Woruti(a)s* կամ *Woroti(a)s* լինեին, և *s*-ն անվան կամ ողղական հոլովի վերջավորությունը լիներ: Բայց դրա համդեպ ոչ մի հակաճառություն չի կարող լինել Ասորական գրին հատկանշական չէ ոչ մի w ու wo բառասկզբում, և նրանք առավելագույնը B–ով, Mu–ով կամ բացառապես U–ով այդ հնչյունը կվերարտադրեին, և դեռ ավելին, ասորերենում š–ն *s* կդառնար, քանզի ասորերենում š–ն կարող է օտարալեզու s–ին վերադառնալ. այդ պատճառով ասորերեն s–ն = սեմական ס–ին և չի կարող հաթական *s*–ին համապատասխանել և դրան մի հարմար ներկայացուցիչ լինել: Փյունիկերենում էլ ש–ն ծառայում է հունարեն *s*–ին (բացահայտիր (שימלחפ–ում *Ηιολεμιος*-ի համեմատությամբ, տե՛ս վերը), a(i)-š-ը *B(p)urutaš* – *B(p)uritiš*-ում որպես վերջավորություն ընկալվելը հավաստում է մեկ is–ով վերջացող թագավորի անուն *Am(ba)ris*–ը և *Bit-burutaš*–ը (Sargon, Տարեգիրք 175; *Prunkinschrift*. Արձանագրություն 29; 31) տ.վ:

10 - Σανδων մի կիլիկիացու անվանում է և ոչ դիցանուն *(Strabo, Ed. Muller, p.575, 10; Plutarch, Popicola 17, 5; Corpus inscript.grace, No 4401* և Saton 1, c. p. 100): Հայերեն *artsat՛* = »արծաթ«–ը համապատասխանում է լատիներեն argentums–ին և *arts-n-t՛* –ից է զոյացել, *artsat* և *artsnt*–ի միջև կարելի է որպես փոխանցման աստիճան *artsant՛*–ը ընդունելի համարել: Հայերենի t–ն շատ դեպքերում *d*–ից է սերվել, և այդպիսով կարող է նույնպես Σανδων–ը հայերեն *Saton*–ին համապատասխանել: Եթե բառը առանձին վերցնելու լինենք, որ հայերենի հնչյունական կանոններից դուրս է մնացել, և ձայնավորը սկզբնամասի վերջին վանկում իրեն պահպանել է, դա առանձին

դեպքերում այնքան էլ պատահական ու արտառոց չէ. cf օ.հ *Pisiris (տ.վ.),* և վաղեմի *Chlodwig*–ը *Ludwig*–ի հետ համեմատելով՝ գտնում ենք, որ Կիլիկիայի հարթակի վրա *n*–ի նման փաստարկումից պարզվում է, որ Σανδασαμι–ς (SACHAU, *Zeitsch. f. Assyr. VII, 94* ում)–ը երևում է որպես Σανδων, որը կիլիկիական դիցանուն *Sanda*-ն է իր մեջ պարունակում և պարզապես ավելի վաղեմի *Sandasarmi*–ի մի կրճատած ձևն է պահպանել (*Aššurbanaplu-Sardanapal* – ի ժամանակ, 668-626):

Այս համակերպությունը կարելի է միայն այն ենթադրությամբ ընդունել, որ հաթա–կիլիկիական *Sanda*–ն, ոչ “ինչպես ներքևի” զուշակություն, այլ հայերեն *šant‘, šant‘i, šand* =շանթ–ում է պահպանվել:

11 – *αρ–ι–ς*–ին՝ ենթադրաբար նախկին հաթական անունների երկրորդ բառամասին, միգուցե = հաթերեն aro = հայերեն ayr = »այր« = »մարդ« բառին է համապատասխանում, ինչպես *Tir-ayr-* ում (=տիրոջ մարդ), ինչի մասին արդեն խոսվել է վերը:

12 – Թագավորներն առնվազն իրենց կոչում էին “*r*”, այսինքն՝ մարդ–աստվածություն կամ ենթադրաբար մի աստվածուհի, թագավոր կամ հասարակ անձ՝ *arbas-a*, ենթադրաբար arbat-sio = ծառա մի աստվածության, և Կիլիկիայում մի դիցանուն է վերծանված, ինչպես նկատեցինք, *α–ρ–ι –ς* –ում՝ *αρβασις,* երկրորդականությամբ:

Թագավորներն իրենց անվանում էին նաև *ś-t’(a)r,* ենթադրաբար »կավակ«ն մի աստվածության, և մի հնչյունախմբով՝ *st(e)r,* որ գոյություն ունի կիլիկիական և հայկական անձնանունների վերջում (տ.վ.). այս պարագայում չի կարելի անտեսել ζαρμ–α–ς–ի արձագանքը կիլիկիական դիցանուններում (SACHAU, IN DER *Zeitsch. f. Assyr. VII, 87).* հայերենի *zarm* = պարմը՝ *սերնդահետնորդությունում* առնվազն ուշագրավ է: Մի անձնանուն, ինչպես *Τραχοζαρμας,* գուցե նշանակում է »*trkho*–ի պարմից«, սերմից, հետնորդներից: Եթե այս ստուգաբանությունը ճիշտ լինի, դա մեկ հնարավորություն կտա որոշել Τροχο, ρω, Ια – և Α–ի (տես *Zeitsch. f. Assyr. VII, 87)* աստվածների սեռն ու տեսակը, և այն ժամանակ նրանց անունները, այլ

անձնանունների հետ միախառնված, ζαρμ(–)–ς – ի կալմի մեջ մոաժ են եղել, հետևաբար արական սեռին պիտի պատկանեին։

Մենք վերը խոսեցինք կիլիկիական անձնանուն Σανδων – ի մասին։ Ոչ ոք չի ժխտի, որ դիցանուն *Sandasarmi*-ն Σανδανσαχα–ում առկա է, ինչպես և Σανδην, և նույն հաջորդությամբ *Σανδαχος* անվան մեջ *Kelenderis*-ի առասպելական կերտողն է գտնվում, այդ պատճառով Σανδων –ը աստվածանվան հետ նույնություն չունի, քանի որ հունական տարբեր հողմերում վերջավորությունները տարբեր են. ուղղականում՝ Σανδης, սեռականում՝ Σανδα, հայցականում՝ *Σανδην* և *Δι–σανδαν* (տ.վ.) (համեմատիր *E. MEYER*-ը Zeitsch. d. Deutsche Morg. ges. *XXXI, 736 ff*), և այդպիսով՝ անձնանունների միաձուլումից առաջանում է շատ ավելի (տ.ն.) հիմնական ձև՝ *Sanda* դիցանունը։ Ուրեմն *Σανδων*– ը *Sand-* ի մեջ պիտի ներառված լինի, որտեղ բառավերջի *on* մասնիկը սղվել է. այսպիսով մենք լրիվ կրճատված մի վերջածանց ենք տեսնում։ Նույնը կարող է վերաբերել (α)χ–οσ– Σανδαχοσ–ին և գուցե կիլիկիական–իսաուրական Ινδχοζ – ում, ի հակադրություն իսաուրական *Irdus*-ի *(KRETSCHMER, Griech. Sprache, p. 359 f)*: Տարբեր հնդեվրոպական լեզուներում նախնական *on*-ն և *ko*–ն կազմում են փաղաքշական և կարճ անուններ (հատկապես k–ն հայերենում չափազանց տարածված է)։

Կիլիկիական *Σανδων* անունը նույնպես դեպի հնդեվրոպական լեզուները և հատկապես հայերենն է տանում, թեև ապացույցներ չունենք։ Հավելենք, որ եբրայերենն էլ ունի հեպոկորիստիկական վերջավորություն՝ *on*–ը, որի նախնական իմաստը եղել է »մեզ սիրողներ«–ը, բայց որպես մասնիկ՝ այն կարելի է գործածել իբրև մի փաստի շղթա։

Սրանք էին համեմատելի անունները։ Այնքան սակավաթիվ են դրանք, որ կարող է մակերեսային քննարկողին չհամոզել և անշահախնդիր ու անկողմնա–կալ չթվալ, որ տասներկու հաթա–կիլիկիական անուններ կամ անվան մասեր համընկնում են հայերենի տասներկու անվան հետ։ Դա իրականում մի համզամանք է, որի փաստարկումը նրանց աչքին, որոնք հակված չեն դրականը տեսնել,

չափապանցություն կթվա՝ իհարկե բնույթների նույնությունը պատահականության վերագրելով և ամեն ինչ ժխտելով, բայց իրականում ճիշտ է հետևյալը.

1 – Ինն առաջին և հնագույն անունների մեծ մասը՝ ուղղակի մեկ երրորդը, մեր ձեռքը հասած հաթական արքայանուններին են կերտում.

2 – Արևմտյան Կիլիկիայի և ավելի նոր ժամանակների անունները (ինչպես օ.հ. KRETSCHMER –ը իր Griech. Sprache–ում վերլուծել և հայերեն անունների միջև նմանություն գտնելու փորձում ամբողջովին ձախողել է) ոչ մի կերպ իրար չեն համընկնում և հատկապես հաթական անուններն ու բառերը, որոնք, իրենց ձևից ելնելով, համեմատել կկարողանայինք, փոքրասիական լեզուներում ու անուններում չեն գտնվում.

3 – միայն ներկայացված հայկական անուններն իրենց բաղաձայններով և ձայնավորներով նշյալ հաթական անուններին նմանաձայն են, ուրիշ անունները իրենց համապատասխան բաղաձայններով համենայնդեպս համա–պատասխան ձայնավորներ չունեն.

4 - *last not least* - այն համեմատված բառերը, որ շատ քիչ նմանություն ունեն, նաև այն, որ հայերենի բառերը մի տեսք ունեն, որ հայերենի հնչյունային կանոնները հաթերենին տված կամ կարող էին այսպես կամ այնպես տված լինել՝ պարզացումով զործածության մեջ հայտնվելով, հնչյունափոխության հետևանքով և մի ենթադրական ձևով պիտի միմյանց ապրած լինեին; այնպես որ, օ.հ., ըստ հայերենի հնչյունային կանոնների, Wirriw(w)-i-ից պիտի Vriw սերվեր, ինչպես որ W*iri(y)ik-i* -ից V*rik* է զոյացել. նույնը և Gunzi-ն, երբ = *Kunts-i-k-* ում հաջողությամբ G–ն K–ի և *Z(dz)*-ն *ts(c)* –ի են փոխարկվել ու ամրակայվել, ինչպես և d–ն Σανδων –ից *t*–ի է վերածվել *Saton*–ում (համեմատիր *Meli(e)dia*-ն և *Malatya*-ն) և այլն: Սրան կարելի է առարկել և նշել, որ հայերենում անունները ստուգաբանված չեն, սակայն ապարդյուն, քանզի նրանք ամբողջությամբ, առանց բացառության, բառախմբերի պարզ և բացատրված անունների դիմաց են կանգնելու, որոնք ցույց են տալիս, որ իրենց նմանությունները հաթական անուններին պատահական չեն: Դրանց մեկուսացումն ու

հավվաղեպությունը հայերենում փաստում է, որ դրանք առնվազն մասամբ շատ հին են, և այս է, որ մենք աներկբա պնդում և հաստատում ենք:

Այս կշռադատությունները պիտի որևէ պատահականություն ժխտեն և բացառեն, այնպես որ փաստարկը այն պատճառով է տրված, որ փաստացիորեն հաթական անունները հին հայերենում գոյապահպանվել են. հաթական և հայկական անձնանունների առիթով նկատենք, որ չնայած այս երկու ժողովուրդները իրենց ազգակցությունը չեն նշում, բայց այն փաստը, որ հին հայերը ժամանակին ավելի սերտ հարաբերության մեջ են եղել մի ժողովրդի հետ, որը նույնպես Հյուսիսային Սիրիայում և ավելի հյուսիսում նստակյաց բնակվել է հայերի հարևանությամբ, թույլ է տալիս պնդելու, որ հաթերի և հայերի բազմաթիվ ու անհաշիվ անուններ նման էին կամ համընկնում էին միմյանց:

Ḫtз-sз-rз-ի գրքի մեջ, որը կռվում էր *Ramses II*-ի դեմ (մոտավորապես *1300* թ. մ.թ.ա.) կային, ինչպես վերը տեսանք, համեմատաբար մեծ թվով մարդիկ, որոնց անունը –*sз* –ով էր վերջավորվում Դրանցից երկուսի անունները որպես անվան առաջին մաս ունեին *ti-rз-gз* և մի բաղադրիչ, որի վերջավորությունը չի պահպանվել: Օրինակ՝ *Torḫu – Tarkho*-ն, որպես առաջին մաս, մի քանի անուններում առկա է, ինչը ամենայն հավանականությամբ դեպի հաթերն է առաջնորդում *(Tarḫunazi, Melitene*-ից *Tarḫulara, Gurgum ու Markas*-ից *Sargon-I* ժամանակներում*)*, և *s*-ն՝ որպես նախնական ուղղական վերջածանց, հաթերենում ընդունելի է: Այնպես որ չի կարելի կասկածել, որ *sз*- ով անունները հաթերենից են սերվել և այդ պատճառով նրանցից են փոխառվել, քանի որ արդեն շուրջ 1300 թ. մ.թ.ա. հաթերը Սիրիայի հյուսիսում կամ հյուսիս–արևմուտքում տեղացի են եղել, այդպիսով նշանակություն չունի, թե այդ անունները հաթական լեզվին են պատկանում, թե դրանք կարող են որպես ամբողջություն մի ոչ հաթական լեզվից փոխառված լինել՝ հաթական ուղղականի հոլովաձևով: Այսպիսով, միգուցե ավելորդ դժվարություն կլինի այդ մարդկանց հայկականությունը պարզել, եթե ուզենք հայերենով պարզաբանելու փորձ կատարել, որ արդյո՞ք *ti-rз-gз-ti*–ի երկրորդ մասի (ev. = s)з(–sз) օ.հ. հայերենի *ot*ʿ*s*-ը *tir-ot*ʿ*s*- ում և *Bab-ot*ʿ*s*–ում

ներառված է, կամ թե *en-nз-sз*–ն *t'i-rз-gз- en-nз-sз* մինչև *νην–ις*-ը τεδι–*νην–ις* (KRETSCHMER, Հունարենը, էջ 344) և *nan-u*–ն *Gunzi-nan-u*-ում (տ.վ.) պետեղված ու նստած է, կամ անգամ թվացյալ իրանական տեսք ունեցող, բայց իրանականում ոչ ապացուցելի ու պարսկապես հայերեն *Karapet* = կարապետ առաջատար–ը, որ *G-rз-bз-tω–sз* անվան միջոցով պարզում ենք, որ մի երնելի անձ է թագավորի բանակում և նշանակում է պարսկապես նրա պաշտոնը (ոդպես անուն), բոլորովին կասկածելի կմնա:

Թագավորական ընտանիքի և նրանց հետ առնչվողների՝ մեզ հասած բոլոր անուններն առանց բացառության պուրկ էին *sз* վերջավորությունից:

Այն ժամանակներում ինձ համար գոյություն ուներ մի ավելի հարմար հիմք՝ դրանց հաթական կրողներից, հաթական արձանագրությունների ապգից բաժանելու, և ուրիշ հիմքերին կապակցելով՝ իրավացի էի թվում: Սակայն այսօր ցանկանում եմ առարկել և դրա հակառակը ասել, որ վերջավորության բացակայությունը եգիպտական արձանագրություններում չի փաստում, որ դրանք նույնությամբ *Ḫtз-sз-rз*-ի և իր ցեղակիցների լեզվում նույնպես պակասում են:

Ասորիներն, օրինակ, նախահայկական Sarduriś(e)-ին իրենց արձանագ–րություններում *Sarduri* են անվանում նախահայկական ուղղական *s(e)*-ի պատճառով, ինչպես բաբելոնացիները նույն կերպ պարսկերեն *Thataguš*-ը (Բեհիսթունի արձանագրություններ, I, 17) անվանում են *Sattagu* (Բեհիսթունի արձանագրություններ, 41) և, օ.հ., հունարեն Σελευχ–ին *Siluku* են ասում, բայց հույները ᾿Αντιοχος– ին *Antiuku* են անվանում, ինչպես եգիպտացիները հին պարսկական *Bāḫtriš*–ին *Baḫtr* էին ասում (*Maspero*-ի *Recueil XIII, 102*), բայց հին պարսկերենում *Thataguš*–ը ըստ երևույթին [..] *gωзdз*; = [..]=*guz* կամ gus էր՝ guš-ի փոխարեն (1.c.p. 105), այնպես էլ կարող էին հաթական անուններում *s*–ն ըստ ցանկության ու կամայականության ճնշել ու սղել կամ չսղել ու պահել: Դրանից հետևում է, որ մենք չգիտենք, թե շուրջ 1300 թ. մ.թ.ա., ըստ մեկ անծանոթ հաթական հնչյունային կանոնների, արդյո՞ք ուղղական հոլովի *s*–ն որոշ հնչյուններից հետո ընկնում ու սղվում է, մինչդեռ մյուսների դեպքում մնում, կամ ընդհանրապես

հաթերենում նախկինում բոլոր հատուկ անունները, երբ *r*–ով էին վերջավորվում, պրդյո՞ք ուղղական հոլովի դեպքում *s*–ով էին ածանցվում:

Ramses II–ի ու *Htзsзrз*–ի միջև խաղաղության կնքման ավարտին պաշտոնավարող ներկայացուցիչներից մեկը կոչվում էր *tз-rз-ti-s-bw*: Այս անունը վստահաբար *tз-rз* և *ti-s- bw* է կարդացվում, որ մոտավորապես որպես *tesubu*-ի կարելի է տարրալուծել, իսկ *Tešupaš – Teišebaš*–ը մի աստծու և ավելի ճիշտ՝ փոթորկի աստծու անունն է, որին պաշտում էին *Mitanni*–ի և Եփրատի ու Լիբանանի մեջ՝ հարավ–արևմուտքից մինչև Հայաստան, հյուսիսի *Sū* երկրից դեպի *Elymais*–ի հարավ–արևելքում գտնվող մի երկրում, որի ժողովուրդը, դատելով անձնանուններից, ճանաչված էր (*Ḫtзsзrз* – ի կին *pϖ-ϖ-ḫi-pз*–ն նրանցից էր) : Ահա *Tзrз-tesub* անունը ցույց է տալիս, որ եթե մենք ճիշտ վերլուծում արած լինենք, ասորիներից ավանդված անձնանունները՝ *Kili-tešub(p), Kali- tešub(p), Sadi- tešub(p), Bard(k) - Tešub(p)* և անգամ ասորիներից ստացած դիցանուն (*te(š)sub(p)*-ը (տե՛ս ներքևում) լեզվի հին ուղղական վերջավորությունն ունեն, ինչպես մենք դեռ շատ դարեր հետո դրանց հանդիպում ենք հայերեն արձանագրություններում, բայց ոչ նախահայերենում ասորիներից փոխանցված անձնանուններում:

Ավելի վաղեմի ժամանակներում (շուրջ 1400 թ. մ.թ.ա. կամ ավելի վաղ) *šutarnaš*՝ *Mitani*-ական մի անուն է հայտնվում եգիպտացիների մոտ, առանց š վերջավորության *(Aegypt. Zeitschr. 1880, 82)*: Այդպիսով, եգիպտացիները ենթադրաբար *Ḫtзsзrз*-ի ներկայացուցչի անվան մեջ ուղղական հոլովի վերջավորությունը սղել են, նույնությամբ կարող էին նրա անձնանվան և նրա ազգակիցների անունների հետ վարված լինել, ուրեմն ուղղականի վերջավորության բացակայությունը *Ḫtзsзrз*-ի և նրա ցեղակիցների անվան մեջ չի խոսում հակառակ նրանց ու շքախմբի մնացած մարդկանց ազգակցության, որոնց անունները վերջանում են *sз(s)*–ով, այսինքն՝ հակառակ հաթա–հայկականի: Եթե սա անգամ մեզ դեռ մի փաստ չի տալիս, ապա պիտի քննարկել և հետապնդել՝ արդյոք *Ḫtз* – ի անունների և հայերեն անձնանունների միջև կամ առնվազն հասարակ անուններում հարաբերություն

զտնելուն մի բան կնպաստի՞: Այստեղ կարելի է համենայնդեպս ենթադրել, որ *s3-r3* վերջավորությունը (իր *sï-r3* տարբերակով. տե՛ս *M. Muler, Asien und Europa p. 332*) Ramses–ի ու *Ḫt3s3r3*-ի միջև խաղաղության պայմանագրի կնքման արձանագրության 4–րդ տողում *ser3* է կարդացվել. *Ḫt3s3r3,* ինչպես նաև նրա հայր *Mϖr3-s3r3* և իր մատենագիր *Ḫi-r3p3-s3r3* (*Ramses II*–ի ժամանակվանից՝ *K3ϖï-sïr3)* անձնանունները հայերեն *–sẽr* = սիրող բառի հետ բարդություն կազմելու դեպքում որոշակի համապատասխանություն են դրսևորում: Հատկապես նշենք, որ հայերեն >*hayasẽr*< ածականը սերված է նախնական *hatioseris*–ից՝ նշանակելով »Hay, հայ սիրող«, որը մի եգիպտական բառ է ընիկ *Hatioser-is*-ի համար Եվ *Mϖr3-s3r3*-ի առաջին մասը կարելի է հայերեն կարդալ *Murik* (HÜBSCHMANN, *im Festgruss an Roth p. 103*), որը ստացվում է *Mour*–ի և փաղաքշական ու նվազական *ik* վերջածանցի բաղադրումից: Չնայած քիչ հավանական է, բայց հայերենում *se* վերջածանց չունեցող կորավարների անունների քննարկումը այս դրույթին չի հակասում, քանզի մենք չգիտենք, թե արանք *Ḫt3s3r3*-ի ցեղին և նրա մայրենի լեզվին պատկանում են, թե ոչ: Բայց ընդհանուր առմամբ դրանք արժանի են բավական լուրջ քննարկման: *Tỉ-ỉ-dϖ-r3*-ն, ինչպես թիկնապահների հրամանատարն է կոչվում, կարելի է *Tỉ-ỉ* և- *dϖ-r3* –ի տարրալուծել, *dϖ-r3-* ն հայերենում *Tur*, ավելի հին *dōro* = նվեր–ին է համընկնում և *Tỉ-ỉ*-ն հայերեն *te* = »տեր«, *ter-* ում =»տեր« և *Tikin* = »տիրուհի« *(տեր–կին),* հնագույն *dẽi*–ից *T*–ն միգուցե կարող է այդել՝ հակադիր դարձնելով հնչող *d* – ին, և այսպես *Tỉ-ỉ-dϖ-r3*-ն էլ հնչի որպես հաթական *Dẽi-dōro-s* = Տիրոջ նվեր, այսինքն՝ *Sanda*–ի նվեր: Մի ավելի ուշ տարբերակ՝ *Tiratur (HUBSCHMANN 1.c.p. 104)*, համապատասխանում է վերջինիս նույն նշանակությամբ Նույն կերպ մի այլ անուն՝ *T3-d3-r3*-ն, կարելի է *T3-d* և *3-r* ի բաժանել, *3r3*-ում հայերեն *ayr* = հաթական *aro* = »մարդ (այր)«-ը տեսնել, բայց *Te-d*–ն կարելի է համարել դիցանուն Tedi՝ ավելի ուշ շրջանի կիլիկիական անձնանուններում և այդ անունը եգիպտական լեզվին հարմարեցնել, իսկ ավելի նոր կիլիկիական անձնանուն *Τεδιαρ–ις* բարդ բառային տեսակը պարունակված է հաթական *Tediaro(s)*-ում, որը, ինչպես վերը

արծածված է, հայերեն *Tir-ayr (*տիրոջ մարդ*)*-ին է հավասարվում և համեմատելի դառնում։

Կարելի է նկատել, որ ոչ միայն *Ḫt3s3r3*-ի հպատակներն էին անուններ կրում, որ հայերենի ստուգաբանությանը չեն հակասում, այլև հենց ինքը՝ *Ḫt3s3r3*-ն ու իր հայրը։

Բայց մենք ավելի կհեռանանք նրան հաթերի հետ կապակցելիս, Իր՝ *Ḫt3s3r3*-ի անունը, ինչքան էլ շատ հաթ–հայկական *Hatioser*–ի նման լինի, կարող է անհրաժեշտության դեպքում փոխառված և այնուհետև անհետացած լինի՝ մոռացվելով, թե ինչպիսի հարաբերություն է ունեցել *Ḫt3s3r3*-ն մեր արձանագրությունների ազգի հետ, բայց դա առայժմ թողնենք հետագային։

Հաթ–հայկական անունները երևացել են դեռ ավելի հին ժամանակնե–րում, շուրջ 1400–ին մ.թ.ա., եթե ոչ ավելի վաղ, Առաջավոր Ասիայում և ըստ տեղեկությունների՝ հենց Պաղեստինում. եգիպտական թագավորի երկու պաշտոնյաները, որ Պաղեստինում նրա համար էին աշխատում, կոչվում էին *Šu(w)ar-data* և *PI-aš-data,* այսինքն՝ *ʾAš* կամ *yaš,* կամ *Uaš-data (*B*EZOLD*-B*UDGE*, *Tel el-Amarna* սալիկներ, 156 և 146), որից նկատելի է, որ *š* ש և ש – ի նման հնչյունները համապատասխանում են միմյանց ու եգիպտացիների կողմից *s*–ով են արտահայտվում։ *El-Amarna*-ի նամակների անուններում առաջին հայացքից տեղեկանում ենք, որ Ասիայի եգիպտացիների տիրապետությունում մոտավորապես *1400*-ին կամ դրանից առաջ ոչ միայն եգիպտացիներ և սեմականներ են բնակվել, այլև բավմաթիվ քանակությամբ ուրիշ ժողովուրդներ, որ կարելիության սահմաններում ոչ սեմական և ոչ եգիպտական տեսք են ունեցել, բայց միայն արտաքինից դատելով (որոշ դեպքերում շատ պարզությամբ, և պատճառը միայն արտաքինը չէր) և մեր աղքատիկ տեղեկությունների վրա հիմնվելով՝ չի կարելի սեմական և եգիպտական լեզուների հարաբերությունը ճշգրիտ բնորոշել։

Sutarna է կոչվում մի թագավոր *Mitanni*-ից (Լիբանանի լեռնաշխարհից ավելի հյուսիս), ինչպես նաև մի եգիպտական թագավորի պաշտոնավորը *Mušiḫuna*-ում (ABEL-WINCKLER, El Amarna, No 130, 2; 192, 3), որը նույնպես Mitanni-ացի էր ʾ*Aš – yaš-, Uaš-data* ու

Šuar-data անունները պարզապես բարդ բառեր են, որտեղ *data*-ն բառի երկրորդ տարրն է: Բայց *Uaš*–ը, *yaš*-ը և *Aš*–ը իրականում չի կարելի կուտ սեռական համարել, և *data*–ն կարող է լիարժեքորեն հանդես գալ որպես բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ: Եվ երբ քանաանական ē-ն ասորիներից և ասորաբաբելական գրից ā–ով վերադարձված լինի, ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ ā–ն, սեպագրում օտարերկրյա ŏ–ին համապատասխանելով, գործնականում Στρατονιχη–ի համար *As-tar-ta-ni-ik-ku* գրված պիտի լինի (*Western Asia Inscriptions V, 66 Rev.23*), այդ պատճառով երկրորդ *a*–ն *data*–ում, անգամ *ŏ*-ի փոխված, կարող է բացատրել վերը նկատվածը: Այսպես, *data* = տված (տուր)–ը պարսկերենում, որպես անձնանունի երկրորդ մաս, պիտի նախընտրյալ և ընդունված լինի և հունարենում նույնպես *δοτος* գործածվի. *δοτος* ու *data*-ի համար նախահայերենում կարելի է *dato*-s կամ *doto* ակնկալել, ու եթե այս պատճառով հակված լինենք *Šuar-data Uaš-data, yaš* կամ *Aš–data*-ն որպես հնդեվրոպական ներկայացնել ու դրանից ելնելով՝ վերը քննարկվածը հատկապես հայկական անուն ընդունել, այս ձևը ոչ մի խոչընդոտ դրա ճանապարհին չի առաջացնի. *s*–ն և *š*–ն հնդեվրոպական կամ ոչ հնդեվրոպական բառերի բառավերջում՝ որպես վերջավորություն, կարող է, ինչպես արդեն վերը դրան անդրադարձանք, ասորաբաբելերենի ու եգիպտերենի մեջ մտնելուն պես ճնշված ու վերացած լինել: Data-ի նշանակության ճշտությունը համեմատելով մի հիթ-կիլիկիական դիցանվան հետ՝ կարելի է եզրակացնել, որ waš(yaš-aš)–ի առնվազն առաջին մասի դեպքում հիրավի նկատի են ունեցել կիլիկիական անձնանունների առաջին մասը: Նկատենք, որ *š*-ն ինչպես փյունիկյան ש–ն և հնդեվրոպական *s*–ն, համապատասխանել կարող են իրար, և որ դա շուրջ *1300* տարի մ.թ.ա. (ռ.վ.) հաթական բառավերջի հնչյունում դեռ պահպանված էր և 11-րդ դարում մ.թ.ա. դրան հակառակ, կորած էր: Այնպես որ հնարավոր է, որ *Aš-,Yaš-* և *Uaš*-ը հազար տարի մ.թ.ա. *A-,Ya–* և *Ua*–ին համապատասխանեն, և *a*–ն և *ia*–ն կիլիկիական անձնանուններում (ibidem) *Αζαρμαξ*, և *Ιαζαρμαξ* (*Zeitschr. f. Assyr. VIII, 87*), *Τροχο ζαρμας* (ibidem), *Ρω–ζαρμαξ* (ibidem)*, Tarḫu-n-dapi (Zeitsch. d. Deutsche Morg. Ges. 48, 244),*

Ρω– ν–δβιης (Zeitsch. f. Assyr.VII, 86), Sanda-pi (Z.D.M.G. 48 1.c.) և *Ταρχυ– μβιον (Zeitschr. f. Assyr. VII, 90)* կարող են աստվածանուն լինել, ինչպես և *Ua* կամ *Uas–Uassurmi*-ն (տ.վ.) և *Sanda-sarmi*–ն: Այնուամենայնիվ արժե նշել, որ ըստ *Ptomemaeus V, 6, 12*-ի՝ *Chamane-Chamanene*-ում, *Boghazkoi*–ից քիչ հարավ, Կապադովկիայի հին հաթական մարզում Ουαδαια անունով մի տեղ է զտնվում՝ *Trokonda* անունով, իսկ Փրյուգիայում *(RAMSAY, Historical Geography p. 143)* կա *Trokonda-s* անձնանունը և այլն *(KRETSCHMER, Griech. Sprache, p. 363).* նույն հաջողությամբ կարող է տեղանուն Οναδατ–α–ն մի հին անձնանվան հետ նույնություն ունենալ:

Šuardata- ի ժամանակակից և *U(?)ašdata*–ից մեզ ծանոթ է մի մարդու անուն՝ Su-ra-si(a)r կամ–*Šier*, *Šar* *(ABEL-WINCKLER, El-Amarna, No 145,4):* Հնարավոր է, որ անվան երկրորդ մասը *ςзρз* – ով *Ḫtзςзгз*- ի նման է, դեռ առավել (տես վերը. համեմատիր *sēr*-ը »սիրող«–ի հետ):

Հարց է առաջանում, թե արդյո՞ք հնդեվրոպականությանը համընկնող մի ուրիշ անձնանուն՝ *Ars(z)auia (BEZOLD- BUDGE, Tel el – Amarna tablets, p. 146) Ar-s(z)a-PI* երկրամասի հետ՝ *–u–* կամ *–i–* կամ *ui* և այլ (տ.վ) վերջավորությամբ, կապակցություն ունի: Պետք կասկածի տեղիք չտա, որ դա մի անվանակայմություն է, և դեռ կարելի է դրանից ելնելով՝ փորձել այդ վերջավորություն *ia*–ում հին հայերեն անձնանվան վերջավորություն *–io-s*–ը տեսնել: Բայց դա կարող է սեմական էլ լինել. շատ կարմանալի պիտի թվա, որ *El-Amarna*–ի նամակներում Փյունիկիայի և Պաղեստինի քաղաքների համար այդքան շատ սեմական անուններ *a*–ով են արտասանվում. և եթե մի դիտողությամբ ներկայացված *badin*–ը "*ina katisu*" >*իր ձեռքի մեջ*< *(BEZOLD-BUDGE 1.c. 129, 36)* և իմ ենթադրությամբ՝ քանանական *be- jadihu*-ն է նշանակում և *El – Amarna*- ի ժամանակներում սեռականի *i*–ն քանաներենում առնվազն որոշ համզամանքներում պահպանված է, այդպես էլ *a* վերջավորությունը, որ հին սեմական հոլովի վերջածանցն է, ամենաուշը եբրայերենում պիտի հարատևեր և վերջապես արամեերենում պարզ հոլով դառնար: Այն ժամանակ այս կանոնները դեռ գործում էին: Այս *a*–ն օ.հ. *Gubla* և *hazura* (տ. 1.c.p. 148 և 150) բառերում կարող ենք

մտաբերել և տրամաբանորեն ընդունել, որ դա *Arz(s)auia*–ում կարող է առկա եղած լինել: Այդ անունը, եթե անգամ քանաներեն էլ լիներ, դարձյալ չի փաստում հաթա–հայկականության մասին Պաղեստինում մ.թ.ա.1400–ի շրջակայքում, ոչ էլ *El-Amarna*-ի ժամանակների մասին նույն թվականներից ի վեր կամ ավելի վաղ Այդ է վկայում *Tarḫundara-uš(?)* անունով մի թագավոր եգիպտական թագավորին ուղղած իր նամակում *(ABEL- WINCKLER, El-Amarna No 10,* տող 2): *Tarḫundara-uš*–ը քիչ առաջ նշված *Arz(s)a-PI* երկրի թագավորն էր. այս և *Arz(s)au(ia)*-ի նրա անվան մեջ, որպես առաջին մաս, մոտավորապես պարունակվում է դիցանուն *Tarhu* (տ.ն.), որ գտնվում է հաթական և ոչ հաթական անուններում և այդ պատճառով դրա կրողների ազգությունը փաստարկել չի լինում. նույնպես իր բառավերջի *š*–ն, որ անգամ եթե պիտի կարդացվի, այդ դեպքում էլ գուցե այն լեզվի ուղղական հոլովի վերջավորությամբ լինի, որով եգիպտական թագավորն է գրել, բայց դա չի նշանակում, որ այն պիտի հասցեատիրոջ լեզուն լինի, երբ ինչպես վերը նշեցինք, *a*–ն և *ā*–ն ասորական բնագրերում օտարերկրյա *o*–ին և *ō*–ին կարող են համապատասխանել, այնպես որ կարող է *–darauš(?)*–ը հին հայերենի–*dōroς(=հունարեն-δωρ–ος θεοδωροσ=*ավելի նոր հայերեն *tur*-ին (տ.վ.) համապատասխանել: Այդ դեպքում անունը նշանակում է »*Torḫu-s*-ից, *Trkho-s*–ից նվեր«, ուր կարիք չկա *o*–ն *d*–ից առաջ անտեսել Սա (*ինչպես Torḫu- ն՝ որպես անուն, եգիպտերեն Ti-vз-ρз-ի հակառակն է փաստում)* կարելի է ասորերենով կրթված և ուսած գրողներին վերագրել. ասորիները կարող էին պայթական բաղաձայնից առաջ ռնգային հնչյուն պետեղել, բայց այս բոլոր քննարկումները դեռևս լրիվ վստահելի չեն:

Այսպիսով դեռ առկախ է մնում է մի անպատասխան հարց, թե արդյո՞ք հաթ–հայկական անունները և դրա հետ միասին հաթա – հայերը կարող էին մինչ մ.թ.ա. 15-րդ դարը Պաղեստինում շարունակել բնակվել: Այնուամենայնիվ – *լավ կլիներ, որ այստեղ դա շեշտեինք* - վերոհիշյալ անունները կարող են ոչ մի կապակցություն չունենալ Սիրիաի հիթիթների կամ Հեբրոնում բնակվողների մեջ, ուստի չէինք կարող ապացուցել, թե որ երկրին են նրանք պատկանում կամ ընդհանրապես զիտական

հետապնդության առարկա կարո՞ղ էին համդիսանալ: Այսպիսով կարելի է այս հատվածը թողնել չքննարկված, քանզի այս հարցին խոչընդոտող առկա հանգամանքները մեկ ոչ մի որոշման չեն կարող հասցնել:

Հաթական լեզվի հնչյունային **կազմը** և պաշարը հնդեվրոպերենի ու հայերենի **համեմատությամբ**

Ա

Հնչյունափոխություն

Հաթերի գրերի սակավ լրակազմը տարբեր բաղաձայնների համար առանձին հիմնակարգ չունի: Հնարավոր են հնչյունափոխության դեպքեր, որ չնայած հայերենում մի կարգի ու դասի են մնացել, հաթերենում, սակայն, չեն արդարացվում ու փաստարկվում, և միայն հաթական արձանագրական կոթողների վրա հիմնվել ու դրանք մեջբերել նպաստավոր չէ, ուստի այժմ օգտակար են այն հաթական արձանագրությունները, որ մեզ հայտնի են ասորերեն, հունարեն և միգուցե եգիպտերեն թարգմանությամբ և ավելի շատ պզուշությամբ են ուշադրության արժանացել, այնպես որ մենք դրա առթիվ առայժմ ոչ մի վստահ բան չենք կարող ասել, բացի մեկ-երկու դիտարկումից. *De-sand-us*-ը և Δι–σανδα–ν–ը (տ.վ.) ցույց են տալիս, որ դեռ Հին Հունաստանի ժամանակ (թե ինչքան հին, չի կարելի վստահությամբ ասել) »տեր«–ը Կապադովկիայում *de* կամ *di* է եղել, այնուամենայնիվ ավելի նոր կոթողներում այն դեռ *dēi* է կոչվում. հայերենի te-ն ti-kin-ում, որը գալիս է *te+kin*-ից և *ter*, *te*, *tar* է հնչել, նույնպես հաթերենում՝ *dēi;* կա հայերենի

հնչյունափոխությունը, որ *d*–ից *t*–ի դեռ չէր անցել։ Ըստ դրա՝ հետագայի *Xenophon*-ի *Tyana*-ն (*Anabasis I 2, 20*) դեռ *dana(dwana)*–ին է համապատասխանում:

Եթե *dsari(o)*–ն հայերեն *Tsayr(*= ծայր) ենթադրենք, կարող ենք ասել, որ հաթական արձանագրություններում այս բառի սկզբնատառերը համապատասխանում են հայերեն *ts*–ին կամ մոտավորապես *dz*–ին, ինչպես վերը նշվեց, երբ առկա է երկու անձայն վերջնահնչյունների և երկու ձայնեղի մի բարդ միացում:

Հնդեվրոպական *eg(h)o* = հայերեն es (= ես)–ը երևում է հաթերենում որպես ՛–*ś* (տ.վ.), հնդեվրոպական *meģ(h)-is* (մեծ) = հայերենի *mets*-ին և հաթերենի *m-š-i* (տ.վ.)–ին, այնուամենայնիվ հնդեվրոպերեն g(h)-ն մի քանի դեպքում արդեն *s* և հետևաբար *ts*, եթե ոչ *dz* կամ նմանատիպ մի հնչյուն պիտի դարձած լիներ:

Ճնշող մեծամասություն ունեցող *ś* հնչյուններն արձա–նագրություններում պարտադրում են ենթադրել, որ հնդեվրոպերենի *gh*–ից դեպի *z* և այլ անցում հաթերենում արդեն առանց բացառության իրականում տեղի է ունեցել:

Հայերեն *ark‘ay* (=արքա) և *k‘adj* (=քաջ,ուժեղ)–ը համապատասխանում է հաթական մի բառի, որ վերարտադրվում է *k‘*– ին համարժեք հնչյունով, ինչպես երկու անգամ v–ն հայերենում *zavak* = »կավակ« (սերունդ)–ի հետ կուզակշիռ մի հնչյուն, նույնպես հնդեվրոպական ω–ն հայերենում լիարժեք g–ի (և k–ի) է ձևափոխվել, թեև հաթերենում դեռ նույնությամբ մնացել է: Նշենք, որ հայերը իրենց փոխակայության ժամանակ Հայաստանում զինի բառը հետագայում ω –ով են արտաբերած եղել:

Հորթի գլուխը (*Jerabis II, 2,7,8*) գրի մեջ ունի *ṕ(á)* արտասանությունը, և հորթը հայերենում կոչվում է *ort*, որը համապատասխանում է *portus*–ին. հորթ բառի համար առնվազն ավելի հին ժամանակներում հաթերենի սկզբնատառ *ṕ*-ն դեռ չէր անհետացել և ապա այդ *ṕ*-ի անհետացումը և հնչյունափոխումը հնդեվրոպական *p*–ից փոխակերպվել է հայերեն *h*–ի. *h* –ն բառասկզբում կապված է մնում, այնպես որ պիտի եզրակացնել, որ հաթական ṕ–ն բառասկզբում դեռ h–ի չէր փոխվել, և դրանից ելնելով՝ գաղափարագիրը՝ »ձեռքը մի դաշույնով«, *h(a)ṫ* հնչյունային արժեք ունի։ Ի դեպ, հայերենում *hat-anel* նշանակում է կտրել, այնպես որ այս բառը ամենայն

հավանականությամբ *pad* է եղել, որը օսերենի *fad-un* = ճեղքել, կոտրատել-ի ճյուղավորումներին չի պատկանում *(HÜBSCHMANN, Armen. Gram. I, II, 464)* և պիտի նախնական *sad* (կատ)–ին հետադարձ ունենա: Այս գաղափարագիրը հաթական գրությունում ավելի ուշ որպես հոդթի զլուխ է ներկայացված եղել, որից հետո *p*–ն բառասկզբին *h*–ի է վերածվել: Այնուհանդերձ ավելի հին արձանագրություններում *(Hamā IV, 1; Jerabis III, 2* և *5)*-ում այն որպես *hat* է ներկայացել:

B

Բառագիտություն

Հնդգերմանական *esmi* (= ես եմ) = հայերեն *em*-ին, որին հաթերը ասում էին *mi* կամ emi; հնդգերմանական *arsos* (= մարդ) = հայերեն *ayr, ar(o*) (տ.վ.)–ին: Հնդգերմանական սեռականի և տրականի –*s*–ն հաթերենում անհետացել է 1000 տարի Քրիստոսից առաջ: Հնդգերմաներենի զոյական անունը, որ *os*–ով է վերջավորվում, սեռականում հնչում է *osyo*, հայերենում՝ *oy* և ոչ մի *s* չի երևում: Հնդգերմաներեն *s*–ն նույնպես, ըստ երևույթին, արդեն հաթերենում մասամբ, եթե ոչ լիովին, ինչպես հայերենում, կորել է. և եթե *halys* անունը հայերեն լինի և հայերենի աղ=աղ–ի (աղ–ից) հետ կապ պիտի ունենա (տե՛ս *BUGGE*, ըստ *Spiegel*-ի, KUHN-ի *Zeit- schrift f. vgl. sprachen f. XXXII p. 81 f.),* դա կարող է մեր ենթահանգման արդյունքը այդ տեսակետից պաշտպանել, քանզի դա ցույց կտար, որ դեռ Հերոդոտի ժամանակվանից առնվազն բառասկզբի *s*–ն հայերենում h–ին էր տեղի տվել: Դեռ ավելին, ես չեմ համարձակվի *Halis*-ը ուղղակի հայերեն *αλι, halio*–ից = աղի–ն ներկայացնել, և *Herodot*ը *i(o*)–ն չէր կարող մի *y*–ով արտաբերել. զուցե կարելի է մի անցումային շրջան ընդունել, երբ *y(a-)*-ով հարուստ լիդիական լեզվում *y(u)*-ն պատճառ է դարձել հավանաբար այդ *Haly(u*)–ն այնպես

հարաբերելու հայերեն αλι–ին, ինչպես հայերեն *aru*–ն (*aru-i*–?–ից) = »տղամարդկայինը« հայերեն *ari*–ին = »առնական«:

Դրա դիմաց ունենք *hatio*– հայերեն hay–ի համար, *m-t-r* = »մայր« = զաղափարագիրը՝ *mātēr*, հայերեն *mayr,* և *watira*-»երկիր«–ը հայերեն vayr–ի համար, որտեղ *t*–ն հայերենի ձայնավորների միջև պիտի սղվի և անհետանա, բայց հաթերենում իր տեղը ամուր մնացել է; m (-a-m) վերջածանցը նույնպես՝ որպես սեռականի հոգնակի, հայերենի բառավերջում անհետացել է, բայց հաթերենում *(մինչ այն ժամանակ Թ.)* պահպանված պիտի լիներ, որտեղից ամենայն հավանականությամբ հետևում է ՚-*s* = »ես« հաթերենում = հայերեն *es,* որը ոչ թե *eǵhom*–ին, այլ *eǵho*–ին է վերադառնում:

Բառավերջի ձայնավորները հայերենում կորել են, բայց հաթերենում նույն կորուստը փաստելի չէ, այստեղ *hatio* է կոչվում հայերեն »հայ«–ը, *w-s-i*-ն հայերեն *K*ʿ*adj*–ին է համապատասխան և այլն:

Հետաքրքրական է և ուշադրության արժանի այն փաստը, որ հայերենի հետ վերը համեմատած անձնանուններում առկա է նույն չափի ու աստիճանի բաղաձայնի առաջին խմբի տեղաշարժ, որը մենք հաթական արձանագրութ–յունների համգամանքում կարող ենք ընդունել: Դա միզուցե ցույց է տալիս *Sandon*-ը *Saton*-ի դիմաց (հայերեն *t*–ի համար՝ *d*), *Gunzi-nan*-ը *Kunts ik-* ի դիմաց (արդեն մի կ կամ նման հնչյուն, օ.հ. *dz*, *gh* և այլն, ունենք), *Ušẖi(i) tti*, թերևս *wat*ʿ*šeti*-ն Vatʿšē-ի դիմաց (տ.վ.) (*t*–ն ձայնավորների միջև դեռ պահպանված է), և հիրավի կարող ենք *Gunzi-nan*-ից *Kunts ik*-ը ենթադրել: Քանի որ հնդզերմա–նական *g*–ն, որ հայերենում *k*–ի է փոխվում. մինչդեռ հաթերենում դեռ պահպանված էր, ինչպես հնդզերմանական *d*–ն և լրիվ նմանությամբ մի հայերեն հնչյուն *ts*, հաթերենում իրականում ձայնեղ *z*-ով, եթե ոչ *dz*–ով է ներկայացված, և միզուցե *dsari-(dzari-)* = թազավոր *tsayr*–ին, ուստի ենթադրա–բար կարող ենք ասել, որ անցումը հնագույն ձայնեղից մի խուլ ու անձայն հնչյունի միաժամանակ է պատահել:

Hulli–ն իրականում *Gλακ*–ում պահպանվել է (տ.վ), երբ հաթերենում պիտի գաղափարագիր *gh*–ն դեռ *gh* արտասանեին (համեմատիր ասորական *Kummuḫi (Kommo(a)ghi)* = հետագայում *Kommag-ene*-ին), որտեղ *g*–ն նույնպես լիովին *gh*–ին է համապատասխանել, այնպես որ կարող է այս անցումը *gh*–ից *g*-ի միայն հետագայում ձևավորված լինել:

Եթե *Šuardata*-ն և (*U,Y*) *Ašdata*–ն (շուրջ 1400 *թ. մ.թ.ա.* կամ ավելի վաղ) հայկական անուններ լինեին (տ.վ.), ապա *Šuar*-ը և (*U,Y*) *Aš*-ը, այսինքն՝ *Uaš, Yaš* կամ *Aš* հայկական դիցանունները պիտի *Ua-, Ya*– և A– կիլիկիական անձնանունների հետ համեմատվեն, և այսպիսով կարելի է մի հետևության հանգել, որ շուրջ 1400 թ. մ.թ.ա. (կամ ավելի վաղ) հետագայում կորած մի *s*– ձայնավոր (թերևս հնդեվրոպական *s*) բառավերջի ձայնավորներից հետո դեռ անհետացած չէր եղել:

Համենայնդեպս շուրջ 1300 թ. մ.թ.ա. *Ḫtesere*–ին ուղեկցող կորավարների անուններից հայտնի է դառնում (տ.վ.), որ հին հաթերեն ուղղականի վերջավորություն *s*–ն դեռ պահպանվում էր:

Այս պահին ես պիտի անշրջահայեցություն համարեմ անունների՝ առավել հեռուն գնացող ենթադրություններ անելուց:

V

Հաթ– հայկական կրոնի առթիվ

Ա. հաթական դիցանշանները

Արձանագրությունների գաղափարագրերի մեջ գտնում ենք հաճախակի ներկայացված մի նախաբազուկ կամ դրա մի մասը, որը տարբեր դիրքերում է գտնվում. 1) մի բռունցք՝ դեպի վեր բարձրացրած բութով; *Hama V, 1* (թերևս ըստ իմ պատճենի) և հավանաբար նաև *Hama I-III* , տող 1; *Jerabis I, 2;* Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, 3; *Ordasu*-ի Առյուծի դրսի արձանագրություն-ներ, 2; *Bulgarmaden 1(?); Bor 2; Fraktin* աջում *(?); 2)* բռունցքը՝ դեպի ներքև իջեցրած բութով.

Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, 3; *Bor 2(?)*; միզուցե և *Agrak*–ի արձանագրությունը, որ համանաբար No 1 կարելի է կարդալ; WRIGHT, Empire of the Hittites, աղյուսակ XVI, No 6. 3) հարթ ձեռքը՝ դեպի վեր բութով; Jerabis *II*, *3*; Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, *I*; *4*) հարթ ձեռքը՝ դեպի վեր բութով. *Haleb* (քառ սրա երեք լուսանկարների) *Ordasu I*-ի Առյուծի որսի արձանագրություններ. 5) ձգված ձեռքը՝ դեպի ցած բութով, և դրանից բացի՝ երեք նկատելի մատները. *Jerabis II, 7 ; Jerabis VI,* WRGHT, Empire of the Hittites, աղյուսակ *XIII; 6)* ձգված ձեռքը՝ դեպի ցած բութով, և դրանից բացի՝ երկու նկատելի մատներով. Առյուծի արձանագրություն, 2 (?), 3; 7) ձգված ձեռքը՝ դեպի ցած բութով, դրանից բացի՝ միայն մի նկատելի մատ. Առյուծի արձանագրություն, *2(?)*: *Marʿaš* III, 2; *Marʿaš V, I; Gürün II, 2;* Կնիքի արձանագրություն, No. 10, 13, 9 17. WRGHT, Empire of the Hittites, աղյուսակ XVI. Կնիքի արձանագրություն, *ι* (տ.վ.) *Mülinen*-ի կոմսի սեփականությունը և զուցե *Boghazköi*-ի թագավորների պատկերաքանդակների հավելյալ տեղեկագիրը. 8) շեղ դեպի վեր և կարդացողին հակառակ ձգված ձեռք՝ դեպի վեր բութով, և դրանից բացի՝ միայն մի տեսանելի մատ. *Jerabis I, 3; No 1 WRIGHT*-ի *Empire of the Hittites,* աղյուսակ *XXI(?); Ivriz I, 2;* Կնիքի արձանագրություն, No. 13 և 17 WRIGHT-ի 1.c. աղյուսակ *XVI(?), 9)* շեղ դեպի վեր և կարդացողին երևաը շուռ տված ձգված ձեռք՝ դեպի վեր բութով ու դրանից բացի՝ մի տեսանելի մատով, Jerabis I, 3 ; 10) ձեռք՝ բութը դեպի ցած և դեռ առավել երեք նկատելի՝ շեղ դեպի վեր ձգված մատներ; *Jerabis I*, 4; 11) ձեռք՝ բութը դեպի ցած և դրա հետ չորս նկատելի, զրեթե ուղղահայաց դեպի վեր ձգված մատներ. WRGHT, *Empire of the Hittites,* աղյուսակ *XXII* No V; 12) ձեռք՝ բութը դեպի ցած և դրա հետ երեք տեսանելի, զրեթե ուղղահայաց դեպի վեր ձգված մատներ. Jerabis I, 4; և Jerabis II, 6f. Jerabis V, 3; WRGHT-ի *Empire of the Hittites,* աղյուսակ *XXII; 13)* ձեռք՝ ուղղակի դեպի վեր մեկնած բազկի մի մասը՝ բութը դեպի ներքև և դրա հետ երեք նկատելի շեղ, դեպի վեր ձգված մատներ; Jerabis I, 4. 14) դեպի վեր ուղղած ձեռք՝ բազկի սկզբնամասը տեսանելի. *Marʿaš IV. 15)* մի ուրիշը՝ առանց սրանց, համանաբար ***Izgin II, 15***-ում. 16) մի ուրիշ ձեռքի զաղափարագիր՝ *Jerabis III, 2* և 4-ում, որ մինչև հիմա ես նպատակահարմար չեմ զտել

մի ձեռքի գաղափարագրի »տիրակալ« կամ մի նման նշանակության առթիվ քննարկել (տ.վ,)։

Այս գաղափարագրերից շատերը դրսևորում են իրենց մի յուրահատկությունը, որ դրանք, ի հակադրություն ուրիշ գաղափարագրերի, բացառությամբ մեկի, առնվազն մի տեղ բառասկիզբ են ունենում, որը գրեթե միշտ միայն բառաշարքին է կապակցված (տե՛ս *Hama I-III 9 VI,* Մարաշի Առյուծի արձանագրություններ, 2*ƒ;* Առյուծի դրսի արձանագրություն, 1 և 2 ; Bor 2, Կնիքի արձանագրություն և այլն)։

Այս պատճառով պիտի յուրահատուկ և համգամանալից մոտեցում ցուցաբերել այն գաղափարագրերի նկատմամբ, որոնք քաղում ենք *Hamā*-ի I-III արձանագրություններից. սրանց շարքում զտնվում են "բառասկիզբներ"՝ անկախ իրենց գործածությունից կամ կիրառումից՝ բռունցքը վեր և վար մի անգամ, բառացիորեն որպես պատվի նշան, թեք գծիկ՝ ձախում, ենթադրաբար որպես բառը վերջացնող կամ սկսողին կից ավելանալով, մի բառասկիզբ՝ նախընթաց բառերը բաժանող։ Այս բառասկիզբները երևում են *Hamā*-ի և այլ արձանագրություններում, սովորաբար միայն բռունցքը վեր կամ վար դիրքում, և ավելորդ է, երբ դա սոսկ մի պատկերացման նպատակի է ծառայում։ Այսպիսով, դրանից ելնելով՝ մի եզրակացության ենք գալիս, որ արձանագրության իմաստը մի հատուկ ընդգծում և մեկուսացում է պայմանավորում, որ պատվի նշանը իր շրջապատից բաժանված իշխանին կամ միգուցե աստվածությանը որպես ակնառու անձնավորություն է ներկայացնում։ Սա հաստատվում է *Bulgarmaden*–ի, *Bor*–ի, Andaval–ի և *Ivriz*–ի արձանագրութ–յուններով, որոնցում խմբի առաջին նշանը *Sy(u)ennesi(s-)*-ի ներքևում թագավորական և աստվածային տիտղոսի այդ շեղ գծիկն ունի, և մասնավորապես *Bulgarmaden* տ. 1 և *Bor* տ. 1-ում, որը իր վրա մի բառասկիզբ ունի, ուստի եզրակացնում եմ, որ այս գաղափարագրերը, որ, ըստ իրենց նմանության, իրենց շրջապատից են վերցված, լրիվ միատեսակ գաղափար կամ նշանակություն են նկարագրում, և որ հենց իրենք այդպիսի մի արձանագրությունով իրենց շրջապատից անջատված են և ոչ մի ջանք չի գործադրվում, որ թագավորների գաղափարագիրը

կամ թագավորների անունները, որոնք ավելի հարգարժան են, ներկայացվեն շարքային մահկանացուների սահմանից դուրս, մինչդեռ աստվածները ներկայացված են թագավորներից առանձին։

Այս գաղափարագրերը շատ կարևոր առանձնահատկություն ունեն. դրանց ոչ մի հնչյունային լրացուցիչ չի հետևում կամ առաջնորդում. դրանք մասնակից են անձնանուններում. օրինակ՝ մորուկի գլուխը = *Mud(t)alu* Դրանից կարելի է ենթադրել, որ այն դիցանուն է նկարագրում Այս մասին ես գրել եմ իմ առաջին հոդվածում (*Zeitsch. d. Deutsche Morg. Ges.)*, երբ ինձ դեռ հետևյալը անծանոթ էր, բայց թվում է, թե դա համապատասխանում է ճշմարտությանը։

Yazalika-ի աստվածությունները և դիցանունները *Boghazkoi* -ում գտնված գաղափարագրերում պատկերված են առաջին դիցուհու դիմաց՝ ըստ իմ պատճենի գաղափարագրերի, որոնք *Sayce*–ը իրավացիորեն դիցագաղափարա–գիր էր հայտարարել, բայց սխալմամբ »երկիր«-ի հետ էր նույնացրել, այդ թվում՝ մի նշանագիր, որը միայն *m* կարող է երևալ; ՙ; դրա վրա մի նշան կար, որը սովորաբար մեկ ծանոթ էր որպես միայն մի բայուկ՝ բռունցքով և հատկապես դեպի ցած ուղղած բութով։

Երկրորդ դիցուհու դիմաց, ըստ իմ ձուլապատճենի, երեք նշան է գտնվում աստծու գաղափարագրի վերևում՝ դրա ներքևի մի նշանով, որ եթե մեկ ծանոթ խորհրդանիշն է կամ էր, միայն բայուկը՝ հարթ ձեռքով և դեպի վար բութով պիտի լիներ կամ եղած լինել կարողանար։ Դրա անմիջապես ներքևում մի չափազանց արտահայտիչ նշան կա, որը ճիշտ այնպես է երևում, ինչպես առաջին դիցուհու դիմացի վերջին նշանը։ Դրանով մեր նույնացումները կարող են միայն ավելի հավանական լինել։ Վերի բայուկների շարքը նույն ձևով դեպի վեր և միաժամանակ դեպի դուրս թեքված պիտի լինի, ինչպես որ Haleb–ի արձանագրությունների լուսանկարներում են. հիմա Fraktin–ում թագավորի գաղափարագրի աջ կողմում, որպես երկրորդ նշան, երրորդ նշանը՝ մեր խմբի սկզբում, համապատասխանորեն վրան մի նշանով կարող է բազկի մի մասը և մի ձեռք լինել և դեռ ենթադրաբար բութը

դեպի վար։ Երկրորդ նշանը, որ երկրորդի տակն է, նկարագրում է նույնը, ինչպես *s-t(a)r* մի դիցական անվան հետ կապակցությամբ *(Sanda ?)* Ափսեի արձանագրությունում (համեմատիր BULGARMADEN *2* և *Bor 2)*□Ըստ այդմ՝ ես ընկալում եմ դա որպես փաստ. 1) երկրորդ աստվածուհու դիմաց պիտի կարդայի՝ դիցանուն, բայսւկ՝ մի ձեռքով, և մի երրորդ նշան, 2) առաջինի դիմացի դիցանշան *m(?)-ʾ* և մի բայսւկ՝ բռունցքով, պարզապես բութը դեպի ցած։

Իսկ ինչպես են հարաբերվում իմ կողմից արձանագրություններում բացատրված դիցանշանները Boghazkoi–ի հայտագրերի հետ։ Կարելի է *m(?)-ʾ*-ն գաղափարագրական գրությունների մեջ որպես հավելյալ ձայնային գրություն ընկալել առաջին դիցուհու անվան համար։ *Ma*-ն, ըստ մի շատ պարզաբանիչ ենթադրության, *Strabo*-ի *ed. Müller p. 459, 5,* պիտի *Komana*–ի մեծ դիցուհու անունը եղած լինի. *m -ʾ*-ում կարդացված է եղել մոտավորապես *Maʾa*, հնարավոր է՝ այս անունը գոյություն ունենա։ Միայն թե ոչ մի տեղ ես վստահելի հնչյունային գրվածքով դիցանուն չեմ գտել, որ հաթերենում *i m i á (ʾ-m-ʾ բաղաձայնով)* իմաստով »մեծն« կամ »հզոր« (ուժեղ) նշանակի, որ *Fraktin*–ի հայտագրում գտնում ենք դիցուհու համար *m-t(a)r*, վստահորեն »մայր« բացատրությամբ, նույնպես և *m–ʾ* և *Bor 3 –* ում ենթադրաբար գաղափարագիր »դիցուհու« համար՝ *m-á* և *m-ś (= մեծն)* և այստեղ փոքրասիական մեծն աստվածուհին մի կողմից *magna-matar,* մյուս կողմից *magna-dea* է կոչվում, այնպես որ ինձ անառարկելի է թվում »մեծն աստվածության X« նշանակութ–յունը՝ մի բայսւկ՝ բռունցքով և բթամատը դեպի վար, որը նույնպես պիտի լինի գաղափարագիր »մեծն մայր«-ի համար։

Ինչպես մենք քիչ հետո կտեսնենք, մեծն դիցուհին Fraktin–ում կոչվում է »*Hati*–ի մեծ մայր *(m-ṫ(a)r)«,* և երբ մենք, ըստ այդմ, Մարաշի Առյուծի արձանագրություն, 3-ում տեսնում ենք մի բռունցքի հետևում բթամատը դեպի ցած, ավելի առաջ՝ բռունցքի բթամատը դեպի վեր, այստեղ *m+t(a)r* + բառավերջն է երևում, այնպես որ ավելորդ ապացույցների կարիք չկա։

Մի ձեռք և երկրորդ դիցուհու երկրորդ նշանը *Boghazköi*-ում միացնում են *Fraktin*–ի հետ, բայց դա այժմ ընդհանրապես առարկայական չէ, քանզի դրանով նույնը պիտի պատկերացվի այնպես, ինչպես ձեռագիր գաղափարագիրն առանձին. բայց *Boghazköi* - ում կարդում ենք ավելի շատ հավանականությամբ, երկրորդ դիցուհու դիմացի մի ձեռքը՝ բթամատը դեպի ցած, և *Haleb*–ի արձանագրությունում գտնում ենք անսովոր ուղղությամբ մի նույնատեսակ նշանի վրա թերևս մի դիցանշան և դրա տակ մի բառակիզբ՝ նույնպես մի անսովոր ուղղությամբ: Կասկածի ենթակա չէ, որ դա՝ նույնպես մի բայուկ հարթ ձեռքով և բթամատը դեպի ցած, մի պատվածություն է նկարագրում: Բայց այդ նշանը արձանագրություններում հաճախ առանձին է հայտնվում իրեն հետևող *Boghazköi* –ի գաղափարագրերի հետ միասին, և միայն այստեղ է այդ նշանը երևում, ինչպես և *Boghazköi*-ում և *Fraktin*–ում, ուղղակի համապատաս–խան գաղափարագրից հետո (բթամատը դեպի ցած), որը սովորաբար կարող է առանձին գտնվել: Այդ դեպքում դժվար թե որևէ կասկածի ենթակա լինի, որ հարթ ձեռքը՝ դեպի ցած բթամատով, առանձին վերցրած նույնը կնշանակի, ինչպես այս նշանի համակցումը մի երկրորդի հետ *Boghazköi*- ից:

Չպիտի հանդուգն համարել այն միտքը, որ մի շարք գաղափարագրեր (բռունցք՝ բութը դեպի ցած, հարթ ձեռքը՝ բութը դեպի ցած, մի ուրիշը` բթամատը դեպի վեր կամ վար, նաև ձեռքի այլ գաղափարագրեր՝ բութը վեր կամ ներքև, ևս նրանք, որ միշտ կամ ըստ ցանկության բառանջատող նշան ունեն իրենց վրա կամ տակում) դիցանունների նշաններ են: Կարող են ճիշտ լինել նաև վերում նշված հետևյալ արձանագրությունների տվյալները. *No I) Hamā I-III, V, 1;* Առյուծի արձանագրություններ, 3; Առյուծի որսի արձանագրություններ, *2; Bor 2); N0 2);* Առյուծի արձանագրություններ, 3; *Bor (?)); No 4)* Առյուծի որսի արձամանագրություններ, 1; No 6) Առյուծի արձանագրություններ, 3; No 7) կրկնողություն, *2(?), Marʿaš, V, 1; Gürün) II, 2)* No 3-ից կարող ենք սա ենթադրել, քանզի Առյուծի արձանագրությունների առաջին շարքի նշանին թերևս *ṕ(á)-ś-á* է հետևում, ինչպես *ṕ(á)- ś* –ը Առյուծի որսի արձանագրություններ, 2–ում, ըստ No 1-ի և á– *ṕ(á)- ś ṕ(á)- ś* ՝ մի ձեռքի գաղափարագրի, ենթադրաբար ըստ No 1-ի *Bulgarmaden* 1-ում Հապիվ

թե խորհելի է, որ No 3 նշանը ***Jerabis** II 3*-ում, որ հետևում է »տեր«, *Ti-i*-ով գաղափարագրին, ***Jerabis** I,2, 9 t-ով, և վերջապես t- i- i*՝ կարդացվի *tu* = »տեր« կամ տիրուհի իմաստով, միգուցե այդտեղ մի բացահայտություն լինի նախորդ դիցանվան համար, քանի որ վերը անվանած տեղի նշանի վրա առնվազն մի բառասկիզբ է տեղադրված և միգուցե նրա տակն էլ դրված է։ No 8–ից կարելի է նույնը հաստատել, քանի որ դա, ըստ ***Ivriz** 2*–ի, հայրը կամ մայրն են ***Ivriz***-ի աստծո *(S(Š)anda ? և այլն–ի)*, հետևաբար վեցից ութ ձևի գաղափարագրերով հաստատվում է, որ դրանք դիցանշաններ են։ Այսպիսով, հավանական է դառնում, որ առնվազն մնացածի մեծամասնությունը ևս նույնն է. No 5 –ը՝ երկրորդ տեղում, ուր առկա է բառասկիզբը՝ իր ներքևում, և արդյո՞ք այն դրանից մի հատով դեռ առաջ է անցել, մենք չգիտենք, քանզի դրան նախորդող մի հատվածում մի կտոր ջարդված է եղել։ Իսկ եթե No 12–ը ***Jerabis***, V, 3–ում (WRIGHT, *Empire of the Hittites*, *Tafel XXII*) *i-á-i* բառը ունենար իր առջևում, ինչպես հաթերենում մեր քննարկած դիցանվան դեպքում, Ափսեի արձանագրություն–ներում, ապա սա իր հերթին այդտեղ *sṫr*= »պավակ«, »ուսդր« (կամ ծառա)–ից է կախյալ, ինչպես *i-á-i(-)m(=* դիցեր*(?))*-ը՝ ***Jerabis***, III, 3–ում և (համեմատիր նույնպես *i-á-(-)i(-)m* ś No 7 *Marʿaš III, 2*–ի հետ), No. 10, 12, և 13, ***Jerabis*** I-ի ակնհայտ դիցաբանական խմբում։ Այդ բերումով ես գալիս եմ այն եզրակացության, որ տասներեք տեսակի այս բոլոր գաղափարագրերը աստվածներ են նկարագրում, իսկ ինչի՞ համար և ի՞նչ անունով, դրանցից շատերի մասին թերևս դժվար թե երբևիցե տեղեկանանք։ Ինչո՞ւ ենթադրաբար տասներեք և ոչ ավելի աստվածներ ունեն մի ձեռք՝ որպես գաղափարագիր, և ինչո՞ւ դրանց վրա գլուխ կոտրենք ու ժամ վատնենք։ Ասենք միայն, որ սրանք պուտ դիցուհիներ են, այնպես որ կարելի է αποτροπη– նրանց ենթադրաբար հաշվարկել, և ով մեր բացատրությունները չի ընդունում, թող ավելի լավը առաջարկի և բացատրի մեկ, թե դրանք որ գաղափարների դասին է կարգում՝ նկատի ունենալով, որ դրանց մեծ մասը առնվազն մի առանձին դասի է պատկանում, և հավաստի հիմնավորումներով հաշվետու լինի։

Fraktin – ում գտնում ենք մեծ քանակությամբ գաղափարագրեր դեպի վեր համապատասխանաբար թագավորի և իր աստծու կամ նախահոր, թագուհու և իր աստվածուհու կամ նախահոր միջև։ Բայց արդյո՞ք այդ հայտագրերը միայն ներկայացված երկու կամ չորս կերպարանքներին են պատկանում. եթե թագավորից առաջ՝ վերջին նշանը և մի *t(a)r* նշան դրա ձախում լինի, ապա դեպի աջ պիտի կարդալ. այդպիսով, այս ամբողջ վերջին շարքը գաղափարագրերի և դրանից դեպի աջ գտնվող միջին շարքի գաղափարագրերը իրենցից դեպի աջ գտնվող թագուհու և աստվածուհու կամ մեծ մոր միջև՝ բոլորը մի խմբի են պատկանում, որոնց ուղղությունը այդ երկուսի՝ աստվածուհու կամ մեծ մոր միջոցով ճանաչելի չէ, և մենք պիտի ուրիշ հիմնավորումներով մի եզրակացության հասնենք։ Անգամ եթե մեր բացատրությունները աջում գտնվող խմբի՝ ԵՐԿԻՐ + *Ḫ(H)atia*՝ *Hatti*–ի առիթով ճիշտ լինեն (տ.վ.), պիտի դրա հետ միասին մի առասպելի պատկանեն։ Բայց եթե դա նույն պարագան չլինի, այդ մոտեցումը մեկ հետևյալ կշռադատման արդյունքին կառաջնորդի. եթե այս երկու նշանները իրարից առանձին եղած լինեին, ապա դրանք կարող էին իրենց թագուհու աստվածության կամ թագուհու մեծամորը հարաբերվել, և այս ակնարկումը »երկիր«-ին մատնանշել։

Բայց հիմա այս նշանները գտնվում են աստվածներից կամ նախահայրերից դեպի աջ՝ երկրորդ թագավորի գաղափարագրի ներքո։ Աստվածը կամ նախահայրը այդ դեպքում »թագավոր« – աստվածուհի կամ մեծամայր կներկայացնեին, բայց դա անկարելի է։ Դրանից հետևում է, որ յուրաքանչյուր նշան առանձին ու մեկուսացված չի գտնվում, քանզի նույնպես թագուհու աջում միայն մի հայտագիր գոյություն ունի։ Այսպիսով, ձախում՝ թագավորի առջևում գտնվողները նույնպես համոզիչ են ներկայանում, և հաստատուն է դառնում մեր բացատրությունը աջ կողմի առաջին երկու նշանների (այն, որ թագավորական զնդակի վրա է և մյուսը, որ երկրորդ թագավորական զնդակից տարբեր է) վերաբերյալ, ինչպես որ Երկիր-ը հաստատ *Ḫ(H)atia*-ն է, Իսկ սա արդյո՞ք ենթադրաբար միայն երկու խմբին՝ ձախում դիցերին ու նախահայրերին կամ աջում թագավորներին ու թագուհիներին է վերաբերում։

Աջում զտնվող պատկերները, ինչպես վերը տեսանք, անսովոր ուղղությամբ ձախից դեպի աջ են նայում, այդ պատճառով դրանք չեն վերաբերում դեպի ձախ նայող թագուհուն, դեռ ավելին՝ շատ հեռու են դեպի աջ դիտող դիցուհուց կամ մեծամորից: Դա հաստատում է արձանագրության բովանդակությունը: Կարդում ենք ձախում *ԵՐԿԻՐ + Ḫ(H)atá,* այսինքն՝ բուն իմաստով՝ *Ḫ(H)atá, ԹԱԳԱՎՈՐ* և նույն խմբի ներքո՝ աջում՝ *m t (a)r* m ʾ. Վստահաբար այս խումբը կամ դրա մի մասը նույնպես նշանակում են, որ այստեղ պատկերված են դիցուհին, մեծամայրը կամ թագուհին և *ԵՐԿԻՐ + Ḫ(H)atá*-ն, ինչպես և թագավորի նշանը ձախում, որ թագավորի համար նրա նախնիները կամ իր աստվածն է նշնակում:

Հաթերի հայկականության առթիվ չի կարելի այլևս կասկածել; հայերենում *mayr -* »մայր«-ը համապատասխանում է *māēter*–ին և շարունակ-վում է *m-t'(a)r*-ով, ինչպես *Boghazköi*–ի գաղափարագրերում »մեծ մայր–ի« սկզբնամասում՝ »աստծո« նշանի ներքո, կա մի *m* –ʾ, և սա *imia* է կարդացվում, որ նշանակում է »մեծն« կամ »հզոր«; *Ramses II* և *Ḫatзsзrз*–ի միջև կնքված խաղաղության պայմանագրում *Htз* երկրի *Astrate (Աստղիկ)-* ն է նշվել, Փոքր Ասիայի աստվածամայրը կոչվում էր »մեծ մայր«. դրանից այսպես եմ եզրակացնում, որ դա պիտի կարդացվի »*Hate-Hati* երկրից մեծ մայր«: Այսպիսով, աջ կողմի խումբը վերաբերում է ձախ կողմի երկու կանացի պատկերներին, և սա, անցյալում իմ արտահայտած կարծիքի հետ հակասության մեջ լինելով, պարզում է, որ դա նախամայրը չէ, այլ մի դիցուհի կամ թերևս *magna dea*–ն:

Առայժմ աջակողմյան խմբի վերջում դեպի վեր, մասամբ առ աստված հարող և ասպանդակը որպես պատվարժանության նշան կրող ու թագավորական զնդակի հետ իր ներքևի խմբի մեջ թագուհու աջում նրա համար գտնում ենք մի պատկեր՝ “կեռ երկաթ”, որ մի գլուխ է՝ սուր գլխարկով, նման այն բանին, ինչ իրենց գլխին կրում էին երկու կանացի կերպարները: Այս կուզահեռությունը պարտադրում է անառարկելիորեն ընդունել այն փաստար-կը, որ այս գաղափարագրերը »թագուհի« պիտի կարդալ, երբ »թագուհին« նշանակում ու կոչվում է մեծն դիցուհի, ինչպես ասորական *Ištar*-ը և փռյուգիական *Kybele*-ն:

Jerabis -ում չի գտնվում բարուկը բռունցքով և բթամատը դեպի ցած մեծն դիցուհու գաղափարագիր, թեպետև *Membidji*–ի մոտի հին *Hierapolis-Bambyce*-ը իր հռչակավոր *Atargatis* - ի պաշտամունքով շատ հավանական է դարձնում, որ այնտեղ, ինչպես Սիրիայի մնացած մասերում, այդ սիրիացի աստվածուհուն պաշտել և հարգել են, և ***Jerabis***-ի *(Perrot, Histoir del Art IV, 808)* այս հարթաքանդակը ապացուցում է դա (համեմատիր նույնպես *Boghazköi*–ի (տ.վ.) վեմը և *Fraktin*-ի արձանագրությունները, որոնք էլ լուծում են հանելուկը):

Karkamis–ի »թագավորի« անմիջապես հետևում գտնվում է ***Jerabis*-I, 2, 5** և ***Jerabis* -** III, 3-ում մի գաղափարագիր, որ հազիվ թե *Fraktin*-ից տարբեր լինի; դա մի գլուխ է, ամենայն հավանականությամբ՝ մի կնոջ գլուխ, որի վրա մի երկար սրածայր գլխարկ կա ***Jerabis*** **I**-ի բացահայտ կանթով: Ինչպես *Biredjik*–ի դիցուհին, *Išara*-ն ևս *Indiši(-lim)-ma*-ի կնիքի վրայի գլխարկի և ասպանդակի պատկերն ուներ: Այդ գաղափարագիրը նույնպես »մեծն մայր«-ին որպես »թագուհի« է նկարագրել և դրա վրայի ուղեկցող նշանի առկայությունը արդարացվում է, և թագավորի ու թագուհու նշանները համընկնում են:

Մի ուրիշ ենթադրական գաղափարագիր մեծամոր համար, որը *Išḫara*–ին է համապատասխանում ասորերենում, ինչպես վերը մատնանշված է, և շատ հավանական է, որ նախկինում դա մի տառակապմություն է եղել և գաղափարագրերի ու բառասկզբի վերում կամ ներքևում է տեղադրված:

Առաջին աստվածը *Boghazköi*–ի դիցաշարերում իր առջևում ունի մի աստվածանշան՝ ներքևում մի գաղափարագիր, որը դժբախտաբար վնասված է. ըստ իմ ձուլածո պատճենի՝ դա կարող է մի հասարակ եռաժանի կամ երկճյուղ տեգ լինի, որը ասորիների մոտ ներկայացված ենք տեսնում: Ամենաառաջին աստվածը իր կողքին և իր առջևում ունի մի ցուլի դիմացի մասը (տես HUMANN und PUCHSTEIN, *Reisen, p.62), և ցուլը պիտի նրա խորհրդանիշը լինի. ասորական դիցը՝ եռաժանին կամ քառաժանին իր ձեռքում, փոթորկի աստված *Ramman*-ը՝ կանգնած մի ցուլի վրա *(Assarhaddon*-ի կոթողը *Sindjerli*–ից և հարթաքանդակը *Malthaya*-ից); տես *Mitthei. Aus d.*

orient sammelungen d. Kgl. Mus. Zu Berlin XI, աղյուսակ I և էջ 18 ու LAYARD, *Ninveh and its remains (Նինվեն և նրա փլատակները) I , 230 f.* ինչպես և PLACE, *Ninveh et l' Assyric*, աղյուսակ 45 և սիրիական ամպրոպի աստված *Hadad*–ը *Hierapolis-Bambyce*-ում ցուլերի վրա *(Lucian, De Syria dea, §31)* Նա »սիրիական աստվածուհու«՝ *Atargatis*–ի ամուսինն է, որ վստահաբար *Boghazköi*-ի ամենաառաջին աստվածն է, և նրա դիմացինը »մեծն աստվածուհին« է: Դրանից ելնելով՝ շատ հավանական է թվում, որ հիրավի նա եռաժանին և ոչ երկճյուղ տեգն ունի իր դիմաց, բայց դժվար թե կրում է այն:

Gürün-ի արձանագրություններում չորս անգամ գտնում ենք մի նշան, որը *Boghazköi*-ի նշանների հետ հավանաբար նույնական է և թերևս եռաժանի է: Այդ կապակցությամբ երկու անգամ (*Gürün I, 4 ; II, 6)* հանդիպում ենք մի խորհրդանիշի, որը եթե մեկ ծանոթ նշաններից մեկին համապատասխանի, »երկիր« կամ մի դիցանշան պիտի արտահայտի՝ իր վրա աջ կողմում պատկարժանության նշանով, որ համենայնդեպս մի շարք նշաններով հանդերձ դրանից կտրված *Boghazköi*-ում աստծու գաղափարագիրն է նշանակում մեծամոր հետևում: Անկասկած, մենք գտնվում ենք նույնպես մի դիցաբանական միջավայրում (կամ, ավելի շուտ, մթնոլորտում), ուստի կարող ենք ասել, որ շատ հավանական է, եթե չասենք՝ վստահաբար, որ *Gürün I* և *II* –ում չորս անգամ եռաժանին պիտի ընկալել որպես *Boghazköi*-ի առաջին աստծու խորհրդանիշը, և այնուամենայնիվ առայժմ կարելի է առարկել (համեմատիր ներքևում), որ *Gürün II, 1* և *2*-ում այդ գաղափարագիրն իր վրա դիցանշան չունի:

Բայց այդտեղ երկու անգամ այդ նշանը նույնն է, ինչ *Gürün II, 6*- ում, թերևս նաև *Gürün I, 4* – ում՝ ենթադրելի եռաժանին մոտը և հավանական դիցանշանը իր վրա: Դա կարող է միայնակ առանց դիցանշանի նույնպես այդ դիցանվան համար որպես արտահայտող ծառայել, բայց դա խոչընդոտում է նրա նույնացմանը *ωší*-ի նշանի հետ (տ.վ.) = »հսոր, ուժեղ« իմաստով, որի հետ նա այլապես, ամեն դեպքում միաձուլված կարող էր լինել: Հիմա մենք կարող ենք ուղղակի այդ նույն նշանը՝ հավանաբար մի զավակսանի նկար` վերը՝ դ Կնիքի մակերեսի վրայի բնագրերի մեջ մի աստծո դիմաց տեսնել (համեմատիր PERROT և *Chipiez, Histoire de l' art IV, 727* և նման մետաղադրամների վրա, *Babelon, Les Perses Achémenides, Tafel Vf* .): Դրանով փաստարկված եմ համարում,

որ եռաժանին *Boghazköi*-ի աստվածահայրերի խորհրդանիշը պիտի եղած լինի: Սովորաբար մենք այդ նշանին արձանագրություններում չենք հանդիպում, բացի *Bulgarmaden I*-ից, բայց այդտեղ դա մի ուղղակի է նկարազրում և նույնպես մի թագավորական տիտղոս կամ մի փառաբանության ածական, կամ նմանատիպ մի բան (տ.վ.), որը կարող է մեկ շփոթության մեջ գցել, քանզի աստվածը այս զաղափարագրերի հետ *Boghazköi*- ի աստվածների շարքի գագա–թում է գտնվում:

Երբ դա ավելի մեծ է ներկայացվում, քան ուրիշ աստվածները, ինչպես աստվածամայրը աստվածուհիների շարքի գագաթում ավելի մեծ է, քան ուրիշ աստվածուհիները, այդ ժամանակ նա պիտի վստահաբար մնացած աստվածնե–րի գլխավորը լինի. և անհավատալի է, որ երկու արձանագրություններում, ըստ իրենց գրելաձևի, հավանաբար նույն ժամանակին պատկանելու կամ իրար մոտիկ գտնվելու պատճառով նա նույն ձևով է հիշատակվել:

Այս համելուկի լուծումը կարծես բերում են *Ivriz*–ի և *Fraktin*–ի հայ–տագրերը. *Ivriz*-ում *Eregli*–ի շրջակայքում՝ հին *Heracla*-ում, մի աստված գոյություն ունի՝ ներկայացված խաղողներով աջում և մի գավազան ձախում; Tarsus–ի մետաղադրամներում հանդիպում ենք մի պատկերի՝ խաղողի ողկույզներն ու ցորենի հասկերը մի ձեռքում և մի գավազան՝ մյուսում (*Babelon, Les perses Achemenids*, աղյուսակ *Vf.,* համեմատիր աղյուսակ IV; *PERROT, Histoir IV, 727)* Դա կարդացվում է חרז .כע, այսինքն՝ »Տարսուսի տերը« (ըստ *Meyer*-ի` Zeitsch. d. Deutsch. Morg, Ges. 31, 739) *Byzanz*–ի *Stephanus*–ի՝ Ադանայում նշված *Κρονος*–ի դիցանվան ներքո Աստծո պատկերի աջում գտնվող հայտագրում նրա անունը փնտրելիս աջում` առաջին շարքում, մի նշան ենք գտնում, որը դժվարությամբ է տարբերվում այն նշանից, որը երևում է Ափսեի արձանագրության *i-a-i-* ի հետևում և *ś-t(a)r* = ճորտ կամ պավակ է նշանակում. և այժմ հանդիպում ենք śtr նշանը մի դիցանվան ներքո *Fraktin*–ի աջ մասում: Դրանից հավանականություն է առաջանում, որ այդ կասկածելի մեհենագիրը κρυνος–ի զաղափարագիրն է. նախքան մենք մեր եզրակացությունների շարքը լայնացնենք, կցանկանայի սրան ավելացնել Bor 2–ում այն, ինչ որ մենք մինչ հիմա

հայտնաբերել ենք . [աստվածությունից] ?, ծառա(?) *ś-ṕ(á) ṕ(á) ?(-w(ṕ)) (-)(á)r(-)(!), śt-(á)r(-) (ուղղական) [դիցուհին]?* Մարդ Այս հոլովով *ś-ṕ(á) ṕ(á) ?(-w(ṕ)) (-)(á)r(-) śt'-(á)r(-)* թագավորի հարաբերական համզամանքը մի աստվածության հետ ակնառու է դառնում, և ոչ միայն այն պատճառով, որ այդ հարաբերութ–յունը երկու կապակցությունների հետ համատեղված է, այլև վերը նշված *śtr* կասկածելի հոլովի շնորհիվ: Հենց դրանից է բխում այն ապացույցը, որ նաև *śt'-(á)r, r á m ś ṕ(á)* *BULGARMADEN-* ում նույնն է ասվում, և այդտեղ *m-s* և *?(-w(ṕ)* նույն նշանակությամբ են հաստատվում և ներկայանում *(տես վերը)* և *ṕ(á)~ ṕ(á),* ըստ Bor 3–ի, մի ինքնուրույն բառ է և այն էլ` մի զոյական անուն (ՄԱՐԴ դրոշիչով), երկու բնագրի բեկորներ, որ այսպես պիտի խմբերի բաժանել: *ś ṕ(á)- ṕ(á), ?(-w(ṕ)), (-)(á)r(-),śt-(á)r(-)= »ես ṕ(á)- ṕ(á)-ի մեծի(?) (á)r(-)-ի պալակ, (ճորտ) «* և *ś-t'(á)r (-r- á) m-ś ṕ(á)- ṕ(á)=պալակ (ծառա?)(-r–*ի*),* մեծի *ṕ(á)-ṕ(á)* Գտնում ենք, որ *ivriz*-ի 1–ում, ենթադրաբար »κρυνος«–ի գաղափարագրի առաջ` պատվի նշանի վրա, մի *ṕ(á)* սխալ ուղղությամբ կարող է լինել(!), և իր վրա` մի á: Շատ հավանական պիտի լիներ κρυνος-ի śtr–ը Ափսեի արձանագրությունում նույնությամբ որպես (մեծն) *ṕ(á)-ṕ(á)*–ի *śtr*–ին *Bulgarmadan*–ում և *Bor*–ում նկարագրել, և կարծում ենք, որ *ivriz*-ի արձանագրությունը կվավերացնի այն տեսակետը, որ այդտեղ հարցական նշանը պատվարժանության նշանի ներքո մեհենագիր է *ṕ(á)-ṕ(á)=* κρυνος-ի համար և իհարկե որպես մի հնչյունային լրացուցիչ ևս կարող էր լինել: κρυνος- ը ՙ*Pέa-* ի ամուսինն է. ՙ*pέa*-ն պիտի *Boghszköi*–ի աստվածների շարքի գագաթին առաջնային դիրքում լիներ, նրա դիմաց կանգնածն էլ, իհարկե, նրա ամուսինը: Դա պիտի նույն κρυνος- ը լինի, բայց նրա գաղափարագիրը նույնը չէ, որ *Ivriz*–ի κρυνος-ը պիտի ունենար: Հարկ է այստեղ բացահայտ ընդգծել, որ այս հարցում *Ivriz*–ի աստծուն և հաթական ՙ*Pέa-* ի ամուսնուն նույնացնելը կարող է ձախողվել, և դրա հարկը բոլորովին էլ չկա, անգամ եթե ուղղակի B*oghazköi*–ի դիցաշարքի ամենաամուրին աստվածը իրականում (և սա այնքան ճշգրիտ է, ինչքան վստահելի) եռաժանին կամ երկճյուղ տեգը` որպես խորհրդանիշ, ձեռքում ունենա: Այնուհետև *Ivriz*–ի հայտագրություն I-ում որպես դիցանուն–ների բացահայտում կարդացվում է` *S-*՚*- ni–ś*

(ուղղական նշան), նույնպես »*Sy(u)ennesi(s)* –ի….ն« կամ »*Sy(u)ennesi(s)*–ի…ն»: Եթե վերջին թարգմանությունը ճիշտ լինի, դա գաղափարագիրը անարժեք կդարձնի մեր հարցի պարզաբանության համար, բայց ըստ երևույթին՝ այդ կասկածելի նշանը նույնություն ունի *ωši* = »ուժեղ«–ի հետ: Այդ դեպքում կարելի է թարգմանել »*Sy(u)ennesi(s)«* – ը որպես մի տիրոջ, որ Կիլիկիայի թագավորների և իրենց բարձրագույն աստվածների տիրողն էր, ինչն ամենաչնչին անվստահությունը կարող է առաջացնել »κρυνος«-ը Fraktin-ում լիարժեք *dsari(o)* (թագավոր) է կոչվում, ինչպես հաթական թագավորները հաթական Կիլիկիայում. բայց ահա, ըստ BULGARMADEN–ի տող *1 (cf. Z,2)*-ի եռաժանին ամենայն հավանականությամբ *Sy(u)ennesi(s)*-ի գաղափարագիրը կամ նրա մի մասն իբրև տիրոջ է պարունակում. իսկ եթե B*oghazköi*–ի եռաժանին »κρυνος«-ի խորհրդանիշը լիներ, դրանով հեշտ ու պարզ *Sy(u)ennesi(s)*-ը պիտի կարդացվեր, և դրա միջոցով *Ivriz*–ի հայտագիրը B*oghazköi*–ի հետ լավագույն ներդաշնակության մեջ բերվեր: Այդտեղ մենք կարող ենք վերծանել »κρυνος«-ի գաղափարագիրը բուն անվան և նրա պատվանվան մեջ, բայց այս դեպքում միայն վերջինը կարող ենք կարդալ: *Fraktin-ի* արձանագրությունը իր հայտագրերով մեկ բերում է դարձյալ անախորժ դրության՝ խոչընդոտելով մեր իրավացիությանը: Չափում՝ ուղիղ աստծու դիմաց, ըստ վերը ներկայացրած »*H̱(H)ātē(i)* (երկրից) թագավոր, ?« այնտեղ՝ աստծու աջում, »մեծամայր«–ն է նստած, այնպես որ ոչ մի կասկածի տեղիք չի տալիս այն հարցը, որ տվյալ աստվածը նրա ամուսինը՝ κρυνος-ն է: Բայց թե նրա գաղափարագրերից կամ տիրողներից ո՞ր մեկը պիտի համարենք ճիշտ, չեն հաստատում ոչ *Ivriz*–ի և ոչ էլ B*oghazköi*–ի գաղափարագրերը: Կրկին գտնում ենք այդ կասկածյալ նշանը երկու անգամ ուրիշ թագավորից հետո, *Ivriz*–ում. և պիտի ակնկալել, որ *Ivriz*–ի գաղափարագրերում թագավորի համեմատությունը աստծուն տպավորիչ է: Սրանով, սակայն, հավանական է դառնում, որ տվյալ նշանը ուղղակի ներկայացնում է 1) *Ivriz*–ի աստծուն 2) *Fraktin*-ի աստծուն 3) նրան, որ սրա նման *Fraktin*-ի, B*oghazköi*–ի և κρυνος-ի հետ նույնություն պիտի ունենա: Թե այժմ ինչպե՞ս դա և այս երրորդ գաղափարագիրը իրենց պիտի բացատրեն, ակնարկվում է

Ivriz II –ի երկրորդ և երրորդ տողերում: Երրորդ տողում կարդում ենք մի նշան, որին հետևում է *i–á.* սա հիշեցնում է *Ḫ(H)atiá* բառը, որով պայմանավորված է Կիլիկիայի թագավորների տոհմանունը (Ափսեի արձանագրություններ). եթե այդ բառը գոյություն ունենար, կարող էր այդ կասկածելի նշանը *ti* կարդացվել. *Ti i*–ն կարող է համգստությամբ *ṫi-* նշանի միջոցով, ինչպես նաև միայն *ṫ*-ով արտահայտվել, բայց *ṫ i* հաթերենում կոչվում է »Տեր«, և այդ կարող էր *Ivriz*–ի առաջին տողում և *Fraktin*-ում հաջողությամբ κρυνος-ը ներկայացնել, որ Կիլիկիայի թագավորի երեք տիտղոսներն են եղել 1) *Sy(u)nesi(s) (Ivriz I, Boghazköi) 2)dsari(o)* =»թագավոր« (*Fraktin*) 3) *ṫ'íí* = »Տեր« *(Ivriz II; Fraktin;* համեմատիր վերը): Ես չգիտեի, թե ինչ կարող է սրա հակառակը լինել: Աստղերենում նմանություններ շատ ու չափազանց շատ են գտնվում:

Որպես Կիլիկիայի աստվածություններից չորրորդը այն աստծուն կարող ենք հիշել, որի գաղափարագիրը երկու քայլող ոտքերն են, որոնք մինչև վերը ծածկված են մի երկար բաճկոնով, բայց ակներև է, որ նա կարող էր լրիվ մերկ եղած լինել: Այդ գաղափարագիրը ուրիշ բանի չի նմանում, բացի այն, որ մի աստծու կերպարի ներքևի մասը նկարագրած պիտի լիներ՝ գտնվելով *Boghazköi*–ում, մարտական կացինը ձեռքում, երրոսսարդ (?) աստծու դիմաց, որը նրա խորհրդանիշն է. այդ գաղափարագիրը գտնվում է դեռ *Gürün – I, 4* և *II, 6* -ում. Կարելի է հարցնել, թե հորիզոնական ոտքը իր տակի ուղղաձիգ ոտքի հետ (*Jerabis III, 4)* այս խորհրդանիշի մի տարբերակն է. այնուամենայնիվ դրան հետևում է մի նշան, որը աստվածության հետ ինչ–որ մի հարաբերության տպավորություն է առաջացնում՝ բթամատը դեպի ցած մի բռունցք և մի ձեռք՝ բութը դեպի ներքև. մենք գիտենք, որ դրանով դիցուհիներն են նկարագրվում, և որտեղ այդպիսի նշաններ են երևում, իրենց վրա կամ ներքևում բառակիզբ են ունենում: Աստվածություններ նկարագրող այս նշանները մեր ստացած բնագրերում երբեք մի բառակազմի միջոցով իրենց շրջապատից չեն տարբերվում: Այս եզրակացությունից պարզ է դառնում, որ երբ մի դիցանշան ինչ-որ ձևով մեկուսանում է, դա մի դիցուհու և ոչ թե մի աստծու

մեհենագիր պիտի լինի, և ըստ դրա՝ կարելի է դառնում ավելի մեծ քանակությամբ գաղափարագրեր պարզաբանել:

Ենթադրաբար կա նաև մի ուրիշ գաղափարագիր, որին մենք բառասկիզբով աջ ու ձախում իր վրա՝ հանդիպում ենք *Jerabis*–ում, մանավանդ երբ նա մի ամբողջ շարք դիցանունների մեջտեղում է գտնվում:

Հաթական դիցանուններ

Հունական շրջանից արևմտա–կիլիկիական անձնանուններում այնքան մեծ թվով դիցանուններ են մեզ հասել, և այնքան սակավ է դրանց օգնությունը՝ արձանագրությունները կարդալու հարցում, երբ այդ անուններում անվիճելիորեն հաթական լեզվի տարրեր են առկա, և դիցանունների անվանումները աստվածություն կրող անուններին այնքան քիչ են կապվում, որ առայժմ մեզ հասած արձանագրությունների հետազոտությամբ մի որոշման հանգելիս մասամբ վստահորեն, մասամբ ենթադրաբար և, իհարկե, առավել ևս հազվադեպորեն կարող ենք օգտագործել այս լեզվաբեկորները՝ որպես պատմական իրողությունների փաստարկում: Մեկ, բնականաբար, շատ կհետաքրքրի, թե ինչպես է կոչվում մեծ *ṕ(á)-ṕ(á)*–ն՝ *Irviz*–ի և *Fraktin*–ի առաջնային *Boghazköi*–ի աստվածը, ինչպես և »մեծ մայր«–ը:

Ivriz–ի երկրորդ արձանագրության մեջ հաթական κρυνος-ի անունը իր վերջավորությունում մի *a* ուներ, որ միգուցե մեկ դեպի մեր նպատակը կառաջնորդի: Փորձենք արտազատել Արևմտյան Կիլիկիայի վերոհիշյալ անունները, որոնց վերծանության համար տքնել էին ամենից առաջ SACHAU–ն Zeitsch. f. Assyr. VII, 85 ff -ում և KRETSCHMER-ը Grich. Sprache (Հունարենը) p. 357 ff-ում:

Որպես մի հաստատուն կետ՝ պիտի *Sanda*–ի հետ կապակցված անձնանուններին դիմենք: Այստեղ *Sanda*–ն մեզ համար որպես դիցանուն է հաստատված. ասորերեն Նամակ K 582, տող 15–ում գտնվում է *Sanda-pī* անունը, որ փոխաhարար համապատասխանում է *dapi-tarḫu-n-dapi*–ում՝ ասորական ցուցակի *H 1359. obv. Col II*, 39-ին, ավելի ուշ՝ *δβι–ηs, ρω–ν–δβι–ης,* (SACHAU, 1.c.p.86)-ին, նույնպես և *pī* = ավելի ուշ *βι–ης, Ταρχυ–μ–βι–ου (1.χ.p.90)*–ին. այդպիսով շատ հավանական է դառնում, որ նույնպես *Tarḫu* =*Ταρχυ–, Ταρχο–* և *Τραχο–,* մոտավորապես *Trkho*՝ մի դիցանուն է: Կազմությամբ բարդ բառերը, ինչպես *Τροχο – ζαρμ – α – ς Τροχο–μ–βιγρεμ–ι–ς, Τραχο–αρβασ–ι–Τραχο–ς Ταρχυ–αρ–ι–ς* և վերոհիշյալ մեջբերված *Tarḫu-n-dαpi*-ն ավելի հավանական են դարձնում, որ *Re* – տարրը *ρισ–ζαρμ–ας, ρω–μ–βιγρε–μ–ς,* ρο-*αρβασ–ι–ς* –– *ρω*-r-*δβι–η–ς, Ια, Α-Ια–ζαρμ–ας* և *Α-ζαρμ–α–ς, Τεδι–τεδι–αρ–ις, Νερ*–ը *Νερ–αρ–ι–ς*–ը դարձնում է դիցանուններ, և եթե *Oαρι–ς*–ը Οα և αρ–ισ –ի կարելի է տարրալուծել և *Οα*–ն = *Ουα, ουασι–σ*–ում գտնվի և *ουα* և *σι–ς* – ի տարանջատվի, ինչպես և *surmi*-ն *uasurmi*-ում (տ.վ.) միայն *Sandasarmi* (տ.վ.) ձևով լինի, այդ դեպքում կարելի էր ընդունել, որ նույն ձևով հատուկ անուններ *ουασι–ς*-ը, *Κιδασι–ς*-ը, *Κιδα–μουασι–ς*, *Τβερα–σηνα–ς* և *ορβαλ–σηνα–ς*-ը, ինչպես *Ουα–Κιδα–, Ο(υ)λ–(β)ρα–, Τβερη(α)* և *ορβαλα*–ն դիցանուններ են: Բայց թե դրանք հաթական (եթե նույնիսկ նախկինում այնքան էլ բնիկ անուններ չեն եղել) աստվածանուններ են ներկայացնելիս եղել, մենք այժմ չգիտենք, այդ պատճառով կարելի է, բացի *Sanda*–ից, միայն մի քանի անուններ ընտրել, որոնց անձնանունները դիցանունների հետ միաձուլված են. Կարծում եմ՝ այդպիսիներից են *αρι–ς*, *αρβασ(–)ι–ς*, *αββασ(–)ι–ς* և *ζαρμ–α–ς* – ը: Դրանից պիտի *Τραχο*– (և տարբերակները), *Ρω*–, *Ια–, Α–, Τεδι*–, *Νεν* և *Ουα*– (*ουαββασ–ι–ς*- ի պատճառով) հաթական աստվածությունների նկատմամբ իրենց նախնական ծագումը՝ բնիկ թե դրսից ներմուծված, բացատրեն. ուրիշ անունների առթիվ չի կարելի դա վստահությամբ ասել: Կարելի է որպես հավանականություն ընդունել, որ աստվածների կարգն ու իմաստը որոշ չափով անձնանուններում իրենց ներկայության հաճախականությունից

կամ հապվաղեպությունից է երևում. ըստ այդմ՝ բարձրագույն աստծու և հաթերի մեծամոր անունը (բայց վերջինս հավանաբար ոչ արական անձնանուններում, որոնց հետ են առնչվում փտահաբար մեկ ծանոթ անունների մեծամասնությունը) համեմատաբար հաճախակի պիտի հանդիպեն: Դրանց տեսնում ենք ամենաշատ պատահող անուններում, օրինակ՝ *T(a)rk(h)o* և ավելի վաղ՝ շուրջ *1200* թ. Քրիստոսից առաջ, շատ ու շատ հաթական անուներում և *s(з)*– ով (տ.վ.), նաև հաճախ կիրառվող pω –ով անուններում *(KRETSCHMER, Griech. Sprache, p.361 ff.)* և համաձայն դրանց՝ *Sanda*-ն և *Ua*-ն, ըստ վերոհիշյալ քննարկումների, հաթերի լեզվում հետագայում ընտելացան և բնիկ դարձան, դրանց ձայնավոր վերջածանցը այդ բարդ կառույցի մեջ է: Դիցանուն *Sanda*–ն (տ.ն.) բարդ կառույցում նույն կերպ է արտաբերվում, թերևս ինչպես ուղղական *ŏ* (*Terxo-* և *Ti-rз-ρз*, այսինքն՝ *Trga* կամ *Trge*– կամ *Trgo,* բայց երբեք *Trgu*), *ō* և *a*-ն: Համաձայն *Irviz*–ի Տեղեկագիր *I*–ի՝ *Ivriz*–ի աստծու անունը ունի մի *á* (այսինքն՝ *a* և *o* և նույնպես *u?*) իր վերջավորությունում, և դրանից ելնելով՝ կարծում ենք, թե դրա գաղափարագիրը որպես ***Trkho**, **Ro**, **Sanda*** կամ ***Ua*** կարելի է կարդալ Այն, որ այս արձանագրությունը գուցե մի աստվածություն է հիշատակում, չի կարող այստեղ բնականաբար ոչ մի փավերացում ներկայացնել. *Gürün II*, 5–ում երևում է ԱՍՏՎԱԾ *r-a*-ն՝ վրան մի արժանապատվության նշան, բայց արդյո՞ք այդ պատճենը ճիշտ է, թե՞ այդտեղ դիցանշանի փոխարեն մի երկրի նշան է տեղադրված, կամ արդյո՞ք այդտեղ հայտնված աստվածը *Ivriz*–ից է. թերևս կարելի է մեր ենթադրությունը *Bulgarmadan* 2-ով կամ *Bor* 2–ով հաստատել, որտեղ կարդում ենք. *śṫ(a)r rámś ṕ(á)-ṕ(á)*. այստեղ են գտնվում, ինչպես վերը տեսանք *Bor 2* և Ափսեի արձանագրությունների շնորհիվ, *ś-ṫ (a)r, m-ś* և *ṕ(á)-ṕ(á)* նշանները՝ որպես բառախմբերն իրարից անջատող: Հնարավոր է, որ *r*–ն՝ որպես հնչյունային լրացուցիչ, *t'(a)r*–ին պատկանի և *á*-ն՝ որպես ձայնավոր վերջածանց, *śtr* »ուստր« (կամ ծառա)–ն ներկայացնի: Միայն թե այսպիսի մի զարդարուն գրառճ երբևէ չի հայտնվում:

Դրանով ավելի հավանական է դառնում, որ *r-a*–ն ինքնըստինքյան մի բառ է կազմում, ինչպես մեծ »*baba*«–ն *(=m-s ṕ(á)-ṕ(á); Ivriz*–ի աստծու և նրա անունը

ենթադրաբար պիտի *ro* կամ *Tarko(Trkho),* եթե ոչ *Sanda* կամ Ua լիներ: Այդ ժամանակ *r-á*–ի մեջ *Rō* անունը կարելի էր ենթադրել. Նույնն է և (*á*)*r*(–)ում *ś ṕ(á)- ṕ(á) ?(-w(ṕ))*-ից հետո և śi̇-(á)r(-) + ուղղական նշանից առաջ *Bor 2*–ում. այս դեպքում այն կարող էր »մեծամոր« ամուսնու անունը լինել: Ցավոք, պղեմն երկու քննարկված հնարավորության բացատրություն *r-á*–ի համար *Bor 2-* ում (սա ի միջի այլոց կարող է սեռական վերջածանց լինել) ևս հայտնվել է, որով *aro* = արական բառի սեռականը կարող է ներկայացնել:

Եթե *Pω*– և *Tarḫu*– և այլ անձնանունների հետ միախառնված անունները որպես հաթերի դիցապետի այս երկու անվան հետ համախականության պատճառով պիտի նկատի առնենք, ապա *Tarkho*–ին ևս պիտի հիշենք: Այն ժամանակ, երբ սիրիական երկնքի աստված חדד –*Hadad*-ը Բաբելոնում բնիկ դարձավ որպես սիրիական երկնքի աստված בעלשמן – ն, այսինքն՝ *Baʿl* կամ *Baʿl-šammān*-ը՝ Հայաստանում, տեսանելի երկնային և բնության մթնոլորտի երևույթների ասորական աստված *Rammān*-ը՝ Դամասկոսում և համայն ամբողջ արևմուտքում, ապա կարող էր մի աստված ևս, նման ու նույնատիպ գործածություն ունեցող մի աստված Փոքր Ասիայում, ազգից ազգ փոխառնվելով, շրջած ու թափառած լինել և հետագայում տարածվելով և *Tarḫu-Τροχο* և այլ անունների հետ միախառնվելով՝ անձնանուն դառնալ, այնպես որ այն կարծիքը, որ նա հաթերի երկրի աստվածներին չի առնչվում, թեական է: Հավանական է՝ *TUR-KU*-ն, ըստ ասորական բնագրի՝ K 2100, Obv. I 13-, ամպրոպի աստծու անուններից մեկն է և ոչ ինչպես Wes. *Asia inscriptions*–ի երկրորդ հատորի 48–րդ էջի 33–րդ տողում՝ լուսնի աստված *Dumu-gu* կամ *Tur-Ku*, և դրա առթիվ ասվում է, որ *Tarḫu*–ն հաթերի ամպրոպի աստծու անունն է. դեռ ավելին, հնարավոր է, ինչպես HILPRECHT-ը (*Zeitsch. f. Assyr. VII, 317*-ում) իրավացիորեն նշում է այդ առումով, որ քուսայական բառ *Targu*–ն ենթադրաբար դրա հետ մի դիցանուն է ներկայացնում, ասորաբաբելական *Bēl*-ը (*երկրների տերը*՝ ըստ HILPRECHT-ի) կամ *Anu*-ն, երկնքի աստծուն համապատասխանելով, նույնն է ապացուցում. և վերջապես հավանական է, որ եբրայերեն תרח- *Teraḫ,* ավելի վաղ՝ *Tarḫ–ը* Աբրահամի հոր անվան հետ նույնություն ունի և դրանով առնվազն դրա

արական սեռի պատկանելությունն է ապացուցում, բայց սրանք նույնպես վստահելի փաստեր չեն:

Sanda Հին Հունաստանում նշանակել է ժամանակ (տ.ն.) և Կիլիկիայի Հերակլեսն է: Բայց նա, որպես մեծ աստված, աստվածամորից հետո երևում է *Boghazköi*-ում, ուրեմն *Sanda*- ն նրա անունն է եղել (տ.ն.): Այժմ հավաստի է, որ այս անունը հետագայում (ժամանակին մեզ է հասել հին հունարենով) երկու իրար հետ համաձուլված պատկերներն է ընդգրկում, որոնցից մեկը, ըստ ոմանց, նկարագրում է աստվածապետին և ըստ ուրիշների՝ Հերակլեսին, և մինչև այժմ ճշգրիտ ապացուցված չէ, թե որ պատկերը որ աստծուն է ներկայացնում: Դիցապետի նշանը եռաժանին է, այսինքն՝ շանթ, *šand, šant*ʻ և *šant*ʻ*i, šant*ʻ–ական, և *šant*ʻ–ը կարող է *p*ʻ*oyt*ʻ*, σλουδ–η,* ավելի հին *šant*-ին համապատասխանել: Ասորերենում երկնատերը՝ נצלשמו – ը, առանձնապես շատ է բարձրացված, այնպես որ նա χεραυνος–ն է (*Palmyra*-ում) և ունի մի մակդիր աարական փոթորկի աստծու՝ *Barku*–ի, այսինքն՝ »կայծակ«: Այդպիսի հանգամանքներում պիտի առնվազն աչքի առաջ ունենալ, որ եթե *Sanda* հունարեն բառը Σανδα–ով արտաբերվում է որպես նախնական հաթերի փոթորկի աստված և երկնքի տիրակալի անուն, այս պարագայում, ինչպես նկատել ենք, կիլիկիական Σανδων–ի և հայերեն *Sandon*-ի մեջ որևէ մի կապակցություն անհավանական է: Մի քանի խոսք էլ աստծու անունների առթիվ. *Ed. Meyer*-ը *Zeitschrift der Deutsche Mor. Ges. 31, 739* –ում նկատել է. »Հնարավոր չէ հավաստի որոշարկել, թե տարբեր տեսակի անուններ, ինչպես Σανδων, Sandon, Sandakos, Σανδας(Basil), Σανδης, միմյանց ինչպես են հարաբերվում«:

Բայց ես այն կարծիքին եմ, որ նախ և առաջ պիտի պատել Սանդոն անունը, քանի որ այն, ըստ ականատես *Strabo*–ի *(Ed. MULLERI p. 575,10)*, *Plutarch*-ի *(Poblicola 17)* և մի արձանագրության *(Corp. inscrip. Grace., No 4401),* այնուամենայնիվ մի անձնանուն է, ոչ թե դիցանուն:

Johanes Lydus (De magistr. III, 64)–ի հայտնած կարծիքը, որ Սանդոն Հերակլես աստծու անունն էր, չի ապացուցում, որ նա Սանդա–ի և մի ուրիշի հետ նույն

համեմատական աստիճանին կամ հարթակին է (դա պիտի ոդպես կարճանուն նկատել)։ *Σανδης* և *De sandus* (ուղղական; *Byzanz-i* Stephanus, Αδανα–ի ներքո; *HIERONYMUς* ըստ *EUSEBIUS* II, *schöne*–ի հրատարակության 29-րդ հատորի պարբերականը), Σανδα (սեռական *Basilius, De Vita S. Theclae II, 15), Σανδην* և *Δι σανδαν* (հայցական*; AGATHIAS II, 24; Syncellus* ըստ *schone*-ի հրատարակած *EUSEBIUS*-ի) մի ուղղական Σανδα-ի են ենթադրում, որ նույն Կիլիկիայի *Sanda*-ն են ենթադրաբար նախադրում։ Պարզ չէ, թե Σανδαχος–ը ընդհանրապես դիցանուն է, թե անձնանուն, այնուամենայնիվ, մասնավորապես հայերեն K-ի և դրանից ելնելով՝ աստծու հետ համատեղված անունների հետ ոչ մի բան չի ներկայացնում, բացի հետևյալից, *Sanda-pi, Sanda-s(š, ḫ)a(i)r-mi* (Aššurbanaplu-Sardanapal, Rassam-ի գլանը (սյունակ II, 75), *Σαδασναμις*, մի տեսակի Sandasa(r)mi–s *(zeitsch. f. Assyr. VII, 94),* և Σανδανσαχα – ն նույնպիսի Sanda-ի են ենթադրում։ Անպայման չէ, որ Σανδανσαχα–ն Σανδαν– և σαχα–ից, այլև հնարավոր է՝ Σανδα– և–(α)νσαχα – ից կազմված լինի. միակ և բացառիկն է *Ammianis MARCELLINUS (XIV, 8, 3)*-ը, ուր երևում է ուղղական, *Sandan*-ը որպես *Tarsus*–ի հիմնադիր։ Ես հավատում եմ, որ մենք կարող ենք, անգամ եթե դրա մեջ իրոք մի դիցանուն պետեղված լինի, առանց այլևայլի փաստել, որ այդ բառաձևը մի սխալ ուղղու է համզում։ AMMIANUS-ը կամ նրա վարահիված անձանցից մեկը ինչ–ինչ պատճառներով հայցական *Sardan*–ը սխալմամբ ուղղական է ենթադրել։ Բայց եթե *Sardan*-ը մի *Sandon* և ընդհանրապես մի անձնանուն լիներ, այդ դեպքում մենք ոչ մի հիմք չէինք ունենա աստծուն *Sandan* անվանելու, ուր *հիարկե –a-n,* ինչպես *–on* և *a-k-os*-ը, ինչ-որ փաղաքշական վերջածանց, ընդհանրապես ինչ-որ վերջածանց կարող է լինել։ Սա բավարար, չնայած ոչ այնքան հակադրվող է AMMIAN–ի դիրքին, և ամեն ինչ վկայում է այն մասին, որ աստծու անունը *Sanda* էր։

Դիցապետը և կայծակի աստվածը՝ որպես »մեծն *ṕ(á)ṕ(á)*«, »մեծամոր« ամուսինն է, ով միգուցե վաղեմի ժամանակներից ասորերենում *Komana Ma* էր հոչակվել *ṕ(á)ṕ(á)*–ում (արտասանվում է *papa* կամ *baba*) մի թոթովաբառ »հայր« պիտի տեսնել և հայերենի և թրաքիա – փռյուգիական բառարմատների մեջ ինչ-որ

ավելի նեղ հարաբերություն ընդունել, լինի դա *Bithyni*–ական *Ζευς Παπας* կամ *Παππωος* (KRETSCHMER, *Griech. Sprache p. 241 f.)*, ընդ որում փռյուգերենում միգուցե այն նույնանում է *Ζευς, Βρονεϖρ χαι ᾿Α*στραπτωρ-ին (KRETSCHMER, 1. C. 241 F.) - ին և հիշեցնում է սկյութական *Ζευς Παπατος (1.χ.;* *Herodot IV, 59)*–ը՝ *Baba*–ի ենթադրական պտտասանության դեպքում հայերեն անձնանուններ *Bab, Babik 9 Babot*՛*s* և այլնի շնորհիվ:

Ինչպե՞ս էր հաթերի մոտ կոչվում »մեծամայր«-ը Նախապզուշաց–նում եմ՝ նրա անունը կապված է արական անձնանուններին, ուստի դրանից ելնելով՝ պիտի ենթադրել, որ նա եթե ոչ *Ro*, ապա *Tarhu* (*Trkho*) էր կոչվում, և ինչպես վերը բացատրվեց, այս անունը *Ro*-ին կից է լինում և հաճախ որպես բառամաս անձնանունների մեջ է գտնվում. բայց դա դժվար փաստելի է: Արժե այստեղ նկատել, որ ավելի նոր ժամանակների կիլիկիական բոլոր արձանագրություններում բացահայտված դիցանուններից ոչ մեկը, թերևս ոչ հաթական Փոքր Ասիայում, առայժմ չի նկատվել, բացի *Trkho*-ից (տես KRETSCHMER, *Grech. Sprache 362 ff*, և *223 f.*). եթե հիշելու լինենք, թե ինչքան լայնորեն էր ծավալված այնտեղ »մեծամոր« պաշտամունքը, ապա անկարելի կլիներ չնկատել մեր ենթադրության հավաստիությունը և որպես աստծու անվան տարածման փաստ՝ նրա պաշտամունքի սփռման պատճառը փնտրել: *Jerabis III, 3*–ում թագուհու նշանից հետո գտնվում է մի *ḱ*, որը թագուհու հետ միասին այստեղ, նաև *Jerabis I, 2* և *5*-ում և *Fraktin*-ում »մեծն մայր« է հասկացվել Այդպիսով, հնարավոր է, որ ḱ–ն *Trkh*–ի կարդալու ձևի մի տարբերակի համար հնչյունային լրացուցիչ լինի. բայց դից և անձերի գաղափարագրերը ընդհանապես հնչյունային լրացուցիչ չեն ունենում, և *trkho*-ն ամենայն հավանականությամբ, ըստ մի իրական անվան, որևէ մեկնիչ անուն որպես »թագուհի« չի նշանակում:

Այստեղ կարելի է ինձ առարկել, որ այս քննարկումը լրիվ ավելորդ է, քանզի *Trkho*–ի գաղափարագիրը ճանաչված է: Ավելի քան հայտնի »*Tarkūdimmi–Tarkondemos*«-ի առթիվ շատ հանրահայտ գնահատումներից հետևում է վստահաբար, որ այծի գլուխը պիտի *Tarku* կարդալ, և դրանով կարգավորվում են իմ համակցությունները

(իհարկե, եթե դա փաստացի լիներ, տ.վ)), կաղղացածի արտասանությունը պիտի այսպես թե այնպես *Tarku* լիներ, այդ ժամանակ կարելի էր այն մոտեցմանը հանգել, որ քանզի այծը թերևս մեծն դիցուհու սուրբ կենդանին էր, ապա այծի գլուխը նրա անվան խորհրդանիշը կարող էր լինել: Այս մոտեցումը անառարկելի և անժխտելի է, երբ *Boghazköi*–ում մի կենդանու դիմացի մասը, որը մենք մեծն դիցուհու դիմացի մասում տեսնում ենք, մի այծ է (տես HUMANN և PUCHSTEIN, *Reisen*, աղյուսակ X, 63 բնագրում. համեմատիր նաև մի այծանման կենդանուն մեծ դիցուհու ձեռքի վրա և համար դ Կնիքի հարթ մասի հետ): Հետաքրքրական է, որ այծի գլուխը հաթական արձանագրություններում միշտ առկա է, բացի միգուցե *Maraš*–ի Առյուծի արձանագրությունից (ՄԱՐԴ–ի և թեք դաշույնի միջև): Դրա համար կա վերջապես (դատ *Hilprecht-fr Kollation) Izgin IV, 5*–ում մի նստած այծի պատկեր, որի առջևի մասը *Boghazköi*–ի մեծամայր–ի դիմացում գտնվող այծին նմանություն ունի Դրան հետևում է ʾ–š–*mi* (*aššimi* կարելի է կարդալ), *dsari(o) mi - i,* այսինքն` »թագավոր եմ ես (*emi*)« կամ »մեծն (*imio*) թագավոր« Վերն արդեն (*anm.i*) քննարկվել է, որ պարզապես նույն անունը, միգուցե նույն թագավորի համար, ինչպես որ բացահայտվել էր, »*Tarkondemos*« է, և *Izgin IV, 5 -* ը ևս վավերացնում է, որ *ot Trkho*–ն »մեծամոր« անունն է: Բայց արդյո՞ք *ă* վերջավորությունը մի իզականի համար հաթերենի հայկականության հետ կարող է համատեղելի լինել:

Կարելի է հանդուգն համարել այն ելակետը, երբ ես այնքան էլ չեմ խուսափում *At(d)argatis-Derketo* և այլ աստվածներին այս քննարկումների մեջ ներառել (տե́ս BAUDISSON–*ի Herzog* անվանատեսակները *Real encyeclopädie, Atargatis*–ի ներքո), երբ *Derketo*–ն, առանց *a*–ն ատամնայինի առջևում լինելու (դատ *Ktesias, Sterebo*-ի` ed. *Müller*, էջ 667, 42), ամենավաղեմի ներկայացված անվանատեսակը լինի և մեղ ավանդվել է החרעה ע אתרעת -ին կից, երբ ավելի հեռու, Հյուսիսային Սիրիայում և մոտավորապես շատ մոտիկ մի բարձր ու խոր զնահատված պաշտամունքի վայր *Atargatis*–ից, *Hierapolis-Bambyce*-ից, որտեղ մինչև սարդիները *Sargon*–ի ժամանակ հաթերը զերակշռում էին: Այդ դեպքում կարելի է առնվազն ենթադրություն կազմել, որ

սիրիական աստվածուհու նախնական անունը, հաթական *Trkh* անվանն ավելացվելով և իրենց լեզվի իգական վերջածանց *t*–ն բառասկզբում ע–ի ձևով հնչյունափոխելով, עתר–Αδαρ–α = եբրայերեն עשתרת–*Astrate*–ն է առաջանում: Եթե, ըստ տիրող տեսության, עתרעתה դիցանունները עתר ու עתה- ի միատեղումից են առաջացել, ավելի հավանական չէ՞ արդյոք կարծել, որ դա չի բացատրում երկու ձևն առանց ע-ի բառասկզբում, և ոչ *e*–ն *r*–ից առաջ *Δερχετειον, Ατεργατις* և *᾽Ατεργατιον,* տարբերակներում, *᾽Ατεργατειον*–ի համար՝ *Makkab II, 12, 26*–ում, և եթե ոչ ամենակարևորը, ինչո՞ւ ըստ *Strabo*-ի (*ed. Müller 667, 42*), նույնպես և *Hεsychiuς*-ի (᾽Ατταψαδη–ի ներքո), սիրիական עתר–ն δ–ով է գրվել, երբ թերևս עתרעתה–ի ת–ն երբեք չի նշվել ու երևացել, ինչպես և վերոհիշյալ կույգ դեպքերում ևս:

Բնականաբար, քանի դեռ *Tarḫu – Tarkho*–ն որպես հաթական մեծ աստվածուհու անուն չի հաստատվել, իմ ենթադրական տեսությունը օդում կախված կմնա:

Մենք տեղեկանում ենք *Strabo*–ից (*ed. Müller p. 459, 5*), որ Ma–ն Տավրոսի հաթական երկրամասում *Komana*-ի դիցուհու սրբության անունն է, որ կարելի էր առանց այլևայլության հաթական մեծ դիցուհու հետ նույնացնել, ենթադրություն, որի մեջ առկա է մի սխալմունք, և *Ma*–ն, որ թերևս մի դիցուհու անուն է և առաջացել է ավելի հեռու անցյալի *Ma-* »մայր« մի կարճանունից և միգուցե կրճատված վաղեմի և նախնական հայերեն *Mātēr* կամ *Mātir*–ից, որ իրականում նորություն չէ, բայց դրանով հանդերձ՝ նրա իսկական անունը չէինք ունենա: Ըստ *Apollodor III, 14,3*–ի՝ Σανδαχος–ը Սիրիայից Կիլիկիա է եկել և ամուսնացել *Θαναχη*-ի (կամ, ըստ *Hesychius*-ի, *Φαρναχη Μεγεσσαρος, Hyria*-ի թագավորի) դստեր հետ: Եթե այս *Sandakos*–ը Կելենդերիսի հիմնադիր *Tarsus*-ի *Sanda*-ի հետ նույնություն ուներ, և նրա անունը անձնանուն չպիտի լիներ որպես փաղաքշական վերջածանց k–ն (տ.վ.), կարող էր *Pharnak-e* կամ *Thanak-e* լինել, կամ եթե k–ն վերջում լիներ, դա *Sandakos*-ի հետ նույնություն պիտի ունենար: *Pharn-a*-ն, հակառակ իր արտաքուստ պարսկական երևացող անվան, *Pharanake*-ին կամ *Than-a*-ին որպես մեծամոր համար մի անուն կարելի է ընկալել և աչքի առաջ ունենալ:

Բացառված կլիներ, որ *Movers*-ը՝ որպես *Ταναις*- ի հետ կապակցվող առաջին ենթադրյալ հայկական դիցուհու տարբերակ (*Gen. Ταραιδος; Strabo, ed. Müller, p. 1019 u.),* ըստ *Windischmann*-ի (Anahita, *p.8),* հակառակ մեկնությունն ունենար, իսկ ըստ *G. Hoffmann*-ի (Հատվածներ, p. 135)՝ փաստահաբար *Ταναϊδος*–ը մի աղճատված տեսակն է *᾿Αναϊτιδις* –ի կամ չպահպանված *Ταναϊς*-ը՝ մի դիտավորյալ խեղաթյուրված Αναϊς-ն է՝ = *Anahita*-ի:

Ասորական *Indiši(-lim)-ma*-ն Կնիքի արձանագրություններում և ասորական այլ բնագրերում աստվածուհի *Išḫara* է անվանված, և դա *Ramses II*-ի ու Ητε–ի թագավոր *Ητεςερε*–ի միջև հաշտության պայմանագրում հանդես է գալիս որպես Ητε–ի, եթե ոչ *Kidawedene*-ի՝ *Ητεςερε*–ի կնոջ հայրենիքի աստվածություն, դիցուհի *᾿Iзςзḫïrз (Bouriant՝ Recueil de Travaux XII, p. 158* և *160* ու *Sayce, ib XV, p. 2*. տես հետևյալը), այսինքն՝ אסחר, մի *i*-ով *e, ḫ* և *r*-ի միջև, թեպետև *r*–ից առաջ գտնվող հնչյունային տարբերության՝ *Sayce*–ի տարբերակով կարելի է հրապուրվել, որ *Ishara* և *᾿Iзςзḫïrз* նույն անվան համար են օգտագործված, և ըստ դրա՝ կարելի է ենթադրել, որ առաջինը փոխառություն է արևմուտքից, իսկ վերջինը՝ արևելքից, կամ գուցե երկուսն էլ փոխառություն են սիրիականից: Կարելի է ավելի խորանալ և ասել, որ ըստ դրա՝ *Crux- ansata* – ի նման գաղափարագիրը համապատասխանում է *Indiši(-lim)-ma*-ի Կնիքի արձանագրության *Išḫara*-ի անվանը, և այն կարելի է *Išḫara* կամ նման մի բան կարդալ, նույնպես այդ անունը որպես հաթական է բացահայտվում և հավելյալ միացնող օղակ է *Ητε*–ի և *Ητεςερε*–ի միջև, որ հնդեվրոպական հաթերի մեջ ենք տեսնում, և ավելին, թերևս ասորական *Išḫara*-ն *Ištar-Astrate*–ի հետ է նույնանում (K *250, Addenda to Western Asia inscriptions II,49 No 1). Ishara*-ն պարզված է որպես հաթերի մեծն դիցուհու անուն, սակայն դա շատ քիչ է երկու ժողովուրդների ցեղակցության մասին խոսելու համար, դրանով հանդերձ կարող ենք փաստել այն հանգամանքը, որ թեպետ քիչ փոփոխություններով նույնը ասորիների մոտ կարելի է գտնել, բայց, ինչպես ասում են, կարելի է ասորական *Išḫara*-ն կամ ծովերի աստվածուհի *Išḫara*–ն լրիվ նույնացնել *Ištar-Astrat*–ի, ինչպես և *Indiši(-lim)-ma*-ի Կնիքի արձանագրության

Hati–ի մեծն դիցուհու հետ, ինչը փաստում է նաև դ համարի ներքո կնիքի վրայի պատկերը: Ավելացնենք, որ նրա ամուսինը դիցապետ է, և նրա պատկերը քանդակված է ամպրոպի սատծու վերևում: Սակայն վերը հիշատակված խաղաղության պայմանագրում պատկերված *ʾӀзçзḫï* νз-ը՝ *Ητε*–ի լեռների դիցուհին՝ *Astrate* մեծն դիցուհուն կից, չնայած *Ητε* երկրի մի սատվածություն է, բայց նրա հետ նույնություն չունի *ʾӀзçзḫï* νз-ն նույնպես մի դիցուհի է *Ητε* երկրի, բայց նա *Išḫara*-ից տարբեր է ու պատկանում է *Kïdзνзnз*–ին, այնպես որ քիչ փաստեր կան պնդելու, որ մի հաթական դիցուհի այս կամ այն նման անուններ իր վրա ընդունի: Այնպես որ այս երկու անունների նմանությունից ոչ մի որոշման չենք հանգում, և երբ *Indiši(-lim)-ma*-ի Կնիքի վրա մի հայտնի գաղափարագրով ասորերենի թարգմանությունում ասորական դիցանվան մի անուն *Išḫara*-ի հետ համընկնելու լինի, դրանից վստահությամբ կարելի է միայն եզրակացնել, որ հաթական դիցուհին ասորական *Išḫara-Istar*-ի հետ կարող է հավասարեցված և նմանեցված լինի, և այն, որ Կնիքը (համար դ–ն) վավերացնում է հաթական դիցուհու անվան համընկնումը հատկապես մեծամոր պարագայում, ոչ մի արդյունքի չի հասցնում, ինչպես դիցուհու անունը՝ *ʾӀзçзḫï* νз–ն, *Htз*–ի հաշտության պայմանագրում նույնպես շատ քիչ է միատեղում երկուսին:

Համելենք, որ ի հետևանս մեր բոլոր քննարկումների՝ կարող ենք արձանագրել. մենք ոչինչ չգիտենք:

Մեծն դիցուհու անվան առնչությամբ կարողացանք որևէ շատ թե քիչ համոզիչ մի եզրակացության գալ, բայց կարելիության չափով ավելի ստույգ է թվում սա երիտասարդ դիցի վերաբերյալ, ում մենք տեսնում ենք *Boghazköi*-ի արձանագրութ-/յան մեջ: Այս դիցը կանգնած է մի հովազի կամ շան վրա (համեմատիր Կնիքի արձանագրությունը. WRIGHT-ի *Empire of the Hittites,* աղյուսակ XVII և XVI Nr. 15f.)՝ մի երկրերան աշտե ձեռքում (PERROT և CHIPIEZ, Histoire de l'art IV, 527): Ըստ *Ammian*-ի *(XIV, 8, 3)*՝ Sanda-ն է հիմնադրել Tarsus-ը, *Dio Chrysostomos*-ը (կարդա XXXIII, p. 16, տող 21, *Dindorf*-ի հատորում) գտնում է, որ *Herakles*-ը՝ *Tarsus*–ի αρχηψοσ–ը, ըստ *ATHENAEUS*–ի՝ Tars–

ական հասարակության գլխավորն է և ըստ *Agathius* II, 24 և NONNUS, *DIONYSIACA XXXIV*, 192- ի՝ Sanda-ն կիլիկիական *Herakles*-ն է: Այսպիսով չի երևում, ու չի կարող որևէ կասկածի ենթակա լինել, որ մենք աշտեավոր դիցի մեջ այս *Sanda–Herakles*–ին նկատեինք, ըստ որում *Sanda*–ն նրա անունը պիտի լիներ. և երբ մեկ ավանդվել է, որ *Tarsus*–ի *Herakles*–ի համար աստուշան է կառուցվել (PERROT և CHIPPIEZ, *Histoire de l'art IV, p.540),* այսպիսով որևէ մի կասկած բացառվում է, որ իրականում մի աստված՝ մարտական աշտեով, *Tarsus*–ում միաժամանակ *Sanda* է կոչվել: Դրա դեմ հավաստի կերպով չի կարելի առարկել, բայց և այնպես Կապադովկիայում հաթական ժամանակներում դա մի երկրորդական հայց է դառնում: Ուշագրավ է, որ *Ivriz*–ի աստծու պատկերով նշանը, որ *Tarsus*–ի տեր כעל חרו–ի հետ նույնություն ունի, բայց այն աշտեավոր աստվածության հետ այնուամենայնիվ ի սկզբանե նմանություն չունի, մի *Eregli=Herakleia* անունով տեղանքի մոտակայքում է գտնվում; դրանից բացի, պիտի որ כעל חרו –ի մի ձեռքում ցորենի հասկեր և մյուսում խաղող քանդակված լինի (BABELON, les Perses Achemenides, աղյուսակ *IV ff.;* PERROT և CHIPPIEZ, *Histoire de l'art IV, 727),* և դա ոչ թե *Herakles* աստվածը, այսինքն՝ *Sanda*–ն է, այլ *ἀρχγός*–ը *Tarsus*–ից (DIO CHRYSOSTOMOS, կարդա՛ *XXXIII, Ed. DINDORF II, 16*): Սրանց պիտի տարբերակել, քանի որ նրանց քուրմը *Tarsus*–ում ամենաբարձր դիրքն էր զբաղեցնում: Հնարավոր է նաև, որ *Ivriz*–ի աստծուն և նույնպես Fraktin-ի և *Boghazköi*-ի արձանագրությունների շարքի առաջինին *Sanda* անունը կարող է հարմար լինել: Այս երկընտրանքից ելքը մեկ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ *Boghazköi*-ում իր դիմաց ձախում մի ցլի առաջին մասն է երևում, և աստվածը կռվի աշտեով մի հովազի կամ համենայնդեպս մի նման կենդանու վրա է կանգնած, ինչպես սովորաբար առյուծի վրա կանգնած կամ հեծյալ մեծն դիցուհին, բայց *Tarsus*–ում կռվի աշտեով աստվածը մի եղջյուրավոր առյուծի վրա է կանգնած, իսկ դ կնիքի վրայի հինգերորդ մասի հարթ մակերեսին պատկերված է աստծու դիմացի եռաժանին և մի թռչուն՝ երևի մի արծիվ, որ սավառնում է *Herakles*–ի վրա, բայց *Tarsus*–ի արծաթադրամներից մեկի վրայի, այսպես ասած, զոհասեղանի պատկերում կա մի թռչուն՝ թերևս մի արծիվ, թևերը

թափահարելիս, և զուգե նույնպես մյուս կողմում մի արծիվ՝ כעל חרו –ի ձեռքի վրա նստած (BABELON, Les Perses Achemenides, աղյուսակ *V)*:

Տարսուսի Բաղաքային աստվածը, մեծամոր սիրեցյալը, դիցապետի՝ նրա ամուսնու հետ համզտի է նստած՝ միանգամայն բնական ընկալված և նմանատիպմներով պաշտպանված, և ըստ իս՝ այս հակադրությունը՝ բնական ու անկեղծ, բխում է նույնպիսի պատճառներից, որոնք դրանն իր ձուլման և միախառնման կարող էին առաջնորդել (և շատերին արդեն առաջնորդել է)։ Բավականաչափ փաստեր կան այս հարցում արդեն այն հարաբերության, երբ մեծամայրը մի կողմից իր ամուսնու և մյուս կողմից իր սիրեցյալի կողքին է կանգնած։ *Phrygia*–ում նույնպես տեսնում ենք, որ *Attis*-ը *Kybele*-ի սիրեցյալն էր և նրա ամուսնուն լրիվ նսեմացրել ու ասպարեզից դուրս էր մղել։ *Hadad*-ը և *Atargati*-ն՝ սիրիական դիցուհին, *Hierapolis-Bambyce*-ի գլխավոր աստվածներն էին. *Hadad*–ը, որ ամպրոպի աստվածն էր և *Attargatis*–ի ընկերը, *Hierapolis*-ում մի ցուլի վրա նստած է պատկերված (LAJARD, *Rech. S. l. Culte de venus*, աղյուսակ III, B.1.ս. *Lucian*, 1. c. § 31), իսկ *Boghazköi*-ում պատկերված է ամենաառջևում զմնվող մի աստված՝ եռաժանին՝ կայծակի խորհրդանիշն իր ձեռքին, մի ցուլի առաջին մասը իր առաջ։ Շատ հանդուգն չպիտի համարել այն միտքը, որ *Hadad*–ը *Hierapolis*-ում այս սառծուն էր համապատասխանում և նաև սիրիական աստվածուհու ամուսինն էր։ Բայց ըստ Zacharia 12, 11 – ի՝ חרר רמין (רמין =*Rammān*=חרר *)* մի ողբի նյութ, թերևս առկա է այստեղ. Herieapolis-Bambyce-ի ամենամյա (Lucian, De Syria dca § 49) հաստատված պոհասեդանը նույնպես կառուցում էր սիրիական աստվածուհու սիրեցյալը։ Շատ էլ անհավանական չէ, որ ամուսնու թե՛ անունը և թե՛ ինքնությունը սիրեցյալի կողմից դուրս մղված և կլանված լինեին։ Եթե *Hierapolis*-ի, այսինքն՝ արևի քաղաքի աստված *Adad*-ը *Hadad* էր կոչվում, և ըստ դրա՝ վստահորեն Macabius-ը ոդպես արև է նշանակել (*Saturnalion I, 23, 10*, և *17*), *Hadad*-ը ծագումով անառարկելիորեն բեղմնավորման փոթորկի սառծու անունն էր *Hierapolis*–ում ևս (1. c, § 12) և ոդպես այդ՝ կայծակը և ցորենի խուրձը իր ձախ ձեռքում պատկերը պիտի անկասկած փաստի, որ սա արևի սառծու սիրեցյալն է, և

նրա անունը ամուսնու կողմից ներկլանված էր, բայց նրա էությունը մի չնչին ձևով սրա էությանը *Hierapolis*-ում հաղթել էր, ինչն էլ լուրջ առիթ էր դիցապետի և *Tarsus* քաղաքի աստծու միախառնման, քանզի նրանք միասին ամենաբարձր հարգանքն էին վայելում՝ ըստ հետևյալ խորհրդանիշերի.

1) երկուսն էլ կոչվում են *dēi*, այսինքն՝ »տեր« (տ. *Ivriz, 11, 1*: *Fraktin*, Կնիքի արձանագրություն՝ μ–ի ներքո այս գրքում), միգուցե դրանք նույն կապակցությամբ իրար աղերսված լինեն, *Babylon*-ում միաձուլված է քաղաքի աստված *Marduk*-ը *Bēl*, այսինքն՝ »տեր« մականունով համեմատաբար վաղեմի երկնքի աստծու՝ *Bēl*-ի հետ, այնպես որ նրա անձնական անունը այս մեկի վրա էր տեղափոխվել.

2) մյուս պարագայում *Nippur*-ը, նախկին երկնքի *Bēl*-ը, ինչպես *Hilprecht*–ն է ընկալում, *Marduk*-ի հետ միասին բարդ բառակապակցված անուն է կրում (*imgur- Marduk* և *nimit(d*) – *Marduk*: *Western asia inscriptions Band II, 50, 28 f.;* և համապատասխանող *Babylon*–ական պարիսպներ կոչված *Imgar-Bēl* և *Nimid(t)*–ը ներկայացնում է *Nimitti-Bel*-ին).

3) այսպիսով կարելի է անառարկելիորեն ընդունել, որ Sanda անունը երկու նախնական տարբեր աստվածների է ներառում, և սա դժվար թե երբևիցե վիճելի լինի։ Ինչպես մենք վերը տեսանք, անհավանական չէ, որ *Sanda*–ն (*Šanda)* ծագումով աստվածապետի անուն է և ամենաճիշտ հաթական *Herakles*–ի համար ավելի մեծ հենակետ չի գտնվի. և հայերեն *šant, šantʿi* և *šand*-ը=»շանթ կայծակ«–ով համդերձ *Sanda*–ն ևս լիարժեքորեն կարող է բնականաբար հաթական *Herakles*–ի նախնական անունը եղած լինել.

4) *Boghazköi*-ի երկրորդ դիցուհու անվան առիթով (որի ամենա– սովորական գաղափարագիրը համենայն դեպս մի բայուկ է՝ հարթ ձեռքով և բթամատը դեպի ցած) նշենք, որ դրանով չենք կարող որևէ հավաստի ենթադրության հասնել։ Ավելին. *Boghaz-köi*-ի մյուս աստվածներից մնացած արձանագրություններում հիշատակված Կիլիկիայի հունական ժամանակվա՝ այս հարցին կապված արձանագրությունները, ինչքան ես եմ նկատել, ոչ մի մեկնաբանություն ու հիմք չեն առաջարկում.

5) Հին ուխտի հատվածներից՝ Թագավորաց II, գլուխ 17, 30–ը կարող է մեկ մի ցուցմունքով օգնել կարողանալ։ Դրանցից է אשׁימא– *Aštmā*-ն, որ ասորական *Sargon*–ի ժամանակ (*722-705*) գլխավոր աստվածությունն էր *Hamā-Hamath*-ում։

Բառավերջի ā–ն ըստ երևույթին իգականություն է նշանակում, թեպետև կարող է այս անունը արամեերենից ստացված լինել կամ միգուցե դեռևս հաթա–հայկական ժամանակից արդեն եղած լինել. դրանից ելնելով՝ կարող ենք ասել, որ *Ασιμαθ*-ը *Septuaginta*-ի (ըստ *Lucian*-ի *Ασεναθ*-ի) մեջ սեմական *t*–ին պիտի համապատասխանի։ Ապա հիշատակվում են *Hamath*–ի թագավորներն աստվածություններից՝ իրենց անուններով, միայն թե նրանց խորհրդանիշը՝ բռունցքը դեպի վեր բութով (*Hama I – III, V, ı*) ենթադրաբար մի աստվածուհի է՝ թերևս אשׁימא անունով, אמ բաղադրիչը Strabo-ն *Ma* է համարել, ինչպես `-א *Aši*-ի, Թերևս սա ևս ընդունելի լինի, այսուհանդերձ մենք չենք հակաճառի Միայն Ասորիքի *Salamenassar II* – ի օրոք (860-825), համաձայն այն ժամանակվա *HAMATH*-ի թագավորի անվան՝ *Irḫuli(e)ni*, կարելի է որոշել, որ քաղաքը, կարելի է ասել, ոչ սեմական տիրակալի իշխանության տակ էր։ Ասորիների *Tiglatpileser III*–ի (*745-727*)-ի օրոք *HAMATH*-ի թագավորներից մեկը, որը կոչվում էր *Ini-An*, այսինքն, ինչ խոսք, անկասկած *En(i)-il(u)*= עיכאל(տես *A. Bloch, Phönicisches Glossar p. 50*) ընկավ, ինչպես և ողջ *HAMATH*-ը, սեմականների ձեռքը, և դրա պատճառով, մեր կարծիքով, *Hama - Hamath*–ի բնակիչների կորիզը, բացի սեմականից, ոչ մի ուրիշ բան չի կարող երևակայելի լինել։ Այսպիսով, նույնը պիտի ենթադրեինք *Sargon*–ի ժամանակ, որը թագավորում էր *Tiglatpilesere III*-ից հետո, *Hamath*–ի քաղաքային աստվածության անունը ավելի սեմական, այսինքն՝ տվյալ դեպքում արամեական, քան հաթական է եղել, և ըստ այդմ՝ անհավանական է, որ אשׁימא–ը հաթական անուն լիներ, և նույնչափ անհավանական է, որ սա դեպի վար բռունցքի նշանին համապատասխան լիներ։

Հաթական աստվածներ

Պաշտամունքի հիմնախորքում, ինչպես Հյուսիսային Սիրիայում և Փրյուգիա– յում, առնվազն ավելի ուշ ժամանակներում մեծամայրը պիտի կանգնած լինի. եթե *Boghazköi*-ում նրա ամուսնու դիմաց մի ցուլի առջևի մասը, իսկ *Üyük*-ում մի ցուլ (Perrot u. Chipiez, *Histoire IV, 668*) է պատկերված, աստվածային պաշտամունքը մասնակի է դառնում, իսկ Basilius-ի *De Vita St. Theclae II, 15* - ից երևում է, որ *Δαμαλις*, այսինքն՝ »երինջ«–ը, *Sanda- Herakles*-ի ամուսինը կամ սիրեցյալն էր: Սա էլ ողպես մի եզ էր պատկերված, այնպես որ բացի եզից՝ Üyük -ում պաշտված աստվածուհին, որ ինչպես Fraktin-ում, մեծամոր նմանությամբ է ներկայացված (*Perrot u. Chipiez, I.c, 678*), հենց այս մեծամայրը պիտի լինի: Այն, որ նա աստվածուհի է, որին մենք *Fraktin*–ի արձանագրության աջ կողմում տեսանք, անգամ այն, որ բազմիցս Կնիք η–ի վրա նա ներկայացված է, արդեն մենք որոշել ենք: Բայց այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ հավելյալ պարզաբանումների կարիք կա: Այսպես. օրինակի համար՝ Jerabis-ում (Perrot und Chipiez, Histoire IV, 808), Եփրատին կից *Biredjik*-ի թագավորի ժայռաքանդակի վրա (տես *Transactions of the society of Bibl. Arch., VII* էջ *251*-ի սկզբում) մի պատկեր է երևում, որ կանացի գլխարկ ունի գլխին, հայելի (կամ զավազան ?) և մի իլիկ ձեռքում ու թևավոր արեգակի սկավառակը՝ արքայական պատվանշանը, գլխի վրա, ինչպես նաև մի կին, ավելի շուտ՝ մի թագուհի, որը շատ ակնհայտ հիշեցնում է դիցուհի *Išḫara*-ին՝ պատկերված Կիպրոսի *Indilim-(ši)-ma* կնիքի վրա, և սիրիական աստվածուհի *Atargatis*-ին *Hierapolis-Bambyce*՝ Հյուսիսային Սիրիայում, գայիսոնը մի ձեռքում և ճախարակը մյուսում (*Lucian, De Syria Dea §32.)*: Այնքան էլ շատ սխալված չենք լինի, եթե դրա մեջ »թագուհի« (*Fraktin* և *Jerabis I, 2* և *5* ու *III*, *3*) և »մեծամայրը« տեսնենք: Կամ նա իլիկն է կրում լոկ իր կանացիությունը և ոչ ավելի շատ իր սեփական խորհրդանիշը

արտահայտելու համար, կամ խորհրդանշում է, որ բաբելոնա–ասորական դիցուհի *Ištar*-ը ճախարակ ուներ իր մոտ և շրջապատված էր թել մանողներով, որոնցից (*nāš Pilakki*) կողմից նաժշտական խնամք էր ստանում: Maraš–ի հայտնի հարթաքանդակի վրա իրար դիմաց երկու կանայք են պատկերված (HUMANN u. PUCHSTEIN, Reisen աղյուսակ XLV), աջ կողմում նստածը *Biredjik*-ի թագավորի նման մի հայելի ունի իր աջ ձեռքում և մի իլիկ՝ մյուսում, իսկ գլխի վրա՝ նույնատիպ զլանաձև գլխի փաթթոց, ճիշտ ինչպես *Biredjik*-ի թագավորը: Մինչ այժմ հակվածություն կար Maraš-ի (HUMANN u. PUCHSTEIN, Reisen աղյուսակ XLVII), *Senjirli*-ի (աղյուսակ *XLV*, կրկն.) և *Saktschegözü* –ի (կրկ. էջ *376*) քանդակները ներկայացնել որպես հոգեհացերի և մատաղների պատկերներ: Բայց և այնպես եթե *Biredjik*-ի պատկերում երևում է մի աստվածուհի՝ թերևս մեծն մայրը, ապա կարծում ենք, որ վերոհիշյալ *Maraš*–ի հարթաքանդակների մեջ էլ նա կա: Բացի դրանից՝ եթե ըստ *HUMANN u. PUCHSTEIN 1.c.* աղյուսակի՝ այս դատողությունը հաթերից է ծագում, պիտի եզրակացնել, որ այս և նման քանդակները և ամենից առաջ Fraktin-ի վերոհիշյալ հարթաքանդակը, ըստ իմ այժմյան համոզմունքի, հոգեհաց չեն կարող ներկայացնել, ինչպես նաև այն, որ պատկերների կանգնած աստվածները, որոնց դիմաց նստած աստվածներն են զոհվում, որպես մատաղ անող մարդիկ են ներկայացվում: Այնուամենայնիվ՝

1) մեծն աստվածուհու ներկայության գերադասությունը հատկապես այն է, որ այնտեղ նա հաճախակի պատկերավոր է ներկայացվում. նրա էության առթիվ տեղեկանալ չի լինում կամ էլ չնչին է լինում. նա *Boghazköi*–ում, ինչպես Փռյուգիայի *Kybele*–ն, »մեծն աստվածուհին« *Maraš*–ում, »մայրը« *Fraktin*–ում »մեծամայր՝ *Hātē-Hāti* երկրի«, »մեծամայր« »թագուհի« է: Ըստ մի ավելի ուշ և վերը մեջբերված աղբյուրի (BASILIUS, De Vita S. Theclae II,)՝ ներկայացրած »երինջ«–ը՝ *Δαμαλις*-ը, թվում է, թե *Sanda*–ի ընկերուհին է, և այդտեղ եպ–ը դիցապետի մի խորհրդանիշն է, այնպես որ կարող է առավելապես »երինջ«–ի հետ »մեծամայր«ը ընդհանրություն ունենալ՝ նախադրելով այն, որ դիտողություն է պահանջում.

2) Իմ պրպտումները բերել են այն համոզման, որ Կիլիկիայի և *Gürün*–ի երկու արձանագրություններում դիցապետը միայն երկու դեպքում է իր անունով կոչվել: Համենայնդեպս ես ոչ մի տեղ դրա գաղափարագիրը չեմ տեսել: Բայց կարող է »մեծն կամ հզոր *i-a(-i)*«–ի ներքո և կապակցությամբ հասկանալի լինել *ś-t(a)r*, այսինքն՝ »պավակ«, թագավորը Jerabis III, 2- տող 3–ի արձանագրությունում, ինչպես Կիլիկիայի թագավորները *ś-t(a)r*-ը դիցապետի (դրա առթիվ տես *Hamā I* և *II, 3; III, 2; V, 2; Jerabis III, 2* և *Maraš III, 2)* նշանակությամբ են օգտագործվել: Կիլիկիայի թագավորների արձանագրություններում, որոնցով նրանց ծանոթությունը մեկ է հասել, և նրանց հանդիպում ենք ամենուր՝ թեպետև հենց այս *Schaleninschrift*-ում առանձին, բայց ուրիշ երկուսում (մեկը՝ *Bulgarmadan*-ում, մյուսը՝ *Bor*–ում) երկրորդ տեղում է միշտ անվանված: Դիցապետը *Boghazköi*-ում ներկայացված է մի գավազանով և մի արքայացուպով կամ մի մահակով (բայց արդյո՞ք որպես շանթող), ŋ կնիքի վրա՝ գավազանով և միզուցե եռաժանին դրա վրա (ապա որպես կայծակի սատվածը), *Fraktin*-ում՝ որպես մի կեռ ցուպով թագավոր, *Ivriz*-ում՝ խաղողը աջում և մի ցուպ, ենթադրաբար թերևս մի հասկ, իր ձախում, *Tarsus*-ից մի մանրադրամի վրա (տես *Babelon*, *Les Perses Achemenides,* աղյուսակ *V f.*)՝ ցուպով (արմավենի), հասկ ու խաղող՝ որպես հանդ ու արտերի օրհնություն, ինչպես *Hadad*-ը՝ նախկինում բեղմնավորող փոթորկի աստվածը *Heliopolis*-ում, հասկերը իր ձախում (Ma– crobius, Saturnalien I, 23, 12): Նրա խորհրդանիշը եռաժանին է (*Boghazköi*, Կնիք ŋ–ի վրա), քանզի նա կայծակի աստված է, ինչպես *Hadad*-ը *Heliopolis*-ում կայծակն իր ձախում էր պահում (*Macrobius* 1.c,) Մի երինջ ուղեկցում էր նրան (*Boghazköi*-ում), չէ՞ որ նա որպես այդպիսին էր նկարագրվում *Üyuk*-ում. և դրա պատճառով միգուցե երինջի ծնելու կարողությունը աչքի առաջ ունեցած լինեին, բայց դրանով մեկտեղ նա փոթորկի աստված է և ըստ այդմ՝ պիտի որ որոտացող ամպրոպի աստծուն ներկայացներ ու նկարագրեր ամպերին, որոնցից կայծակներ են որոտագին իջնում և պտղաբեր անձրև վար հեղում:

Այնուամենայնիվ, հաթական մեծն դիցուհու ամուսինը ևս մի փոթորկի աստված է և ըստ այդմ՝ երկնքի տերը, ինչպես սիրիական մեծն դիցուհու ամուսինը, ու թե *Htε*–ի թագավոր *Hτεζειε*–ն և իր ազգակիցները հաթեր են եղել, թե ոչ, համենայն

դեպս մեր մոտեցումը հաստատվում է, որ նրանք շուրջ *1300* թ. մ.թ.ա. *Ramses II*-ի և *Ητεςετε*–ի միջև կնքված պայմանագրում որպես *Ḫtз–Ḫātē*-ի երկրի աստվածներ, որպես առաջին կարգի դիցեր են հիշատակել Reʿ (արևի աստված)–ին՝ որպես *ʾI-r-n-nз, Ḫtз*–ի մայրաքաղաքի երկնքի տեր և *Sωth*- ին՝ որպես երկնքի աստված (երկնքի աստված *Sωth*-ը *Ḫātē*-ից):

Աստվածուհիների մեջ որպես առաջինը՝ *Ḫātē*-ի *Astrate*-ն է հիշատակվում արձանագրություններում (*Receuil de Ttavaux XIII, 157 9 159*), իսկ դիցապետին կոչում էին »*Ḫātē*-ի թագավոր« (*Fraktin*), հավանաբար »տեր« (Fraktin և Ivriz II; տ.վ. ենթադրաբար և *Sy(u)ennesi(s)* (*Ivriz I, Boghazkoi*; (տ.վ.) և ավելի հեռու (մեծն կամ հսոր) »*ṕ(á)– ṕ(á)*« (*Bulgarmaden 2*); *Bor 2* և *3*): Սա թերևս »հայր« նշանակելով՝ ենթադրաբար *ṕ(á)–ṕ(á) (–ṕ(á)–(á)(Ivriz I, 1)* գաղափարագիրը »հայր«–ի (»հայրիկ *väterchen*«), *Ivriz*-ում ունեցել է իր վրա պատվի նշանը, որը այլապես »աստված«, »թագավոր«, »թագուհի«, »տեր« և »մայր« է արտահայտում (*Gürün II*, 2 և այլուր այս գրքի մեջ): Արդյոք դիցապետը *Gürün Ḫātē-Hati*-ի »մեծ աստվածն « է կոչվում, թե ոչ, անորոշ կմնա, և կապված է վերջավորությանը որպես *i-á(-i)m* ՝ նշանակելով »մեծն, (հսոր) *i-á(i)*«:

3) Boghazkoi-ի աստվածների շարանի մեծն աստվածուհու հետևում քայլում է կռվի աստվածը՝ մարտի աշտեն ձեռքում. մարտիկը՝ հույների *Herakles Sanda*-ն, որ մեծն դիցուհու շքախմբի մեջն էր գտնվում և նմանվում փրյուգիական և սիրիական պաշտամունքներին՝ մեծն դիցուհու սիրեցյալ լինելը անհերքելի դարձնելով:

Հետևաբար մարտիկը ապագայում *Sanda* անվանվեց՝ համարվելով մեծն դի–ցուհու սիրեցյալը: Այս է այն ամենը, ինչ մենք վստահորեն գիտենք: Եթե նա *Boghazköi*-ում մեծն դիցուհու նման մի կենդանու վրա է կանգնած, նույնպես *Tarsus*–ում առյուծի վրա է կանգնել, եթե առյուծը աստղական *Istar*-ի կենդանին է, և իր ճաճանչող աստղը՝ Վեներան, որ վառ շողում էր հուրհրալով, երբ վախն ու փայլը աստղիների համար իրարից անբաժանելի գաղափարներ էին, *Tarsus*–ում *Sanda - Herakles*-ը մի կոհակիկման սեղանին այրվում էր, այդպիսով կարելի է ենթադրել, որ նա, ինչպես հունական *Herakles*-ը, ճաճանչող արևն է, որ իր սեփական տապի մեջ այրվում և սպառվում է:

4) Մյուս աստվածների էության ու բնության մասին ոչ մի բան չգիտենք:

5) Թագավորները նույնպես վայելում էին աստվածային պատկառանք ու հարգանք, միաժամանակ նրանք աստվածներ էին. *Boghazkoi*-ի աստվածների շարանում (*PERROT* և *CHIPPEZ, Histoire de l' art IV,* աղյուսակ *VIII, D,* էջ 624 և 625–ի միջև; *WRIGHT, Empire of the Hittites,* աղյուսակ *XXIV; HUMANN* և *PUCHSTEIN, REISEN,* աղյուսակ IX), թագավորը պիտի թևավոր արևի սկավառակը իր գլխի վերը ունենա, և ինչպես աստվածների գաղափարագրերի վրա առկա է, նույնպես նրա անվան բառախմբի վրա աստվածային նշանը պիտի ակներև գոյություն ունենա՝ որպես նշան նրա աստվածության. և հնարավոր է, բայց նվազագույն հավանականությամբ, որ պարզապես նրա անվան բառախմբի առաջին նշանի որոշիչը ինքնըստինքյան մի աստվածային խորհրդանիշ է:

Maraš–ի Առյուծի արձանագրության մեջ մի կենդանու վրա կանգնած է մի կերպար՝ երկար հագուստով, թերևս մի թագավոր, թագուհի կամ դիցուհի, համենայն դեպս մի դից, բայց առանց սրածայր երկար գլխարկի, ապա մի թագավոր, միգուցե մի թագուհի կամ մի դիցուհի, բայց ոչ իսկական աստված՝ կեռ ցուպը իր ձեռքին, այնուհետև մի թագավոր կամ մի աստված: Այս կերպ, ըստ նրանց, ինչպես մենք ենք հասկանում, »մի թագավոր«: Այստեղ տեսնում ենք նաև մի թագավոր՝ մի կենդանու վրա, որը այլ կերպ աստվածների նախապատվությունն է. ո՞վ է այս թագավորը: Մենք կարող ենք դա որոշել: Ըստ վերոհիշյալի՝ հաթերենի գրությունում առաջին տողը ընթանում է աջից ձախ, որպեսզի ոչ մի արձանի չուղեկցի, այլապես կանոնը այն է, որ տողը դեպի այն կողմն է ընթանում, ուր արձանն է երևում. և եթե Առյուծի արձանագրությունը այդ կենդանու վրայի պատկերի հետ գործ չունենար, դժվար թե արձանագրությունը ձախից սկսելու կանոնին հակասեր: Առաջին տողի ուղղությունը բոլորին պիտի հավատացներ, որ արձանագրությունը առնչվում է այդ պատկերին: Դա սկսում է »ես եմ«-ով և նույնանում է *Gurgum*-ի թագավորին և *Markaš - Marʿaš*–ին. կենդանու վրայի պատկերը սրան է ներկայացնում և մոտավորապես մի աստվածություն է:

Աստվածանունների առնչությամբ նկատենք, որ *ś-ṫ(a)r*-ը կապվում է մեծն աստծո և դիցուհու *(Bulgarmaden 2, Bor 2, Schaleninschrift, Fraktin;* համեմատիր *Jerabis III,*

3) անունների հետ և նշանակում է »կավակ« և ոչ թե հայերեն *str-uk*–ի պատճառով՝ »ճորտ«, մանավանդ որ Կիլիկիայի թագավորները մեծն աստծու (*Sanda*)-ի կավակներն էին կոչվում, և թագավորը »աստվածուհու կավակ« անունն է կրում, այնպես որ դա համաձայն է վերոհիշյալ քննարկությանը, ուստի և աստծու կավակները բնականաբար աստվածային էակներ էին:

Այսպիսով, ավելի քան մերժելի է *r = aro* »մարդ« վերծանումը դիցանունների կապակցությամբ, և ենթադրաբար մի դիցուհու նկատմամբ *(Hamā I-III, 1* և *Bor 2), »մարդ«*–ը »ամուսին« հասկացությամբ անվանել:

Սիրիական կրոնների ազդեցությունը հիթիթների վրա

Առաջավոր Ասիայում ամենահինը փոթորկի աստծո կրոնն է, որ վաղեմությամբ ամենազերադասելին է մնացած աստվածների հավատալիքներից: Շուրջ 1400 թ. մ.թ.ա. եղել է և ինչպես մեզ տեղեկացնում են *Mitanni*–ից *El-Amarna*–ի Եգիպտոսում գտնված նամակները (*Keilinsch. Bibliotek V, No 16, 33; 17, 15 և այլն*), փոթորկի աստված *Tešupaš*-ը *Mitanni*–ի սահմանակից Սիրիայում գլխավորն էր բոլոր աստվածներից. *շուրջ 1100 թ.մ.թ.ա.* գտնում ենք *Tiglatpileser*-ի իշխանության ներքո Տիգրիսի վերին մասում՝ մոտավորապես *Diarbekr*–ից քիչ հյուսիս, չորս արքայանուններից երեքը այս անունով միախառնված, որտեղ *Tešupaš*–ի առաջնությունը միանշանակ է: Հայերի նախորդ–ների մոտ Հայաստանում *Teišebaš = Tešupaš*-ին *առնվազն* աստվածների երկրորդ աստիճանակարգում էին դասում (*Journal of the R. As. Society, N.S. XIV p.516*, 15 f.; *525, 13* և այլն), մինչ փոթորկի աստված הדד – *Hadad*- ը գտնվում է *šamʾal* (*senndjirli*) *Amanus*-ից

արևելք, Հյուսիսային Սիրիայում, ըստ արձանագրությունների՝ բոլոր դիցերի գագաթում (*Mitth. Aus d. orient* sammal. Բեռլինի կայսերական թանգարան, տետր *XI, p. 51* և *68*; աղյուսակ *VII* և *VIII*): *Hadad-ը* սիրիական աստվածուհու ամուսինն է *Hierapolis-Bambyce*–ում *(Macrobius, Saturnalien I, 23, 18;* BAUDISSIN, HERZOG–ի *Realencyclobädie*[3], *Atargatis*-ի ներքո), որտեղ էլ աստվածների գերագույնն է. *Hadad*–ը, ինչպես անունից երևում է, Դամասկոսի թագավորների աստվածն էր. նա նաև սիրիացիների մեծն աստվածն էր (*MACROBIUS, SATURNALIEN I, 23, 18*) և ըստ այդմ՝ Ասորիքի Salamanassar II-ը, երբ դեպի *Haleb-Aleppo* ՝Հյուսիսային Սիրիա էր մեկնում, փոթորկի աստծուն՝ այսինքն՝ բնականաբար *Hadad*–ին է կոհաբերություն մատուցում (*Monolith II, 87*):

Դեպի հյուսիս՝ սեմական շրջաններին սահմանակցող վայրերում, աստվածների գլխավոր, նույնն է, թե երկնքի տեր ու փոթորկի աստվածը, ինչպես սեմական Սիրիայում, նույնպես և ենթադրաբար ի սկզբանե բոլոր սեմականների մոտ, יהוה = Jahveh-ը անկասկած հրեաների փոթորկի աստվածն է: דָּגוֹן – *Dagon*-ը պաղեստինցի–ների մոտ և ասորական *Dagan-Bel*-ը *(m. Kos-mologie p.453 f.)* համապատասխանում է արաբերեն دُجُّنَ = »ամպապատում« և եբրայերեն = דָּגָן» հացահատիկ«–ին (համ. *WELLHAUSEN, SKIZZEN III, 170),* ավելի ուշ շրջանի արաբերենից երևում է, որ اَلْبَعُّلُ – el-baʿlu-ն համապատասխանում է քանանական בעל(ה) = *Baʿal*-(ը)=»տեր, տիար«–ին, որ խկությամբ և ծագումով տիեզերքի տիրոջ ու անձրևի աստվածն է (համ. *WELLHAUSEN*, 1, C.), իսկ ասորական *BEL*-ը նույնացվում է շումերական օդի աստծու՝ *En-lil*-ի հետ:

Hadad–ի կինը *Hierapolis-Bambyce*–ում, ինչպես *Heliopolis*–ում *Atargats*–ը, ասորական *Astrate*–ն և *Ašratu* - אשרה- *Ašera*-ն, մի ուրիշ *Astrate* մի ուրիշ փոթորկի աստծու ամուսինն է. դա հայտնում են մեկ ասորական բնագրերը *A-mur-ru* աստվածը՝ »նա, որ *Amurrā–Amurra*–ից է«, այսինքն՝ արևմտյան մասերից, ուղղակի Եփրատից դեպի արևմուտք գտնվող *Amurru*–ի՝ Լիբանանի երկրից, կամ արևմտյան հողմերի աստվածն է, »սարերի տերը«, *Ašratu*–ի ամուսինը, դաշտերի կամ հանդերի տիրուհին: Ես *Liter. Centralblatt 1896-in No 50, sp. 1803;* և *Zeitschr. f. Assyr XI 305*-ում անդրադարձել են այն հարցին, թե արդյո՞ք կարելի է *Amurrū* և *Astratu*–ում արևմտյան

երկրների աստվածությունները տեսնել: Ես կարող եմ այս հարցին անմիջապես պատասխանել. *St. Petersburg*–ի Էրմիտաժում գտնվում է մի կնիքի գլան, որի վրա պատկերված է մի արձանագրություն, ուր առկա են պարզապես երկու դիցանուններ՝ արական և իգական SAYCE–ը. որ դրա մասին *Zeitsch. f. Assyr. VI, 161*–ում հոդված հրատարակեց, առաջինը կարդաց *Ra–ta–*(?)*–nu-um*, և երկրորդը՝ *Aš-ra-tum*, բայց կնիքի գլանի վրա *ta*–ն գոյություն չունի, և *Ra*–ից հետո առկա է մեկ ծանոթ, նաև մի քիչ փտած նշան, որ կարող էր դրա հետևից *ma* և դրանից հետո *a* կարդացվել, *Ra-ma-a-nu-um,* այսինքն, բնականաբար, *Rammānu-* »դղրդացող, շանթող«, χεραυνιος, որ Ասորիքի փոթորկի աստվածն է, ում անունը սիրիացիների մոտ արմատավորվել է, եղել է *Ašratu*–ի ամուսինը: Սա էլ հավանաբար քամու աստվածն էր, բայց ոչ արևմուտքի հողմի աստվածը. ու դա նշանակում է, որ *Amurrū*–ն՝ *Ašratu*–ի ամուսինը, »արևմուտքում բնակվող« է և, հետևաբար, սերում է արևմուտքից, այնպես որ նա այնտեղի բնիկն է համարվում և ըստ այդմ՝ אשדה–*Ašera*-ի հետ նույնանում է, և աստվածների կույզը՝ փոթորկի աստվածը և *Ašratu*-ն, »արևմտավայր«–ի բնիկն են և ոչ Բաբելոնի: Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է կոչվում փոթորկի աստվածը »արևմուտքի երկրում« և միզուցե Լիբանանում. ասորա–բաբելացիները նրան կոչում էին »լեռների տիրակալ«, և դա պիտի נעל לנון–ն լինի (*Corpus inscr. Semit I, 1, No 5*)՝ Լիբանանի (*ba'al*) տերը נעל – *Ba'al*–ը՝ Լիբանանի *Ašērā*-ի ամուսինը, սերում է փոթորկից. վերից տեղում է անձրևը, և ջրերի հորձանքը արգասավորում է դաշտերը: Դրանից առաջանում են փոթորկի աստվածը՝ լեռների տիրակալը, և *Ašratu – Ašērā* հանդերի աստվածուհին: Ըստ *Macrabius* (*Saturnalien I, 23, 18*)-ի՝ *Atargatis (Adargatis)*-ը երկիրն է »ամորիթուհի«. մինչ *Ašratu – Ašērā*-ն՝ »հանդերի տիրուհին« է, որոնք համապատասխանում են սիրիական փոթորկի աստծուն՝ Hadad-ին և նրա »տիկնոջը«՝ *Atargatis*–ին:

Սիրո և պտղաբերության աստվածուհին Ասորիքում և Բաբելոնում ունի մի սիրեցյալ՝ *Tamuzu(!)*, որ փյունիկեցիներում կոչվում էր *Adonis*, սիրիական աստվածուհուց նույնն են տեղեկացնում (*Diodor II, 4*): Մենք արդեն վերը խոսել ենք, պարտադրյալ *Zacharia 12, 11*–ից մեջբերումով, ամեն տարի *Hierapolis – Bambyce*–ում կանգնեցրած

կոհակիկման սեղանի և *Hierapolis*-ի մասին, որպես մի կենտրոնական հավատքի վայր, ինչպես նաև նախնական փոթորկի աստված *Hadad*–ից, բայց *Macrobius*–ը փաստարկում է, որ Hadad–ի անունը արևի աստծու անվանը արտամղել է: Դրա հակառակն է առնվազն այն համզամանքը, որ արևի աստվածն ինքը հենց նույն փոթորկի աստվածն էր, և յուրաքանչյուրը մի ժամանակ սիրիական դիցուհու սիրեցյալն է եղել: Դեռ ավելին. դրա վավերացման համար բավական է մեր ենթադրությունը, որ միգուցե *Deles*–ում (տես BAUDISSIN *in* HERZOG'S *Real-encyclopadie, Atargatis*-ի ներքո, էջ 174) *Tyr*–ական *Herakles*–ում, արևի աստված *Hadad*–ի և *Atargatis*–ի հակառակ կողմում թերևս մի կրոն գոյություն ուներ: Այդ մասին տեղեկանում ենք LUCIAN–ից (*De Syria Dea § 73*), որ *Hierapolis*–ում *Zeus*-ի և *Hera*–ի, այսինքն՝ *Hadad*-ի և *Atargatis*-ի պատկերների միջև երրորդն էլ գոյություն ուներ, որը կոչվում էր σημἡον, այսինքն՝ »նշան«. այս նկարագրությունը թերևս նշանակում է, որ այս աստծու պատկերը իր նախնական անունը կորցրած է եղել, մինչդեռ այստեղ աստծու էությունը *Hadad*–ից է վերցված եղել, կամ BAETHGEN *(Beitr. Z. Semit. Rel. p. 73)*–ը ճիշտ պիտի ընկալել, որ LUCIAN–ի σημἡον –ը մի թյուրիմացության վրա է հիմնված, ուր նա կամ אתע (Athē) աստծու անունը սիրիական աստված אתא (*āthā*)– »նշան«–ի հետ շփոթել է, և երրորդ աստվածությունը, որը Հադադ և Ատարգատիս–ի հետ առնվազն մի անգամ մոտեցել է և արևի աստծու նախադրյալն է եղել, միայն סימי Simi (ē) անունը Սիրիայի թագավոր *Hadad*–ի մի դստեր համար է օգտագործվել (*CURETON, SPEC.SYR. P.25, 10; CF. Corp. inscr. Lat. III, 159)*, որին, ըստ NÖLDEKE–ի, *(Z.D.M.G, 42, 473)*, համապատասխանում է *LUCIAN* - ի σημἡον –ը: Սա վերին աստիճանի կասկածելի է թվում, բայց Սիրիայի դիցերի երրորդությունը մի նախադրյալ չէ, քանզի եգիպտացիների մոտ (տե՛ս W.M. MÜLLER, *Asien and europa p. 315*) պատկերվում է սիրիական դիցուհի *Kdš*–ը, որը կանգնած է մի առյուծի վրա և համապատասխանում է *Atargatis*–ին, որտեղ մշտապես *Ršp*-ը (կարդա *Raššap" ?*)՝ »շանթի աստվածը«, վաղեմի *ithyphall*–ական աստված *Min*–ի հետ կազմում են մի երրորդություն: Բայց Հյուսիսային Սիրիայում և ավելի հյուսիսի տարածքում 1300 թ. մ.թ.ա. անհատու կերպով կրկին նկատվում են այս երրորդությունները, որոնց մասին մենք վերը արդեն մատնանշել ենք *Ramses II* և

Ḫtзsзrз-ի միջև խաղաղության պայմանագրում, որտեղ *Ḫtз-Hātē* – ի աստվածների առաջնային տեղում հիշատակված են *Reʿ*–ն՝ արևի աստվածը, որ տիրակալն է երկնքի, *Reʿ*–ն *ʾI-r-n-nз*՝ *Ḫtз*-ի մայրաքաղաքի և *swth*–ը՝ երկնքի տիրակալը *Ḫtз*-ից, ինչպես նաև աստվածուհիների մեջ որպես բարձրագույնը *ʿ–n-t-r-t* (կարդա *ʿ–s-t-r-t*), այսինքն՝ *Ḫtз*-ի *Astrate*-ն, և սրանով ունենում ենք արդեն *1300* թ. մ.թ.ա. Սիրիայում և նրա հյուսիսում բարձրագույն դիրքը՝ արևի աստծուն, *Ḫtз*-ի երկնքի տիրոջ *swth*–ին՝ երկնքի տիրակալին և մի դիցուհու, ինչպես *Astrate*-ն, մի եռյակություն, որը մենք կարող ենք Սիրիայի պարագայում ավելի ուշ ամրագրել, և *Ḫtз*-ն ու *Ḫtзsзrз*-ն հաթացի են եղել, թե ոչ, այնուամենայնիվ անկարևոր է դառնում:

Այժմ մենք գտնում ենք նույն եռյակությունը *Boghazköi*–ում. երկնքից առաքվում է փոթորիկ, և երկնքի աստվածը իր անձրևը վար է թափում՝ ամուսնանալով մեծն դիցուհու հետ, և ծնում է կյանքն ու սփռում օրհնություն երկրի վրա:

Սիրո դիցուհին՝ ամենածնողը, երկնքի տիրակալի կողակիցը ինքնին ավելի հասկանալի կապակցություն չի ստեղծում, բայց առանց արևի կյանք չկա: Արևը նույնպես ծնում է, և պիտի որ նա »մեծն դիցուհու« հետ միանա, դրանով ամեն տարի բուսականությունը ծիլ տա, դեպի վեր բողբոջի, որով բովանդակ աշխարհը կհաստնանա. և դա ոչ պակաս ապշեցնող է, քան մի եռյակություն՝ երկնքի տիրակալը, բերրիության ու պտղաբերության դիցուհին, արևի աստվածը, և ոչինչ ավելի բնական չէ, քան սա, քանզի երկինքը ամեն տարի կայանում է գետնի վրա, բայց մի հատուկ ժամանակ: Արևը ծնում է կյանք գետնի վրա՝ իր ուժը կորցնելով և իր սիրեցյալից հեռանալով: Սա է խորհուրդը մեծամոր կրոնի, և դա հասկանալու համար կարիք չկա գիտնական լինելու. այդ առումով ուսուցումը *Amanus*–ի այս ու այն կողմում որպես ավետարան կարելի է ընկալել, և միայն այն պատճառով չի կարելի հակաճառել, որ այդտեղ մեկը՝ սեմական, մյուսը՝ հնդեվրոպական, անկախ միմյանցից, երկնքում ու գետնում իրենց էության խորհրդանիշն են քաղել, բայց միմյանց այնքան մտերիմ և հոգեհարազատորեն են կապված, որի նմանը Սիրիայում և *amanus*–ից արևմուտք, Պարսկաստանից և Հայաստանից բացի, այս երեք աստվածային անհատականությունները չենք կարող գտնել արևելքում, այնպես որ

կրոնի ամենաառիրապետող կիզակետը՝ մեծամայր դիցը միայն Սիրիայում և Փոքր Ասիայում ու Հայաստանում է զտնվում. և ինչպես Սիրիայի *Hierapolis*–ում փոթորկի և արևի աստվածներին որպես մի անձ իրար մեջ են միաձուլում, նույնը պատահել է *Tarus*–ում, որտեղ արևի աստված *Herakles*–ը փոթորկի աստծու հետ միակցվել է: Պարսկական երրորդությունները՝ *Ahura-mazda*–ն, *Anahita*–ն և իր ընկեր *Mithra* արևի աստվածը, վստահաբար պարսից հիմքի վրա չեն աճել, այլ ավելի արևմուտքի երկրների ազդեցության են վերադառնում, և հայկական կրոնը մի յուրահատուկ կապակցություն է ունեցել *Hate*–ի երկրի հետ, որին մենք քիչ հետո կանդրադառնանք։ Սիրիացիներն ու հաթերը լոկ հարևաններ չէին, և ոչ միայն նրանք, այլև նրանց բնակավայրը, անգամ մասամբ նույն տեղը. Հյուսիսային Սիրիայում հաթերն ու սիրիացիներն ապրում էին միմյանց կողքին և միմյանց մեջ. և այսպիսի հանգամանքներում ես հակված եմ ընդունելու, որ հաթերի և սիրիացիների կրոնները, ինչքան էլ որ շատ հանգամանքներում չեն բացատրվում, մի փաստարկ չէ, որ մի անգամ և մի ժամանակաշրջանում միմյանց ազդելով՝ պարզացել են, այլ այս հարաբերակցությանը նպաստել են աշխարհագրական հանգամանքների երկար ժամանակի տևականությունը. ում կողմից է ավելի շատ տրված կամ ում կողմից է ավելի շատ առացվել, չի կարելի վստահ լինել: Հաթական մշակույթը գալիս է եգիպտական և ասորական արմատներից, նրա գրային համակարգը սերվում է եգիպտականից, արվեստը մեծ մասամբ ասորականից է, և սիրիական արվեստի միջոցով իրենց աստվածների ձևակերպումը իսկ ու իսկ շատ կետերում ասորականից կամ սիրիականից են փոխառված, մինչև այն աստիճան բնորոշ, որ հաթական փոթորկի աստվածը *Ivriz*–ում, ինչպես *Ramman*–ը՝ ասորիների փոթորկի աստվածը (*LYARD Monuments* աղյուսակ *65*), դեպի առաջ ու հետև եղջյուրներով է նկարագրված. այսպիսով, Սիրիան պիտի հաթական կրոնը սաղմնավորած լինի և ոչ հակառակը:

Մեր առջև բացվում է մի հսկոր դիցաբանական – պատմական պատկեր: Մենք պատմության արշալույսին տեսնում ենք փոթորկի աստծուն՝ բազմած զահին, ու նրան կից՝ մեծամորը՝ ծնողը բոլոր կենդանի արարածների: Նա անվանակոչվեց սիրիական արևի աստված: Այս երրորդությունը ավելի ուշ ընդունվեց Պարսկաստա–

նում և որպես հաղթական շարասյուն՝ մեծն դիցուհու առաջնորդությամբ, հաթերի միջոցով ընթացավ դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը։ Մեծն դիցուհին այստեղ կանգ չառավ և մինչև հեռու արևմուտք ներթափանցեց՝ նվաճելով արևմուտքն ու Եվրոպան։ Նա անհաղթելի է տարածության և ժամանակի մեջ. և երբ հեթանոսությունը կործանվեց, նա չխորտակվեց և մինչև մեր օրերը շարունակում է ապրել Մարիենի կրոնում։

E. Հաթերի և հայերի կրոնը

Այն, ինչ հայերի աստվածների տեղեկությունից վերջերս մեզ հասել է, GELZER-ը *(Berichten der Kgl. Sachs. Ges. D. W.* դեկտեմբեր 7-1895–ի նիստում p. 99 *ff*) ստուգել, կազմել ու խմբագրել է, մինչ հայկական աղբյուրների տվյալների փոխառումը նրա հետագա քննարկումներում բացառվել են։ Մի նախապատ–րաստական աշխատանք *Windisch-mann*–ի քննարկումներն են պարսկական *Anahita* կամ *Anaitis*-ի մասին *München*–ում *1856*–ին։

Հայկական աստվածությունններն էությամբ իրանական ծագում ունեին, և ըստ այդմ՝ իրանական անուններ են կրում։ Ամենաբարձր կետում կանգնած է աստվածահայր »մեծն ու հզոր« Aramazd–ը, »հայրը բոլոր աստվածների« (*1.c.p* 102 f.), որ պարսկական *Ahuramazda*–ն է, բայց ժողովրդի լայն զանգվածների մեջ »*մեծ տիրուհու*« կրոնն էր տիրում, որ *Anahit* »ոսկեմայրն« է, *Aramazd*–ի դուստրը, պարսկական *Anahita*–ն, իսկ կողիճ *Vahagn- Herakles*–ը՝ պարսկական *Verethragna*–ն, ըստ Gelzer-ի, միգուցե եղել է հայերի ամենաազգային և ժողովրդական աստվածը։

Սրանց կից երևում է պարսկական ծագումով երկու ուրիշ աստվածների՝ *Mihr*–ի, այսինքն՝ *Mithra* արևի աստծու կրոնը, և մյուսը՝ *Tiur,* այսինքն՝ *Tir*–ի հավատքը, որ ոչ մի նշանակություն չեն կարող ունենալ, միգուցե բացի *Spendaramet* աստվածությունից (*Spenda Armaiti*–ի վայրը)։

Չնայած այն հանգամանքին, որ թերևս վերն անվանված աստվածների անուններն իրանական են, և դրանց բնությունը իրենց համապատասխանող իրանականի հետ համընկնում է, բայց մյուս կողմից էլ շատ հեշտ է նկատել, որ հայկական կրոնը հատուկ հարցերում ու կետերում իր ուրույն և առանձին ճանապարհով է ընթանում:

Aramazd–ը կոչվում էր բոլոր աստվածների հայրը. *Mihr*–ը, *Anahit*–ը և *Nane*–ն նրա զավակներն են. բայց *Ahuramazda*–ին պարսկական կրոնը որպես աստվածահայր չի ճանաչում. տաճարի սպասուհիներն ու սեռական վոհերը ստեղծեցին հայկական *Anahita*–ի կրոնի մի իրական բաղադրիչ մասը, որին անծանոթ էին պարսիկները, և դրա ակնառու դերի մասին, որ նա Հայաստանում դեռ *Strabo*–ի ժամանակից ուներ, նույնքան քիչ տեղյակ էին Պարսկաստանում *(ed. Müller, p.456, 39 ff. Gelzer, 1.c.p.118),* ուստի հակված ենք ընդունելու, որ բովանդակ հայկական կրոնը չպիտի միամտորեն դեպի Պարսկաստան հետ մղել, այլ այդ շեղումները պիտի բացատրել մասամբ որպես պարսկական աստվածների և կրոնի ազդեցություն հայկական հոգևոր մշակույթի վրա: Վերոհիշյալ երեք աստվածները կապվում են ուրիշներին հակառակ և միմյանց պատկանող երրորդություն, ինչպես դա պարզապես երևում է *Tridat – Tridates*–ի հրամանագրից *(Gelzer, 1. c. p. 144)*: Պարսկաստանում ևս գտնում ենք *Ahuramazda* – Anahita - Mithra աստվածների մի երրորդություն *(Artaxerxes Mnemon*-ի արձանագրություն–յունը, ըստ *Spiegel*–ի, *Altpersische keilschriften, p. 68 f.),* բայց խմբի երրորդը այստեղ *Mithra*–ն է. հետագայում՝ արևի աստված, որին անգամ *Avesta*–ն այդպես էլ չի ճանաչում: Նույնը վերաբերում է *Verethragna*–*Vahagn*–ին. սա էլ իր հերթին արժանի է ուշադրության և մեզ բերում է այն տեսակետին, որ Հայաստանում իրանական կրոնի ներթափանցումից առաջ գլխավոր աստվածներից երրորդն ու զուտ ազգայինը մի աստվածություն էր, որ *Verathragna*–ի էությանը զուգահեռ որպես *Mithra* գոյություն ուներ՝ այն ենթադրության համգեցնելով, որ նախահայկական վաղեմի, բայց ոչ հնդգերմանական Հայաստանի բնակիչների մեջ կրոններ են ծաղկել, որոնց միաձուլումը պարսկականի հետ ապագայում հայկական կրոնին իր պատմական յուրահատուկ երանգն է տվել: Բայց այս ենթադրությանը կարելի է հեշտությամբ

հակադրվել: Մենք գիտենք, որ նախահայկական պանթեոնի գագաթին այնուամենայնիվ մի աստվածության երրորդություն է կանգնած, բայց դա, ըստ երևույթին, կազմված էր երեք արական աստվածություններից` *Haldiš(e)*–ի տերը, փոթորկի աստված *Teisebas*–ը և արևի աստվածը (*Journal of the R. As. Society N.S. XIV*; էջ *516*, տող *15 f.* և էջ *525*, տող *13 etc.)*:

Այսպիսով, պիտի այս երրորդությունից հրաժարվել և այդ առանձնապատկերում պատճառը հնդեվրոպական հայերի կրոնի մեջ որոնել. և ահա նա ինքն է բացահայտում, որ հաթերի կրոնը, ինչքան վերը մասամբ կարողացանք փաստել, պայմաններ է առաջացնում այն որպես հայերի նախակրոնը ներկայացնելու:

Մենք *Boghazköi*–ում աստվածների շարքի գագաթին տեսնում ենք մի աստված, որ, ամենայն հավանականությամբ, *Bulgarmaden 2* և *Bor 2* և *3*-ում նշանակում է »(մեծն) *ṕ (á) - ṕ (á)* «, այսինքն` թերևս նա, »մեծն մայր«–ի ամուսինը լինելուց բացի, »(մեծն) հայր« է անվանված, և բացի »մեծն«- *m–š (Bulgarmaden 2)*, ինչպես *Aramazd*-ը` դիցահայր *mets*, և ինչպես Արամազդը` *ari (1. c. p. 102, anm. 2, Bulgarmaden 2, 9, Bor 2). ario (*=հայերեն *ari)*, այսինքն` »արի, կտրիճ« պիտի անվանվի. »(մեծն) *ṕ (á) - ṕ (á)*«–ի տիկինը կոչվում է »մեծն դիցուհի«, »մեծ մայրը *Hati* երկրի«, »թագուհին«, ինչպես *Anahit*–ը հայերի մոտ` մայրը, ոսկեմայրը, քանսի նրա քանդակը ոսկուց էր պատրաստված, և մեծն *Tikin* - »տիրուհի«, անգամ »թագուհի«: Մեծն աստվածուհուն պարզել են այդ անունը այն պատճառով միայն, որ նա իր ամուսնուն աստիճանով հավասար էր և *Anahit*–ի նման Հայաստանում կրոնի կենտրոնում էր կանգնած, և դա վավերացնում են համեմատաբար մեծ թվով նրանից պահպանված պատկերավոր հուշարձանները և նաև այն փաստը, որ *Karkemiš*-ի թագավորներն իրենց հարաբերությունները նրա հետ (որպես գլխավոր մոգ–?) հատկապես ընդգծել և կարևորել են:

Boghazköi–ում մեծն դիցուհուց հետո մի երտասարդ է կանգնած շան կամ հովազի վրա, և դա միակ արական աստվածն է կանանց շարքում, որ պարզապես նրա սիրեցյալն է: Նա կրում է մի մարտական աշտե և, ինչպես վերը հասկացանք, պարզապես կիլիկիա–կապադովկյան *Herakles*–ն է, ում անունը դեռ քրիստոնեական ժամանակներում լայնորեն հռչակած և մեծարված էր: Նա, ըստ երևույթին, արևի

նախնական աստվածն էր: Այս երեք աստվածությունները *Boghazköi*–ում ամենազլ–խավորն են: Հայաստանում, ինչպես վերը նշեցինք, երեք աստվածներն են *Aramazd*-ը, *Anahit*-ը և *Vahagn*-ը, ընդ որում վերջինս սիրային հարաբերության մեջ է *Anahit*–ի հետ, ինչը մի խորհուրդ կարող է իր մեջ պարունակել, քանզի Վահագնի տաճարը Տարոնի աշխարհում *Astλik*–ի սրբավայրի և մյուսը *Anahit*–ի սրբատեղիին կից էր գտնվում, այնպես որ համարձակվում եմ պնդել, որ հանձին հայկական աստվածահայր Արամազդի՝ հաթական փոթորկի աստծուն և երկնքի տիրակալին, մեծն *ṕ(á) - ṕ(á)*-ին ենք տեսնում, հայկական տիրուհի և մայր Անահիտի՝ թագուհուն և մեծամորը *Ḫātē-Hate*–ի և հայկական *Vahagn*–ի, որի ծագումը և արեգակնային բնության նմանությունը պարզորոշ նկատելի է հաթական արևի աստված *Herakles-Sanda*–ի հետ, գոնե այնպես, ինչպես ապացայում էլ կոչվել են:

Այս պայմաններում արժե ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ AGATHIAS–ը, երբ նա պարսկական աստվածություններից էր խոսում (II, 24), *Βῆλος-Zevς*, այսինքն՝ Ահուրամազդային, օրինակ, Σανδῆς-*Ἡεραχλες* և *Ἀναιτις*-ին *φροδιτη* է անվանում. պիտի՞ նրա *Sandes-Sanda*–ն պատմական Կապադովկիայում տարածված մի հին պարսկական կրոնից կամ անգամ հայկականից սերված համարվի, և չպիտի՞ առնվազն Կապադովկիայում *Sanda*–ի պարսկական կրոնը *Vahagn*–ի միջոցով դուրս մղված լիներ: Թվում է, թե հին հաթական և նոր իրանական կրոնների համեմատությունը միմյանց հետ այնքան էլ համակողմանիորեն դրպես միատեսակ չի հաստատում, և կարծես հաթական երրորդությունների համար պարսկական աստվածությունների մեջ մի ուրիշ հավասար համապատասխանություն ևս գտնված լինի: Ըստ որոշակի հնագույն տեղեկությունների՝ *Anaitis*–ի կրոնի առթիվ հայերի մոտ Պոնտոսի երկրամասում նա ունեցել է *Zela* անունով մի սրբավայր, որը նա բաժանել է պարսկական աստվածներ *Omanos* և *Anadatos*–ի հետ (*STRABO XI, 8, 4; ed MÜLLER I, p. 439*):

Ōmanos-ը, ըստ WINDISCHMANN-ի *(1.s.c. p. 36)*, պարսկական *Vohu–mano*-ն է՝ անասունների և կենդանական կյանքի աստվածը, *Anadatos*–ը՝ ծառերի տիրակալ

Amesaspenta Ameredat–ը, որը փահլավերենում (ըստ NÖLDEKE-ի) *Amerdat* է անվանված: Այսպիսով, հաթական դիցապետը՝ ջրերի օրհնությունը, և *Vahagn*–ը, որ պրդեն հաթական Herakles–ին փոխարինած պիտի լիներ, առնվազն դրսի աստվածն էր, և *Athenogenes*–ը՝ *Vahagn*–ի իրավահաջորդը, անտառի կենդանիների պահապանը և դրսի աստվածը (տե՛ս *Gelzer 1. c. p. 108 f.)*: Այս սակավ տեղեկություններին հավելենք, որ ըստ Strabo XV, 3, 15-ի՝ *Anaitis*-ի և *Ōmanoς*-ի կրոնի սովորությունն էր նրանց պատկերները տոնական արարողութ-յունների ժամանակ շքահանդեսների թափորներովման տալը: Այս կապակցությամբ նշենք, որ *σημῆιον*–ը *Hierapolis-Bambyce*-ից, որի մասին մենք վերը BAETHGEN-ի հավելյալում, ըստ *NÖLDEKE*-ի, սխալմամբ ենթադրել էինք, որ միզուցե սիրիական դիցուհու սիրեցյալի նկարն էր, ըստ իր սովորույթի, կրոնական տոների ժամանակ մասնակցում էր ուխտագնացությանը՝ *Hiera-polis*–ից մինչև ծով: Այս սիրեցյալը, ըստ մեր ենթադրության, հաթերի մոտ հետագայի *Herakles- Sanda*–ին պիտի համապատասխանի: Ուրեմն բավական պատճառ կա ընդունելու, որ *Ōmanoς*-ը նրա սուզահեռն է, ուստի *Zela*–ի երրորդությունը ցույց է տալիս, որ հաթական *συμβωμοι* մեծն աստվածուհին փոխարինվել է պարսկականով:

Հայաստանում օտար աստվածությունների առիթով մեր առաջադրած դրույթները կարող են ավելի ամրապնդել մեր դիրքորոշումը հայկական կրոնի զարգացման վերաբերյալ: Հայկական Նանեն կամ, ավելի շուտ, Նանեան (տե՛ս GELZER *1. c. p. 124*) համապատասխանում է մի *Ναναια*–ի, որ հազիվ թե ավելին է, քան *Anahit*–ի երկնմանակը. և հայկական *Aςτλικ (այսինքն՝ փոքր աստղ)*–ը ներկայացնում է սիրիական *Kaukabhtha, այսինքն՝ Venus- Aphrodite*-ին (տե՛ս G. HOFFMANN, Համառոտություն, էջ 136) Հավականալի է, որ այս երկու աստվածուհիների կրոնը այսպես դյուրին ու հիմնովին մուտք գործեց Հայաստան, քանզի նրանց մոտ առկա էր նույն էությամբ դիցաբանությունը, և երկուսի դեպքում էլ հենց սկզբից յուրովի հաղթում ու պաշտում էին իրենց *Anahit*–ին: Ահա ծագումով մի ուրիշ հայկական աստվածություն Սիրիայից՝ *Barsamin, Barsimnia, Barsam-Βαρσαμην* (GELZER 1. c. p. 119 ff)-ը, ըստ *G. HOFFMANN*-ի *(Auszüge, p. 136),* իր մեջ ունի սիրիական *Bʿels(a)mi(e)n* - »երկնքի

տիրակալը«–ին *Baršam*–ը, ըստ GELZER 1. c. p. 120-ի, ասորիների աստվածապետն է, այսինքն՝ սիրիացիներինն է, և *B῾els(a)mi(e)n*-ը սիրիացիների մոտ, ինչպես *Palmyra*–ում, ամենամեծ աստվածներից է, նույնը, ինչ Հադադը, որ հաթերի աստվածապետն էր, և որի կրոնը պիտի Tigran-ի միջոցով Հայաստան ներմուծված լինի (*GELZER 1. c. p. 120 ff*): Սա կարող է հավանական չթվալ, այնուամենայնիվ այս անվանումը կասկածի տեղիք է տալիս: Նա կոչվում է *Baršamin* և ոչ *Beršamin*, ինչպես մենք պիտի ընդունենք *Βεελσαμ*–ը՝ ըստ հնագույն և պահպանված սիրիական անունների վերարտադրման (տե՛ս *PHILO*, ծնված Քրիստոսից առաջ 20 թ, MÜLLER–ի հատորում, էջ 565 *f*), բայց արդյո՞ք դրանից հետո սիրիացիները *Tigran*–ի ժամանակ *B῾el*-ին *B῾al* կամ թե *Ba῾l* էին անվանում. եթե ոչ, այդ դեպքում պիտի փոխառումը Տիգրանի ժամանակից առաջ տեղի ունեցած լինի: Բայց և այնպես առայժմ դա երկրորդական հարց է. կարելի է նաև *Barsamin*-ի *r*–ն սիրիական *l*–ի հետ համեմատել ու մեկնաբանել: *GELZER*–ը հավաստացած է, որ այս հնչյունափոխությունը մատնանշում է, որ փոխառությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ իրանական ազդեցությունը բարձր հասարակական խավի մեջ արդեն չափանիշ ու որոշիչ էր դարձել. Այս մոտեցումը իրականում ամենահավանականն է. սակայն եթե ընդունենք, որ ասորական *Pūlu*–ն (ենթադրաբար բաբելոնական *būlu)* = »գիր«-ը հայերեն *bur*–ի հականիշն է, և որ ասորիները *Tibara(e)*ցիներին *Tabal* էին կոչում, ուրեմն պիտի ընդունենք, որ հնարավոր է՝ *r*–ն հայերեն *Baršamin*–ում ուղղակի և առանց իրանականի միջնորդության ներթափանցած լինի և սիրիական *l*–ին է վերաբերում: Այդ դեպքում այս անունը Հայաստանում կարող է ավելի հին լինել, քան այդտեղի իրանական մշակույթը: Բայց սա ևս այս հարցում անկարևոր ու չնչին է. ավելի առարկայականը այն է, որ մենք *Baršamin*–ում, ինչպես *Nane(a)*–ում և *Astλik*–ում, մի հայ–իրանական երկնմանակ աստվածություն ունենք, ինչպես նույն *Aramazd*–ը, և կարևոր է, որ փաստել կարողանանք, որ այս համզամանքը նրա ներմուծման պատճառով է եղել *Aramazd*–ը և *Anahit*–ը համապատասխանում են *Baršamin* և »*Astλik – Kaukabhtha - Aphrodite«* զույգին. *Baršamin*–ը »երկնքի տիրակալն« է. *Baršamin*–ը *Palmyra*–ում

անկասկած բաբելոնական *El Marduk*–ի հետ միաձուլված է եղել, ինչը վկայում են նրա տիտղոսները՝ *raḫmānā* և *tajjira*–ն *(VOGHE, Inscript. Palmyr. No. 88, 92,* և *93;* երկուսն էլ նշանակում են »գթառատ«, ինչպես որ *Bel-Marduk*–ն է կոչվում*)*, որոնցից վերջինը մի բաբելոնական փոխառված բառ է: Բայց այս սիրիական երկնքի աստվածը իր էությամբ շատ չի տարբերվում սիրիական աստվածների աստված *Hadad*–ից՝ Երկնքի աստծուց, որը հավասարվում է փոթորկի աստծուն: *Palmyra*–ում նա փոթորկի աստված է, և դա ցույց է տալիս նրա հունական անունը՝ *Ζευς μεγιος χε ϱαυνιος* (*VOGUE, Inscrpt. Palm. P. 50),* և պիտի հարց բարձրացնել, թե արդյո՞ք *Balš(a)min*–ի բնույթի արտահայտությունն է եղել, նրա փոխառումն ու ընդունումը հայկական *Pantheon*–ում դրանո՞վ էր պայմանավորված եղել, թե՞ պարզապես սիրիական աստվածների աստծու զինված պայմաններն են թելադրել, կամ արդյո՞ք այն ժամանակից հետո են փոխառված եղել, երբ հաթական դիցապետի նախնական բնույթի նշանակությունը արդեն Արամայդի ազդեցության շնորհիվ անհետացել էր, կամ մի ժամանակ, երբ դեռ նրա հին էությունը բացահայտվեց, թե՞ *Baršamin*–ը իր սուկ գոյության միջոցով ազդեց Արամայդի վրա,- դա դեպի հեռուն է տանում և ուղղորդում հին հայկական փոթորկի աստծուն:

Բայց ահա մենք ունենք թերևս դրան հակասող մի վկայություն, որ արդեն *Plato*–ի ժամանակ հայերի մոտ տարածված էր սիրիական մի առասպել՝ որպես դիցաբանական պատկեր *Plato*–ն պատմում է իր *Republik X, 614 B*–ում մի հայկական *Hϱ*–ից, որ կռվում զոհվել և դեռ տասն օր հետո էլ չէր նեխվել ու ապականվել և տասներկուերորդ օրը կռհասեղանի վրա կիզվելիս վերակենդանացել էր; և հայերը պատմում են *Ara(y)* Գեղեցիկի՝ Արամի որդու մասին, որը կրում էր սիրիական հերոսի անվանադիր տիտղոսը և Շամիրամի սիրո առաջարկությունը մերժելու պատճառով նրա պատերազմում սպանվել էր (*GELZER 1. c. p. 128*): Շամիրամը, նրա անկենդան մարմինը իր պալատի սյուների վրա տեղադրելով, ասաց. »Ես աստվածներին կհրամայեմ, որ նրա վերքերը լիզեն, և նա հարություն կառնի«, բայց դա տեղի չունեցավ: Այնուամենայնիվ դա, GELZER–ի կարծիքով, առասպելի հետագա խեղաթյուրումն է և հիմք է պատճառում *Hϱ*–ին ու *Ara(y)*-ին միմյանցից բաժանելու.

բայց երբ հայկական առասպելը նրան *Aram*–ի որդին է դարձնում, ապա մենք ի զորու ենք դառնում այս ակնարկը լիարժեք օգտագործելու և Արային մի օտարական սիրիացի հայտարարելու։ Դրանից ելնելով՝ միգուցե պիտի կարծել, որ *Hϱ* հայր, ըստ Plato–ի, *փափիլինի* ծագում ունի. ըստ *Plato*–ի վկայության՝ այդ առումով առնվազն արդեն նախաքրիստոնեական չորրորդ դարում նա Հայաստանում որպես բնիկ պիտի ընդունված լիներ։ Արամազդ–ի մոտ կանգնած է սիրիական *Baršamin*–ը, *Anahit*–ի կողքին՝ սիրիական *Astλik-Kaukabhthā*–ն, իսկ սիրիականից փոխառած առասպելական կերպարներից առկա է *Ara(y)* Գեղեցիկը, որը, ինչպես վերը նշեցինք, ասորական Շամիրամի կողմից սիրվեց, բայց արհամարհելով նրա առաջարկը՝ պատերազմում սպանվեց, ապա վերակենդանացավ։ Նա ներառվում է սիրիական երրորդության մեջ՝ փոթորկի աստծու, *Atargatis*-ի և մի ուրիշ աստծու կողքին. նրանց վրա (թերևս ամեն տարի) սգում ու ողբում էին, ու նախկինում դա վերաբերում էր նաև թերևս ամբողջ տարին *Hierapolis-Bambyce*–ում այրվող խարույկին։Իսկ հաթական երրորդությունում որպես երրորդը հանդես է գալիս Herakles–ը՝ մեծն դիցուհու սիրեցյալը, որի կրոնին էր կապվում *Tarsus*–ի պոհարանը։ Մինչդեռ հայկական երրորդությունում երրորդը Aramazd–ին ու *Anahit*–ին կից վերջինիս սիրեցյալը՝ *Herakles*–*Vahagn*–ն է։

Այսպիսով, կարելի է համարձակորեն ենթադրել, որ փոխառումը ուղղակի սիրիական *Baršamin*, *Astλik-Kaukabhthā* և *Ara(y)*-ից է եկել, քանզի դրանք մի երրորդություն էին կազմում, որը հաթա–հայկականին հոդ առ հոդ համապատասխանում է և, անշուշտ, շատ պարզ պատճառով, քանզի սա նախորդի վրա է հիմնված. բայց այս երկու երրորդությունների համեմատությունը առիթ է տալիս դատելու, որ փոխառությունը երրորդությունների բոլոր երեք անդամներին ներգրավվեց. և ըստ այդմ, եթե չորրորդ նախաքրիստոնեական դարում սիրիական *Ara*–ն հայացվել էր, ապա կարելի է ենթադրել, որ նույնը կատարվել էր երրորդության մնացած մասերի հետ ևս։ Այս երրորդությունը կրկին այս փոխառման առթիվ ուղղակի վկայում է, որ դրա նմանը այն ժամանակ Հայաստանում արդեն առկա է եղել, ու այսպիսով փաստվում է, որ այդ երրորդության Արամազդ, Անահիտ անվանված աստվածները նախապարթևական են, և ըստ դրա՝ այդ բոլոր »իրանականը

Հայաստանում հատկապես պարթևական է« (ըստ GELZER 1. c. p. 118–ի՝ նախաիրանական), հետևաբար լուտ հայկական են, Այսպիսի փաստարկները սակավ արժեքավոր են, բայց միշտ կարող են քննարկվել:

Երբ ես սրանց հիման վրա փաստարկում եմ, որ հայկական գլխավոր աստվածների իրանական անունները առնչվում են նախաիրանական, այսինքն՝ հին հայկական կամ հաթական աստվածներին, ապա դա բնականաբար չի նշանակում, որ ես դրանով պնդում եմ, որ ընդհանրապես Հայաստանում իրանական աստվածներն ու աստվածանունները միշտ փոխարինել են հին հայկականին, այսինքն՝ հաթականին, բայց և այնպես կուզեի ուշադրություն հրավիրել այս հարցի հանդեպ, քանզի վերոհիշյալով զուտ պարսկական տարրերը հայկական կրոնում բավականաչափ սահմանափակված չեն: Մեզ ավանդված է նաև մի ուրիշ հայկական աստված՝ *Tiur* անունով (*GELZER, p. 109 ff*). »Նա գիտություն ու դպրություն քարոզող հոգևորական« է, որ բնակվում էր *Ormizd*–ի քարտուղարական մատենադարանի՝ ճարտարա–բանասիրության դպրոցի տաճարում. իսկ հիմա ինչպե՞ս *Tiur* անվան ինքնությունը պարսկական *Tir* անվան հետ »Տյուր, Տիր, Հերմես« մոլորակի հետ հարաբերել ու համատեղել. բայց այնուամենայնիվ երկրի պաշտոնական աստվածների համար նա *Ormazd-Aramazd*–ի դպիրն է: Սրա պարագայում շատ քիչ պարսկական լուգահեռներ գոյություն ունեն, և շատ ակնառու է, որ *Nabū–Nebō*-ն Բաբելոնի քույր քաղաք *Barsippa*–ի աստված և Բաբելոնի դիցապետ *B῾el–Marduk*–ի դպիրն ու լիազորն էր, և Բաբելոնում, ինչպես Սիրիայում, նրանց հարգում ու պաշտում էին *B῾elšamin*–ը՝ Արամազդի պատճենը *Palmyra*–ում, կարելի է ասել, բաբելոնական *Bel-Marduk*–ին մասամբ իր մեջ ներառել էր. այնտեղ՝ *Palmyra*–ում, *Nabū-Nebū*–ն նույնպես ներկա էր նույն ժամանակ, երբ *B῾elšamin*–ը՝ *Aramazd*–ի պատճենը, Հայաստան հասավ: Դա ենթադրելու առիթ է տալիս, որ հայկական Օրմազդ–Արամազդի դպիրը բաբելոնական *Nabū* կամ սիրիական *Nebō*–ին է համապատասխանում և ուղղակի և ոչ անուղղակիորեն Բաբելոնից կամ Սիրիաից Պարսկաստանի վրայով Հայաստան է եկել:

Tiur անունը կարող է նրան տրված լինել պարսկական կրթություն ստացած բարձր խավի կողմից, եթե, իհարկե նա Tir–ը լիներ. Այսպես՝ կարելի է *Tiur*–ին *Te* = »տեր« և *Ur* ՚ դրպես մի անձնանուն, տարրալուծել (տե՛ս *Δτ–σανδα–ν* = *Ti(dē)* + *Sanda)*: Ասորա–բաբելոնական *Nabū- Nebō*–ն դպիր է և կոչվում է դպիր, *tupš(s)arru*-ն հետագայում վերածվել է *dipsar*-ի, դրանից ելնելով՝ կարելի է փորձել այս բառը *Tiur*–դպիրի մեջ վերագտնել: Բայց եթե հայերենում այդ *p*–ն, ըստ հնչյունաբանության, *v* դառնա, թերևս *tivsr,* կամ *ps*–ը *p*–ի ձևափոխվի, միգուցե *tip*ʿ*r* էլ կարելի է ակնկալել: Ուրիշ ձևեր ևս հավանական են. նոր պարսկական *debir-* »գրող«–ը հայերենի *dpir*–ի միջոցով ավելի վաղեմի *dipir*–ին է վերադառնում. և սա էլ փահլավերենում առկա ամենահին հասանելի ու մատչելի ձևին և ոչ dipivar-ին, ինչը ընդհանրապես ընդունված է (տե՛ս *Justi, Zeitschr. d. D. Morg. Ges. 49, 683*–ում; *Hubschmann, Armeni. Gramm. I, I, 145)*: Այստեղ մի կողմից՝ *dipir*–ը հին պարսկերենի *dipi* = »արձանագիր«–ից չի կարելի բաժանել, մյուս կողմից՝ դրանից չի կարող ածանցված լինել: Այդպես էլ ես *Wiener Zeitschr. f. Kunde d. Morg. VI, 218 f.*–ում գրել եմ, որ այն շատ ճշտությամբ էլամական *Ti-pi-ra*–ին (գրվում է *dipira*) է հետ դառնում, և գտել եմ, որ դա էլամական մի ածանց է եղել ու էլամական *t(d)ip*= հին և պարսկերեն *dipi*–ն կարող է լինել. Այդ դեպքում հնարավո՞ր է, որ *Tiur*–ը աքամենդիականից և կամ ավելի հին ժամանակներում փոխառված *dipir*–ին համապատասխանի. այս ընկալումը կարող է հայերենի հնչյունային կանոններին համահունչ լինել: Քիչ սպասելի է, որ հայերի մոտ դեռ հաթական ստովածանուններ պահպանված լինեն, նույնիսկ ամենաչնչին անձնանուններ չեն երևում, նույնիսկ շատ քիչ հաթական աստվածների մականուններ են նշմարելի:

Tir-ik, Tir-uk, Tir-ayr (*Tir*-ի–մարդը) և *Tir-ot*ʿ*s*–ը հայկական անձնանուններ են *(Hubschmann, im Festgruss an Roth, p. 101* և *104; Armen. Gramatik I, I, 88* 9 *Justi, Iranische Namenbuch p. 327f.)*: *Tir*-ի մեջ կարելի է, ըստ հնչյունային կանոնների, միայն *Tēr* = »տեր«–ը գտնել և իրականում նա կոչվում է հենց այդպես՝ մարդ, որ, ըստ մի սովորույթի, *Tēr-ayr,* այսինքն՝ տիրոջ մարդ է կոչվում, ըստ մի հին *Tēr*-ի *(Justi, l. c. p.*

323): Ես կցանկանայի այժմ այս »տեր«–ին՝ որպես հին հայկական աստվածներից մեկը, թերևս որպես մեծամոր ամուսինը համարել, քանզի միայն մեծամոր ամուսինը կարող էր »տեր« կոչվել. ինչպես հայերի մոտ տի–կին, այսինքն՝ »տեր կին«, նույնն է և *-ayr*–ը *Tir–ayr*–ի մեջ: Մեծ աստվածը հաթական արձանագրություններում կոչվում էր մեծն *ṕ(á) ṕ(á),* և պատահական չէ, որ *Tir-ik, Tir-uk* և *Tir-otʿs*-ի կողքին *Bab-ik* և *Bab-otʿs (HUBSCHMANN in dem Festgruss an ROTH, p. 104* և *100)* և *Tēr, Bab* ունենք, ուրիշ անուններ – *otʿs*-ով ընդհանրապես գոյություն չունեն: Ըստ այդմ՝ *Tēr*-ի մեջ մի աստված պիտի տեսնել, նույնպես և դա պիտի *Bab*-ի պարագային շատ մոտ լինի, ու ոչ սովորական, այլ ուղղակի աստված, որ հաթերի մոտ »տեր« պիտի կոչված լիներ, և նրան մեծն *ṕ(á) ṕ(á)*-էին անվանում:

Այն համզամանքը, որ հաթական դիցանուն *Sanda*-ն, որը հաթերի մոտ *šanda* էր արտասանվում, և հայերեն բառեր *šand, šant,* և *šantʿi*-ն *(šant*-ական*)* = »կայծակ, շանթ« համապատասխանում են միմյանց և հաթական անձնանունից են փոխառված, դրա մասին արդեն վերը խոսվել է:

Այն, որ մ.թ.ա. 1300-in ապրող թագավոր *Ht3s3r3*-ն և նրա մերձավորներն առնվազն չեն հիշեցնում նրանց՝ հաթերի հետ ազգակցության կապը և հետևաբար հայերի հետ ազգակից լինելը, մենք արդեն վերը տեսանք: Այն, որ մենք քիչ բան գիտենք նրանց կրոնից, դա անկարևոր ու անհիմաստ չէ, և դրա առթիվ ակնարկել ենք:

Խաղաղության պայմանագրում Ramses II–ի ու *Ht3s3r3*-ի միջև ամրագրվում են *Swth*-ը՝ որպես *Ht3*-ի երկնային տիրակալ, արևի աստված *I-r-n-n3*-ն՝ որպես *Ht3* երկրի մայրաքաղաքի աստված, բայց *Tarsus*–ում՝ հաթական Կիլիկիայի մայրաքաղաքում, երկնքի սատծու կողքին, որպես քաղաքային աստված, արևի աստվածն էր պաշտվում ու հարգվում, սակայն սա ևս ազգակցության վերաբերյալ ոչ մի որոշման չի կարող առաջնորդել:

Հաթա – հայկական պատմությունը

Եթե *Šuar-data* և *(U.Y) Aš-data* անուններն այնքան հնդեվրոպական են, ինչպես որ երևում են, և եթե դրանք և *Šurasi(e)r*–ը հատկապես հին հայկական են, ապա հաթա–հայերի մեծամասնությունը արդեն մոտավորապես *1400*–ին (մ.թ.ա.) կամ ավելի վաղ բնակեցված է եղել Առաջավոր Ասիայում՝ ոչ այնքան հեռու եգիպտական տարածքից; և եթե աստվածանուն *Tarḫu*–ն չուտ հաթական, այսինքն՝ հին հայերեն կամ անգամ արդեն *1400*–ին հաթերից փոխառված լիներ, ապա հնարավոր է, որ հին հայկական թագավոր *Tarḫundura-uš(?)*–ը շուրջ *1400* –ին կամ ավելի վաղ, ենթադրաբար հյուսիսային սիրիական երկիր *Arṣ(z)au(ia)*–ում և զուգեւ Եփրատին կից *Karkamiš*–ի մարզի տիրակալը եղած լիներ։ Հնարավոր է, ինչպես վերը արծածված *EUSEBIUS*–ի տեղեկություններում, *Abraham*–ի 508–րդ տարում *Disanda-Desandus-Desanda(s)*-ը, այսինքն՝ կիլիկիական *Sanda*–ն Փյունիկիայում, շատ մեծ հարգանք էր վայելում, ինչը այնքան էլ անհավանական և վերացական գաղափար չէ, այլ իր մեջ մի մշուշոտ հիշողություն է պարունակում կիլիկիացիների բազմամյա տիրապետության առկայությունից կամ Սիրիայում նրանց ազգակիցների մասին հատուկենտ տվյալներից։ Հակառակ իմ նախկին կարծիքի՝ այժմ ավելի հակված եմ պնդելու, որ Htesere-ն (շուրջ *1300*–ին) և նրա սերունդները այնուամենայնիվ հաթերի ազգակիցներն են, և այդպիսով հենց նրանք շուրջ *1300*–ին՝ *Ramses II*–ի ժամանակ, որպես մի հին հայկական թագավորություն Հյուսիսային Սիրիայում և դրանից ավելի հյուսիսում եգիպտացիների հետ մրցակցել են, և համենայնդեպս նրանց վորքը մեծ մասամբ բաղկացած էր հաթերից։

Այդ շրջանում *Hātē*–ում իշխում էր մի ուրիշ թագավոր, ինչի մասին տեղեկանում ենք այդ ժամանակվա արձանագրություններից, սակայն երևում է՝ դրանք կերպափոխվել են. հինավուրց արձանագրություններից ակներև է դառնում, որ ժողովուրդը Սիրիայում *Hamā-Hamāth*-ից է, հենց անվանագրերում էլ երկիրը *Ḫātē* է վերնագրված, և *Hamāth*-ի թագավորները իրենց կոչում էին »թագավորն *Hātē*–ի«. *Hamāth*–ը (համաթացիների ? կողմից) թերևս այնպես է կոչվում (տե՛ս *Hamā V, 2 f.; IV, ı),* որ

նրան պիտի որպես մայրաքաղաք դիտենք։ Բնակիչներն էլ իրենց կոչում էին համաթացի, և դա այն բանի հակառակ չի խոսում, որ թագավորի իշխանությունը ամբողջ Հյուսիսային Սիրիայի վրա է տարածված եղել, այլև գոյություն է ունեցել *Hamāth*–ի մի ուրիշ թագավոր (տե՛ս *Hamā I, 3*)։ Թվում է՝ դա վերաբերում է Կիլիկիայի մի թագավորի, որը նրանից անկախ է եղել, այնուամենայնիվ *Hamā- Hamāth–I* արձանագրություններում (*Hamā, I, 3; V,3)* հարաբերությունները Կիլիկիայի հետ հիշատակված են, երբ մի թագավոր բազմաթիվ անգամներ ինքն իրեն հաթեցի է անվանում (*Hama IV, 2* և *4*; *cf, V, I*), բայց կիլիկիացիները, ինչպես վերը դրանց անդրադարձել ենք, հաթերի մի ստորաբաժանումն են եղել, և լավ պյդմ՝ *Hamāth*–ի թագավորները Կիլիկիայից պիտի սերված լինեն։

Jerabis–ի վերծանած հնագույն արձանագրություններում, ինչքան գիտեմ, դրա մասին շատ քիչ է հիշատակվում, իսկ ավելի ուշ շրջանի Կիլիկիայի հիշատակումներում Կիլիկիայի հատուկ անունն է շոշափվում Այստեղ անվանված է *Ḫ(H)ātē* երկրանունը միայն (*Jerabis II, 2* և այլն), բայց ոչ մի թագավոր *Ḫ(H)ātē*-ից։ Թերևս, դրան հակառակ, *Karkemiš*–ի թագավորները *Jerabis*–ում իրենց անվանում էին հաթեցի (*Jerabis I, I, 5; II, 2* և *3),* և որպես հիմնական տիտղոս՝ կրում էին »(իսոր) *Karkemiš*–ի թագավորն« (*Jerabis I, I, f; II, I; III, 3*) պատվանունները։ Այստեղից կարելի է ենթահանգման գալ, որ նրանք Կիլիկիայից չեն եկել և որևէ մեկից կախյալ չեն եղել, այլ ինքնավար ու անկախ կամ իրենց համար շահավետ ու մատչելի կերպով վասալի հարաբերության մեջ են գտնվել *Ḫ(H)ātē*-ի թագավորների կամ Կիլիկիայի հետ։ Սա կարող է պատասխանել այն հարցին, թե արդյո՞ք *Ḫt3s3r3* –ն և նրա հայրենակիցները *hatio*-հայ էին, թե ոչ, և դրան համակցել նաև այն, որ թերևս *Karkemiš*–ը և *Ḫt3s3r3* –ը դաշնակից են եղել; և դա քիչ հավանական չէ, քանզի վերոհիշյալ Arṣ(z)au(ia)-ն *Karkemiš*–ին ներառող գավառ է եղել, այնպես որ մոտածելու առիթ է ներկայանում, որ *Karkemiš*–ի հաթերը Arṣ(z)au(ia) – ում պողեն *Tarḫundara-uš*-ի ժամանակներում՝ *1400*–ի շրջակայքում, *Karkemiš*–ում էին բնակվում։ Շատ հասկանալի և բնական հետևություն է, որ Կիլիկիայի առաջին ներխուժումը Հյուսիսային Սիրիա *Ht3*-ի թագավորների հետ

1400–ին կամ *Ḫt3s3r3* –ի հետ շուրջ *1300*–ին պիտի կապել. միայն մի բան է հակասում այս երկրորդ ենթադրությանը. *Ḫt3s3r3* –ի մայրաքաղաքը, ըստ երևույթին, դեպի *ʾI-r-n-n3,* և ոչ *Tarsus*-ն է մատնանշում:

Բայց անշուշտ *Tarsus*–ը պարզապես արդեն *Salamanassar* II-ի ժամանակ (*860-825*) Կիլիկիայի մայրաքաղաքն է եղել (*Obelisk, 138*), բայց դա չի նշանակում, որ հետո՝ դեռ *1300*–ին, նույնպես եղած լինի:

Դրան հաջորդող ժամանակում՝ մոտավորապես *900*-ական թթ. Քրիստոսից առաջ, արձանագրությունները մեկ հաճախակի տեղեկացնում են, որ *Karkemiš*-ում Կիլիկիայի հետ հարաբերություններ չեն արտահայտվում (*Maraš*–ի *Löweninschr. I, 2, 5; Maraš II, I; Maraš III, I; Ordasu*-ի Առյուծի արձանագրություններ, տող *I; Izgin,* սյունակ *III, 19; IV, 2),* քանի որ այդ ժամանակվա պատմությունը այլևս գոյություն չունի, և *Tarsus*–ի և Եփրատի միջի տարածքը, այսինքն՝ *Hate*–ն, առանձին թագավորությունների էր կազմալուծվել, ու մի երկիր այդ տարածքներում որպես *Hate*-ի թագավորություն չի հիշատակվել, որ կարելի լինի մի *Hate*–ի թագավորի ենթադրել: Գոյություն ունի միայն մի թագավոր *Kar-kemiš*–ից և մյուսը՝ *Gurgum-Markaš*–ից: Այդ ժամանակներից հետո (712-708–ի միջև) առաջին հաթական իշխանությունը այդ տարածքին է պատկանում, և ինչպես ես վստահությամբ միշտ փաստել կցանկանայի, այն է, որ *Kommagene*–ում Mutul–ի արձանագրությունը՝ *Ordasu*–ում *Malatia*–ի մոտ, անսպասելիորեն վավերացնում է այն, ինչ *Sargon*–ի Տարեգրությունից (*194 ff.; 388ff.*), ըստ *Paris*–ում գտնվող պատճենի, պիտի եզրակացնել, որ *Kommagene*–ի *Mutalu*–ն *Sargon*–ի շրջանում ժամանակավոր *Melitene*–ի տիրակալն էր. *Sargon*–ը նվաճեց երկիրը մինչև *Tarsus*՝ միացնելով *Melitene*–ն և Կիլիկիան և դրանով միաժամանակ վերջ դրեց կիլիկիա–հաթական իշխանությանը *Tarsus*–ի արևելքում:

Մյուս կողմում՝ *Tarsus*–ից դեպի արևմուտք ընկած տարածքում, նախքան այդ ժամանակաշրջանը ոչ մի կոթող չի գտնվում, որ կարողանա մեկ մասնավորապես Կիլիկիայի և հաթերի առթիվ վստահելի տեղեկություններ հաղորդել, սակայն պահպանվել են մի շարք կոթողներ, որ այնուհանդերձ նրանց հետ

լեզվացեղակցություն են ունեցել։ Քրիստոսից առաջ շուրջ *850-800* թթ. իրենց հավերժացրել է մի թագավոր՝ *Yasilikaya, Boghazkoi*–ի մոտակայքում (տե՛ս վերը, No. δ), նրանից հետո կամ նրանից առաջ եղել են շատ ուրիշները, որոնցից մեկը այնտեղ մի շարք աստվածների հոյակապ շարք է փորագրել տալիս։ Մի արձանագրություն կա Փրյուգիայից, որ ավելի ուշ հիշատակում է *Hate* կամ հաթեցի անվանումները կամ երկուսը միասին (տե՛ս No. 5), պահպանվել է նույնպես մի ուրիշը Լիկոնիայից, որը հիշատակում է մի թագավորի՝ Կիլիկիայից, և մի ուրիշի՝ հավանաբար ուղղակի իրեն, Լիկոնիայից, և գրում է, որ ինքը մի »հաթեցի, պավակն հաթեցու«ց է ծագել (No. ε), բայց դա կասկածելի է մնալու իր տառատեսակի պատճառով։ Ինչպես ցույց է տալիս *Ivriz*-ի 2 վերին ծանոթագրությունների գրային տեսակը, դրանք տարբեր ժամանակների են պատկանում, և նկատելի է, որ Կիլիկիայի թագավորները մյուս կողմում, այսինքն՝ *Tarsus*–ի արևմուտքում ևս իշխելիս են եղել և Հաթի ու հաթեցիների տապալումից առաջվա կամ ավելի ուշ ժամանակների են պատկանել։

Բայց *Karabel*–ի լեռնանցքի մոտակայքի *Ninfi*–ի արձանագրության մեջ թագավորը կրում էր մի սրածայր գլխարկ, որը նմանում էր Ḫtзsзrз-ի (շուրջ 1300, *Lepsius*, Կոթողներ, աղյուսակ 196; տե՛ս *W.M. Muller, Asien und Europa*, p. 329) և ոչ թե Ramses III–ի (շուրջ 1200–ի) զերեվարած հաթեցի իշխանի կրած գլխարկին (տե՛ս *Lepsius, 1. c.,* աղյուսակ 209 և *W.M. Müller, 1. c., p.323*)՝ նման *Boghazköi*–ի թագավորներին, որոնք այլևս գլխարկ չէին կրում, և այդտեղի *i* ծանոթագրությունները ունեին մի տեսակ հնագույն ձև. ենթադրաբար արդեն շուրջ *900*–ին, եթե *Ramses III*–ի ժամանակվա իշխանը *Htз*–ից էր, և նրանց տարազը արևելքում և արևմուտքում միանման էր, ապա *1200*–ից առաջ հաթերի հետ առնչություն ունեցող մի թագավոր Սմիրնայի (Իզմիր) մոտակայքում իր գորությունն էր ցուցաբերած եղել։

Երբ ասորիներն իրենց անկումին մոտեցան և այնուհետև պարտվեցին մարերին և բաբելոնացիներին, մի անգամ ևս հաթական գորությունը վեր բարձրացավ ու նշմարելի դարձավ, և նորից Կիլիկիայից հայտնվեց մի թագավոր, որ *Hate*–ն հպատակեցրեց։

Sy(u)ennesi(s)–ի նոր արձանագրություններում *Mutal-u*–ն *Bor*–ից անվան-վում էր թագավոր, աչքի ընկնող միակ թագավորը *Tarsus*–ի և թագավորը Կիլիկիայի: Համենայնդեպս պեղումների վայրը՝ *Tarsus*–ից արևմուտք, վկայում է այն մասին, որ իր ժամանակին ևս Կիլիկիայի թագավորների կողությունը *Tarsus*–ի վրայով դեպի հյուսիս–արևմուտք էր սփռվում, ուստի այն թագավորների հրամանով նույն տեղում թագավորի պատկերը պատրաստել են տվել, և դա կատարվել է ավելի ուշ ժամանակներում. ըստ Bulgarmaden–ի ավելի նոր արձանագրության՝ *Tarsus*–ի արևմուտքում: *Sy(u)ennesi(s)*–ն է դրա հեղինակներից մեկը՝ իշխան ոչ միայն Կիլիկիայի արևմուտքում, այլև վստահաբար ևս Melitene-ի հյուսիսում և *Karkemis*–ի տարածքում՝ արևելքում, և, հավանաբար, Menua–ն՝ Հյուսիսային Սիրիայում, ով իրեն կոչում էր տիրակալը *Hātē*-ի, տիրակալը հաթերի:

Մոտավորապես այդ ժամանակներում և միգուցե դրանից վաղ Ազրակում, Կեսարիայի և *Tarsus*–ի միջև »մի կիլիկիացի, կամ մի կիլիկիացու«–ի համար տեղադրել են մի զերեզմանաքար հաթերեն գրությամբ: Կիլիկիացիների պետության այն ժամանակվա մոտավոր տարածումը ավելի ուշ ժամանակների հույների եզրակացրած տվյալների հետ մի կապակցություն պիտի ունենա, ու դեռ շատ էլ վստահելի չէ, որ *Bulgarmaden*–ի արձանագրությունների թագավորը իրեն Լիկոնիայի տիրակալն էր անվանում, բայց վստահ երևում է, որ շատ ավելի ուշ *Kolitolu*–ի արձանագրություններում, հին Լիկոնիայում հիշատակվել է »մի թագավոր Կիլիկիայից«. բայց ճիշտ կլինի վստահ լինել, որ Կիլիկիայի բարձրությունն ու գերակշռությունը ավելի ուշ ժամանակներում էլ, այսինքն՝ մոտավորապես *550* թ. Քրիստոսից առաջ հին *Likonia*–ի վրա տարածված էր: Այժմ մենք հասկանում ենք, թե ինչու *Sy(u)ennesi(s)*–ը՝ Կիլիկիայի թագավորը, Բաբելոնի տիրակալի հետ միջամտում էր մարերի թագավոր *Kyaxares*–ի և Լիդիայի թագավոր *Aleattes*–ի միջև հաշտության համար (*Herodot I, 74*), քանզի նրանք շահագրգռված էին Փոքր Ասիայում գերիշխանության հարցում, և միգուցե հիմա կարելի է հին պատմության մի ուրիշ ծանրակշիռ իրադարձություն մի նոր պարզաբանությամբ ներկայացնել *Karkemis*–ի մոտ Եգիպտոսի թագավոր *Necho*–ի և Բաբելոնի *Nebukadnezar*–ի մեջ պատերազմ է

ծագում (*605-* ին Ք.ա.). *Karkemis*–ը այն ժամանակ Կիլիկիայի թագավորների տիրապետության տակ էր (և դա շատ հնարավոր էր), այնպես որ այն հանգամանքը, որ պատերազմը *Karkemis*–ի մոտ է տեղի ունեցել, կարելի է այսպես բնութագրել. Կիլիկիայի թագավորը՝ բնականաբար Բաբելոնի թագավորի բարեկամը, տիրակալն է Հյուսիսային Կիլիկիայի՝ *Karkemiš* մայրաքաղաքով. *Nebukadnazar*–ը զնում է *Sy(u)ennesi(s)*–ին օգնության, և նրանք համատեղ հաղթում են Եգիպտոսի թագավորին (այս հարցի կապակցությամբ տե՛ս *Chronik II, 35, 20*. *Necho*-ն՝ Եգիպտոսի թագավորը, շարժվեց կռվի *Karkemiš*-ի դիմաց՝ Եփրատին կից)։ Սա ավելին է ասում, քան նրանից սպասում էինք, և դա այն է, որ *Karkemiš*-ը, լինելով Կիլիկիայի կենտրոնը և գլխավոր ամրոցն ու պատնեշը Հյուսիսային Սիրիայում, *Necho*–ի թիրախն ու նպատակն է եղել։

Թե ինչքան տևեց Կիլիկիայի նոր պետության ընդարձակումը, չգիտենք, միայն տեղյակ ենք, որ, ըստ *Bulgarmaden*–ի Ափսեի արձանագրության՝ մի թագավոր Կիլիկիայից, ում մեծ հայրը նույն անունն էր կրում, ինչպես նախկին արձանագրութ–յունում, ենթադրաբար նույնպես և իր թոռը, որ այդ շրջանում իշխում էր, ամենայն հավանականությամբ արձանագրության երկրորդ մասի վերնագրում իրեն և ոչ թե իր մեծ հորն է համարում Ափսեի արձանագրության հեղինակ թագավորը։

Հին Կիլիկիայի պետության ծավալումներից տեսանելի է, որ *Solinus*–ի մոտ մի անակնկալ դիտողություն է պահված երևում, որը *Գլուխ 38, I. f.*-ում (այդ կապակցությամբ տե՛ս *LEHMAN*-ի *Wocheninschrift fur Klass. Philol.*, *1893 No 22* և նրանից առաջ՝ ***A.D. Mordtman, GROTE***-ի *Münzstudien III, 121 ff*) տեղեկացնում է, որ Կիլիկիան մի ժամանակ ծավալված է եղել հարավում՝ մինչև Pelisium, արևելքում՝ մինչև մարերը և արևմուտքում՝ մինչև Լիդիան։ Կարևորն այն է, որ ըստ ավելի ուշ տվյալների՝ ապազայի Կիլիկիայի սատրապության չափերը հասել էին անցյալի կիլիկիական պետության ծավալներին, ինչը արձանագրությունների տվյալներին լավագույն կերպով համապատասխանում է և թերահավատներին հավաստում իմ վերծանութ–յունների ճշմարտացիութ-յունը։ *Prof. NIESE*-ն, որին դժվար է գիտական վարկածներ հորինելու մեջ մեղադրել, ինձ հետ այս կետում բաղյացակամորեն համաձայն է հետևյալ կերպով.

Կիլիկիայի պարսկական սատրապության սահմանները, ըստ *HERODOT V, 52* և *I. 72*–ի տեղեկատվության, տարածվում են Հայաստանի և Կապադովկիայի միջև, *Halys*-ի վերին ընթացքը հոսում է Կիլիկիայի միջով դեպի *Katanoa*–ի երկրամասը (դա նշանակում է՝ *Hātē*–ն), և Melitene–ն Կիլիկիային էր պատկանում. սրան համապատասխանում է մի տեղեկություն *Strabo XII,533 f*-ից, որտեղ Կատաոնան և Կապադովկիան տարբեր երկրներ են ներկայացնում, և *Ariarthes III*-ը (իշխում էր *255-220թթ.*Ք.ա.)՝ Կապադովկիայի կոմսը, անմիջապես զահը բարձրանալուն և տիտղոսը ստանալուն պես Կատաոնան և Կապադովկիան միմյանց միացրեց: Համաձայն դրան՝ 286/285 թթ. Ք.ա., ըստ բոլոր տվյալների, Կատաոնան Կապադովկիա չէր համարվում, այլ պատկանում էր Կիլիկիային (տե՛ս *Plutarch Demetr. 48),* իսկ ավելի ուշ *Mazaka*-ն (այսինքն՝ Կեսարիան) կոչվում էր Կիլիկիա (*Strabo XII, 534, 538),* ըստ որի՝ կարելի է ենթադրել, որ այս հողակտորը մի ժամանակ Կիլիկիային էր պատկանում: Թե ինչքան էր ծավալվում Կիլիկիան Տավրոսից դեպի հյուսիս և արևմուտք, մեկ անհայտ է մնում. ո՛չ *Herodot I, 28*–ը և ո՛չ էլ *Xenophon anab. I, 2, 19 f*-ը այդ մասին ոչինչ չեն հաղորդում:

Լիկոնիան, ըստ Քսենոփոնի պատմության, համենայնդեպս չէր պատկանում *Sardes*–ի սատրապությանը, և սատրապությունների ցանկում *Anabasis*–ի վերջում Կապադովկիայի հետ էր միացել: Ալեքսանդրի օրոք, որը սատրապությունների սահմանները քիչ էր փոփոխում, պիտի *Isaura*–ն և *laranda*–ն Տավրոսի հյուսիսային կողմում Կիլիկիայի սատրապությանը պատկանած լինեն, քանի որ այն ժամանակ կռվի մեջ հաղթանակած *Balakros*–ը իր հպատակության ներքո Կիլիկիան էր կառավարում (*Diador XVIII, 22 Arian anab. II, 12, 2*): Perdikas–ը այս երկու քաղաքները նվաճելուց հետո ձմեռը այդտեղի շրջակայքում անցկացրեց (*322/1*–ին), և այդ բերումով Կիլիկիան է նկարագրված (*Plutarch Eum. 4.* համեմատի՛ր իմ գրքի հետ՝ Հունական և մակեդոնական պետություններ *I, 213, 218)*:

Նկատենք, որ պարսկական Կիլիկիայի սատրապությունը դեռ Տավրոսի վրայից դեպի դուրս էր տարածվում, և առավել ևս կարելի է ընդունել, որ պարսկական տիրապետությունից առաջ Կիլիկիան նույն ծավալն էր ընդգրկում:

Վերը օգտագործված հաթերեն գրերով տվյալները և վերջին բուն աղբյուրները վերաբերում են հաթերի քաղաքական պատմությանը և հատկապես Կիլիկիային, և առնվազն Արևմտյան Կիլիկիայում հունա–հռոմեական ժամանակվա Փոքր Ասիայի կուռ հաթական (ինչպես *αρι–ς* վերջացող = հաթա–հայկական *aro*-ն. ոչ հաթական *i*-ն է վերջավորությունը ցույց տալիս. տե՛ս *Zeitschr. f. Assyr. VII, 99 ff,* և *102* և վերոհիշյալ տվյալները) արձանագրություններից երևում է, որ այնտեղ մի հաթական բնակչություն, որը երբեք գերակշռություն չի ունեցել, »ոչ հաթերի« կողմից ներառված է եղել, բայց թե ինչքան են կիլիկիացիները հետպատմանագրության ժամանակից՝ մոտավորապես 550–ից սկսած, նրանց հետ շփվել, հաթեցի էին, թե ոչ, հնարավոր չի եղել պարզել: Հնդեվրոպական հայերի՝ *Hayk*՝–ի պատմությունը կապմավորում է հաթերի պատմության շարունակությունը իրենց հին հայրենիքի արևելքում և հյուսիս-արևելքում. դա մեկ չի վերաբերում, թերևս կարելի է հարցնել, թե կարելի է արդյոք մի հիմք ու հենակետ գտնել կարողանալ՝ պարզելու համար, թե երբ էին Հաթի հայերն առնվազն դեռ *Assurbanupalu-Sardanapal*–ի (*668-626*) ոչ հնդեվրոպական տիրակալների տիրապետության ներքո ասպատակ և ոտնատակ դարձել:

Շատ տարիներ առաջ ես մի ենթադրություն էի բարձրաձայնել, որ քիմերների անկումը Փոքր Ասիայում *Assarhadon* (*681*–668) և *Sardanapal* (*668-626*)-ի թագավորության հետ համընկնում է, ինչպես նաև խոշիների և թիբարացիների արշավանքը *Hate*–ի երկրից, որտեղ նրանք դեռևս առնվազն ասորական ժամանակներից բնակվում էին Սև ծովին հարակից հարավարևելյան ու արևելյան տարածքում, բայց դա մի ենթադրությունից ավելին չէ:

Ըստ հին տեղեկությունների՝ հայերը պիտի փռյուգիացիներց սերված լինեին, և նրանց լեզուն փռյուգերենի հետ բապում ընդհանրություններով լի է (*Herodot VII, 73; Eudoxus, Stephanus.* Բուզանդացի *᾿Αρμενεα*–ի ներքո), և *Kretschmer*-ը *(Griech. Sprache p.208),* առաջին տեղեկությունը ծանրակշիռ է համարել ու արժեքավորել:

Փռյուգերենի և հայերենի ակնառու նմանությունները, ինչպես որ բոլոր հին հնդեվրոպական լեզուներում նկատելի է, կարող են բավարար գտնվել այդպիսի լեզվական ընդհանրություն արտահայտելու համար: Բայց և այնպես ես կարող եմ

ասել նրանց, ովքեր կարծում են, որ ես մերժում եմ HERODOT-ի և EUDOXUS–ի դրույթները, որ այս երկուսը իմ նվաճած արդյունքներին չեն հակասում Փրյուգիացի մի թագավորի արձանագրության մեջ նա ինքն իրեն կոչում է հաթեցի, իսկ եթե ոչ, հիշատակում է իր հարաբերությունը, ինչպես հավանաբար *likoni*–ին, ինչպես և *Hate katano*–ին: Համենայն դեպս հաթական թագավորների հզորությունը բազմաթիվ անգամներ, ինչպես մինչև Լիկոնիայի արևմուտքում, նույնպես և Փրյուգիայում հասել և ներթափանցել է: Ավելին չգիտենք, բայց իհարկե միանգամայն հնարավոր է, որ ավելի մեծ ծավալներով հաթի ժողովուրդը Փրյուգիային կապված լիներ, և միգուցե քիմերների հարձակումից հետո սրանք դեպի արևելք և դրանից հետո Փոքր Հայք բռնագաղթված լինեն, միգուցե… Բայց ես կարծում եմ, որ քանի դեռ փրյուգիացիների առթիվ ավելին չգիտենք, և այս օրերին ոչ մի առիթ բաց չենք թողնում հայերի՝ Փրյուգիայի բնօրրանի տեսությունը եղածից ավելի զնահատելու, նմանվում ենք այն մոռացրիվ գիտունին, որ իր եզրահանգումները մատից է ծծում, բայց, ինչպես ասում են, ժամանակն ամեն ինչ իր տեղը կդնի:

Հնարավոր է անգամ, որ *KRETSCHMER- l. c. p. 209 f*–ում ևս իրավացիորեն *Baumgartner*–ի հակառակ (PAULY-WISSOWA'S *Realencyclopedie, Armenia*-ի ներքո) արտացոլված է *Strabo*–ի տեսությունը (էջ 432 և *454 Müler'schen Ausgabe*), որտեղ նա միգուցե իրավացիորեն նկատել է, որ ʼΑρμενιον–ի, Թեսալոնիայի, *Boibe*–ական ծովի և հայերի մեջ ինչ-որ կապակցություն գոյություն ուներ, դեռ ավելին. նա հնարավոր է համարում, որ այս քաղաքի անունը *ʼΑρμενιον – ʼΟρμενιον – ʼΟρμινιον* է, որը *ʼΟρμινιον– ορος* -ից արևելք *Bithynia* (*PTOLEMAEUS V, I, 10*) *ʼ Αρμενη* նավահանգիստն է *Sinope*–ում (նույնը *STRABO p. 467 Muller-I* հատվածը; հնագույն *Xenophon*, *Anabasis VI, I,15: ʼΑρμηνη),* և դա *ʼΟρμινιον– ορος*-ն է Փոքր Ասիայում՝ Հալես գետի ակունքներում, որ Հայաստանի ուղղությամբ դեպի արևելք են նկարագրում., ինչը հնարավոր չէ, և վստահությամբ կարելի է ասել, որ հայերն իրենց *Hayk*՛ են կոչում, և նրանց ապացուցելի նախնիները բնակվել են Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Սիրիայում՝ *Hatio* երկրում՝ ըստ *Ḫātē* Կատաոնիա երկրի:

Երբ ոչ միայն թագավորները, այլև հասարակ անձինք (օ.հ. *Agrak*-ի արձանագրությունը) բազմաթիվ գրություններում իրենց հաթական կամ հատկապես կիլիկիական ազգությունն են շեշտում, դա փաստում է, որ պետք չէ այն համոզմունքից խուսափել, որ դրա մեջ ազգային հակադրություն (կամ տարբերություն) է արտահայտվում, այսինքն՝ բացառվում են մի ուրիշ ժողովրդի կամ մի ուրիշ Փոքր Ասիայի ու Հյուսիսային Սիրիայի ազգությունները: Առանց պատճառի չէր, որ Դարեհը իրեն կոչում էր *(Nakš-i-Rustam* - ի, տող *13f.)* »պարսիկ՝ պարսկի մի պարսիկի, արիացի՝ արիական պարմից«։ Դրա մեջ զգուշություն ունի մի հակասություն նրա և նվաճված ոչ արիացի *Susa*–ի էլամցիների՝ պարսկական կայսրության սկզբնակետի կորիզի միջև. ուղղակի դա նման է մեր արձանագրությունների »հաթեցի՝ պավակն մի հաթեցու« արտահայտությանը: Սրանք մատնանշում են մեկ այն տիրապետող կարծիքը, որ հաթերը իրենց պաշտպանել են շրջապատի օտար տարրերից, և պավթիչ ու անկոչ հյուրերին հետ մղելու պայքար է եղել։ Այս ցեղերին կարիք չկա խոշորացույցով փնտրել: Հաթական թագավորների և Արևմտյան Կիլիկիայի՝ մեզ հասած արձանագրություններում մեծ չափով ոչ հաթա–հայկական ծագումով անուններ կան: Այս ոչ հաթական լեզվական մնացորդները ցույց են տալիս այն, ինչ նկատված է և վերջերս *KRETSCHMER*–ը (Griech. Sprache մասնավորապես էջ 311 ff., նույնպես և էջ 357 ff) մանրամասնորեն ամրագրել է լիկիական ու *kaarr*-ական անուններին մի պարզորոշ ու հստակ կապակցությամբ. պարզապես հավանական է, որ լիկիաոնացիների ու լիկիացիների անունները միմյանց համընկնում են, բայց լիկիացիները, հակառակ հնդեվրոպական Kataon–ի բնակչության, ո՛չ հաթական ծագում ունեին և ո՛չ էլ նրանց լեզուն հաթական լեզվաճյուղին էր պատկանում: Լիկիաոնիան սահմանակից էր արևելքում *Hate*– Կատաոնիային, և դրանից կարելի է ենթադրել, որ այս ոչ հաթական Լիկաոնիայի ցեղախումբը և ենթադրաբար դրա հետ միասին լիկաոնիացիներին ազգակից ուրիշ ժողովուրդները, որոնց անունները ավելի ուշ ժամանակվա Արևմտյան Կիլիկիայում կարելի է մատնանշել, այն ժողովուրդներն են, որոնց գրությունները հատապատապես կիլիկիա–հաթականի հակառակ ծագման են

ուղղորդում: Ո՞վ է մինչև հիմա ենթադրելու համարձակություն ունեցել՝ նույն հետաքրքիր վերջավորությամբ երկու իրար սահմանակից երկրամասերի՝ Լիկաոնիա և Կատաոնիա, և նրանցում բնակված երկու մեծ ժողովուրդների միջև հետագայում հայտնաբերելու ազգային հակասություն:

Շատ հավանական կերպով հաթերի այս մրցակիցները արձանագրություն- ներում պարզորեն իրենցով անվանված երկրին թերևս ամեն անգամ Հաթե–ի ժողովրդին կամ նրանց երկրին հակառակ են դասել, երբ մի վստահ նշան *l-k* կամ *r-k* պիտի արտասանվեր: *Maraš*–ի Առյուծի արձանագրությունների չորրորդ տողում գրված է. »Մի հաթեցի մեծն, թագավոր, պավակն մի մեծ հաթեցու«, հավանաբար »X–ի մեծն (հկոր), Լուկ(աոն)իայի տիրակալ«, և առավել ստույգ կարդում ենք *Bulgaraden*–ի տող 2-ում. »Լուկ(աոն)ի և և *Ḫ(H)ātē(i)(?)-(-t)* թագավորը« *(dsari(o)(-i(?)-ուղղականի նշանը);* ավելի հեռվում՝ *Kölitolu*–ի արձանագրություններում՝ »թագավորն Կիլիկիա–յի«–ի նույնպես և »թագավորն Լիկ(աոն)իայի«, թերևս անմիջապես »մի հաթեցի մեծն, մի մեծն հաթեցու պավակ«, վերջապես *Beikoi*–ի արձանագրություններում կարդում ենք *Ḫ(H)ātē-Hāti* կամ *Hatio*՝ անմիջապես Լիկ(ա–ոն)իայից առաջ և համարյա անմիջապես դրանից հետո՝ *Hatio*–հաթեցի: Այն, որ այս բոլոր հինգ կետերը իրականում այս կասկածելի Լիկաոնիան կամ լիկաոնացին կամ նման մի բան մի նեղ կապակցությամբ *Ḫātē-Hātē*-ին կամ հաթական ազգաբնակչությանն առնչվում են, այնուամենայնիվ դժվար թե մեծ կշիռ կարող է ունենալ: Անորոշ է մնում, համենայնդեպս, թե ինչպիսի հարաբերություն պիտի ունենար *Marʿaš* – ի թագավորը Տավրոսի արևելքում գտնվող Լիկաոնիայի կամ լիկաոնիացիների հետ. հավանական է՝ նրանք իրենց անվանում էին Տավրոսի արևելքում գտնվող հաթերի ազգակիցները, այնպես որ մենք չենք կարող դա լրիվ ժխտել, ինչպես նրանց ś-ն, որը ներկայացնում է ś–n(–)= *azin-* = հայերեն ազն = »ազգ«, ուղղակի ՚*-t-*՚- ի կապակցությամբ = *Hatio* (? Jerabis III, 5) և *l-k(?)-a-m=* *»լիկաոնացի«* (Bulgarmaden 2. *տե՛ս վերը*):

Նախ և առաջ նշենք, որ չենք կարող իմանալ, թե հաթերը Փոքր Ասիայի արևմուտքից եկան, թե հյուսիս–արևելքից հայտնվեցին, քանի որ մի նեղ

կապակցություն նրանց և փյուղիացիների մեջ միայն ենթադրվում է, բայց երբեք չի փաստվել, սակայն հավանական է՝ նրանք *Hate*–ում բնակվեցին և հետո Կիլիկիայում հաստատվեցին, իսկ մյուս ցեղերին արդեն այնտեղ հանդիպեցին։ Ըստ այդմ՝ բացատրելի չէ, թե ինչպես սրանք մի տարածքում, ուր հաթա–հայկական արձանագրություններն այսքան ակնառու և ցայտուն զերակշռում էին, կարող էին ավելի առաջ հաստատված լինել։ Բայց միգուցե հպատակված ժողովուրդը, դրանով հանդերձ, այնպիսի մի ազդեցության հասավ, ինչպես մասամբ ակնառու ձևով "ոչ հաթական" անունները Հաթի թագավորների և անգամ Հաթի դիցանուններում։ Դա պատահեց այս տարածքում, ինչպես տեղի ունեցավ Բաբելոնի քասային տիրապետության ներքո, երբ մի անմշակույթ, անկազմակերպ ու նախամարդակերպ ցեղ համեմայնդեպս ավելի բարձր քաղաքակրթություն և մշակույթ հաղթահարեց՝ առանց դրա յուրահատկության ազդեցությունից խուսափել կարողանալու, ինչպես ցույց է տալիս Կիլիկիայի "ոչ հաթական" բնակիչների ազդեցությունը տիրակալ հաթերի, նրանց "ոչ հաթական" անձնանունների ու ենթադրաբար նաև նրանց "ոչ հաթական" դիցանունների վրա։ Նույնը վերաբերում է նաև աճող բաբելոնական ազդեցությանը տիրապետող քասացիների բաբելական անունների և դիցանուններնի վրա, երբ ութից վեց քասական թագավորները բաբելոնական անուններ էին կրում։

Անկասկած, կարիք չկա ցույց տալու, որ մեր արձանագրությունների հեղինակ ազգը լուկիացիներից և նրանց ազգակիցներից արմատական տարբերություն ունի, և ըստ այդմ՝ ազգախառնությունը կամ լեզվախառնությունը սոսկ տեսական չէ, այլ մի իրողություն է. բայց դա տալիս է մեկ ավելի քան բավարար պատասխան. Նրանք, որ միայն հավատացած են իրենց հորինածին և ամուր կառչած են հաթերի թագավորների »ոչ հնդեվրոպական« անուններին և պայքարում են նրանց հնդեվրոպականության դեմ, շեշտում եմ ևս մի անգամ, որ մի անուն, մեն–միակ մի անուն, որը չի կարող մյուսին բացառել, միայնակ չի կարող անմեկնաբան վկայություն տալ, որ *Šamʾal-J-ʾ-d-j*-ի թագավորները Հյուսիսային Սիրիայում, *Amanus*–ից դեպի

արևելք, խոսում էին արամեերեն և մասամբ արամեական անուններ ունեին: Բայց նրանցից երկուսը մեկ ծանոթ են *Panamū* անունով, որը ընդհանուր առմամբ սեմական չէ, այլ քանվի = է *Παναμυης*-ին *(տե՛ս BALL in d. Proceedings of the Soc. Of Bibl. Arch. 1888 p. 432* և *Kretschmer, Griech. Sprache p. 357* և *397),* ուստի մի լեզվաձյուղի է պատկանում, որ "ոչ հաթական՝ կիլիկիկիացիներինը կարելի է համարել:

Հաթերը Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Սիրիայում լուկիացիների հետ ազգակցության կապ ունեցող մի ցեղախմբի հանդիպեցին, որոնց թագավորի անունը՝ *Tarḫu-nazi* և *Tarḫu-lara* (*Sargon*–ի ժամանակ), հաթա–հայկական չի թվում, քանվի ավելի ուշ, հայերենի հնչյունային կանոններին ներդաշնակվելով, *δβι–ης* դարձավ (*Tarhundapi K, 1359, Obv. Col. II, 39 Ρω–ν–δβι–ης*–ի դիմաց, *Zeitschr. f Assyr. VII, p. 86)* և ընդունելով, որ *dapi*–ն *dpi*–ին է ներկայացնում, այդ բառը վստահելի ու վերջնական չի համարում, քանի որ *dpi*–ն հին հայերեն չի կարող եղած լինել, հետևաբար եթե *dapi*–ն ոչ հաթական է, ապա *Tarḫundapi*-ն ևս հաթական չէ:

Այսպիսով, այն համոզմունքին ենք հանգում, որ այդ անձնանուններում "ոչ հաթական" դիցանվան ազգաբնակչությունը դիցանուն –*Tarḫu*–ի համար (տե՛ս վերը) առաջնակարգը կարող է լինել և, վերջին շարքերում երբեք չդասվելով, պիտի ընդունվի: Սա շատ կարևոր է Փոքր Ասիայի բնակչության ազգաբանության հարցում:

Ես *Zeitschrift d, D. Morg. Ges. 48, 434 ff*- ում ձգտել եմ դրա համար ապացույցներ ներկայացնել, որ *1400* թ. մ.թ.ա. մեզ հասած մի եգիպտական թագավորի նամակները մի ուրիշ թագավորի և հավանաբար մի *Ars(z)au-(ia*)–ի (որ միգուցե *Karkami(s)*-ի մարզում էր գտնվում) կամ Միտանի–ի լեզվով էր: Սա մի պետություն էր Հյուսիսային Սիրիայում և դրա արևելքում, որի սահմանները դեպի Եգիպտոս ու թերևս Լեռնային Լիբանան և ավելի հեռու՝ դեպի Նախահայաստան էին ձգվում, որտեղ բնակվում էր Հայաստանի նախահնդեվրոպական ցեղախումբը, ինչպես նաև դեպի Ասորիքի արևելք, որտեղ բնակվողների լեզուները մի լեզվաընտանիքի են պատկանել: Այսքանին ես կարող եմ ավելացնել, որ էլամացիների լեզուն ևս սրանց շարքին է դասվում, և դրա գոյականը վստահորեն եզրակացնել է տալիս, որ հին սեռական վերջավորություն *e*–ն և հայցական *n*–ն, որ թերևս տարբերակներով (*i*–ն, *e*–ի և *ni*–ն *n*–ի փոխարեն)

հանդիպում են վերոհիշյալ լեզուներում, գտնում ենք առաջին երեքի մեջ: Դրան միակ հակասող փաստը գտնում ենք միայն մի փոթորկի աստծու` *Tešupa-Teišeba*-ի անվան մեջ, այսինքն՝ թերևս *Tesub*[u], լսած *Tes(š)ub-* ի համար, *Tešub(p)-Teišeba* Միտանիում (շուրջ *1400* թ. մ.թ.ա., տե՛ս ABEL und WINKLER–ի, *El Amarna No. 27, Obv. I, 24 և 84);* *ʾI(?T?)зrзtiʾ*–ում (*MASPERO*-ի *Recueil 13, 154,* տող *5),* մոտավորապես արտասանվում է *(T)ar-, (T)er* կամ (*T)or-Tes(š)ub*[u]*),* որ *Ḫtз-* ի թագավոր *Ḫtзsзrз*-ի սուրհանդակի անունն էր, որին հանդիպում ենք նաև *Kз-dз-ωз-dз-nз*-ում՝ *Ḫtз*-ի թագուհու հայրենիքում, հավանաբար *Kommagene*-ում (շուրջ 1300): Այս անվանը հանդիպում ենք նաև Տիգրիսի վերին հոսանքում՝ երեք թագավորների անուններում *Tiglatpilesere I*–ի ժամանակ, շուրջ *1100, Kili-Tešub(p), Kali-Tešub(p)* և *Šadi-Tešub(p)(Prisma Tiglatpilesere I, Col. II, 25* և *24),* ինչպես նաև Հայաստանում *(Jour. of the R. As. Soc. N.S. XIV, p. 516, տող 15)* առաջին նախաքրիստոնեական հապարամյակի կեսերին; *Bag* – (գուցե *Ḫu-*) *Tesub(p)*-ը մի մարդու անվան է կապվում, որը հավանաբար ծագում է Արևելյան Ասորիքից *(K 1067* և այլ բնագրերում*); Sū*-ի երկրից՝ Բաբելոնից դեպի արևելք (*K 2100*–ի բնագրում): Այս բոլոր *Tešub(p)*-ների հետ միացած անձնանունները, որոնցից մեկ առնվազն վեցն են ավանդվել, վերոհիշյալ հինգին ավելացնելով *Ar – Tešub(p)* (համեմատիր վերը) անունը *1400*–ին ապրող մի միթթանացու հետ *(ABEL- WINKLER, 1. c. No. 27, Rev. Col. II (p. 31,* տող *36)*, առաջացել է աստծու անունը, որը, ինչպես այստեղ նկատել ենք , երկրորդ տեղում է…

Համառոտակի ասենք, որ *"Tesup- ազգերի"* լեզուներում՝ *š*–ն կամ *še*–ն, ուղղականի վերջածանց լինելով, երկրանունների վերջում ևս հայտնվում է (ինչպես *parsuaš*–ը Սարգոնի *Prunk*–ի արձանագրությունները, *Salamanassar II obelisk 120* -ի *parsua*–ի դիմաց), ինչպես *Hate*–ի տարածքի մի շարք տեղանուններում՝ *Karkemiš, Markaš, Urtaš, (Melitene*-ում, *Salamanassar),* որոնցից առաջինը հաթերենում իր *š*–ն սեռական հոլովում կորցնում է, նույնը և ուղղականում. այնուամենայնիվ հավանաբար այս *š*–ն համապատասխանել է հին հաթերենի *s*–ին և միայն այդտեղ է, բատ բոլոր տվյալների, եգիպտացիների կողմից *s*–ի վերափոխվել (տե՛ս վերը), մինչդեռ

Karkamiš-ը միշտ š–ով է գրվել, այնպես որ այս մոտեցումը անհավանական է, և ըստ այդմ՝ մասնավորապես Հյուսիսային Սիրիայում, եթե ոչ *Karkamiš*-ի տարածքում, այս երկրամասի անվանումը *Tešup*-ի լեզուներում *š*– վերջավորությամբ է հանդես գալիս, ուստի գտնում ենք, որ այս վերջավորությունը *Karkamiš*–ի անվան մեջ հենց այս ազգաբնակչությունից է ծագում:

Շրջապատում՝ Փոքր Ասիայի տարածքում և ավելի արևմուտքում (նաև Սիրիայում, սակայն ոչ *Barbalissus*–ում, o.h. *Beth-Balis*–ում) գտնում ենք տեղանուններ՝ *s* վերջավորությամբ: Կարելի է ենթադրել, որ դիցանունների հետ կապված այս վերջավորությունները *Tešup*–ի ազգաբնակչությունը վստահաբար դասել է անձնանունների երկրորդ տեղում, ուստի հավանական է այն դրդշումը, որ ոչ հաթական Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Սիրիայի բնակչությունը, որ լուկիներին են պատկանում և հետ են դառնում *Tarhudapi*–ին, տարբեր են “*Tešup* ազգից” և ըստ այդմ՝ հաթերը ներխուժել էին ոչ միայն Սիրիայի, այլև Փոքր Ասիայի ևս երկու ցեղերի բնակավայրերը: Նրանց լեզուները միմյանց ազգակից չեն և շփման ոչ մի եզր չունեն, ինչը երևում է նրանց լեզվական կոթողներից:

Սեռական վերջավորություն *hä*–ն ներկայացնում է h–ն լուկիերենում և, ըստ Kretschmer–ի, մոտավորապես *öhö* կամ *ö*-ն՝ քարիերենում (*Griech. Sprache p. 282 f.)*: Սրա վրա պետք է մի մեծ հարցական նշան դնել, քանի որ այս վերջավորությունը, որը կարելի է թերևս որպես սեռական վերջավորություն e(i) նախահայկականին կցել, լուկիական և “*Tešup* ազգերի” լեզուների հետ ընդհանրություն ունեցող չի երևում (համեմատիր *ZDMG, 48, 430, (434) ff.)*: Թերևս եթե ընդունելու լինենք σ(σ)– վերջավորությունը որպես Փոքր Ասիայում և դրա արևմուտքում տարածված “*Tešup* ազգերի” իրական հին ուղղականի վերջավորություն, այդ դեպքում պիտի որ այդտեղի բոլոր տեղանունները, որ այդ վերջավորությունը չունեն, բնականաբար ուրիշ արմատներից ծագած համարվեն: Ահա երբ գոյություն ունի Փոքր Ասիային բնորոշ տեղանունների վերջավորություն *–νδ–α(οσ)* (Kretsch-mer, *Griech. sprache p.308 ff.*), ապա այն անունները, որ այսպիսի վերջավորություններ են ունենում, երբեք այս

ենթադրված ուղղական հոլով –σ(σ)–ն չեն ընդունում, ուստի հետևություն անելով՝ ընդունենք, որ դրանց հետ միակցված տեղանունները պիտի մի ուրիշ ցեղախմբից առաջացած լինեն, ինչպիսին են մի –σ(σ) – ով ենթադրված ցեղերը, որոնցից ծագում են անուններ, ինչպես *Tarḫundapi*-ն, և ահա Փրյուգիայում ոմն *δημος*` Թրոքոնդացիին են մատնանշում (Ramsay, Journal of Hell. Studies. VIII, 493), ինչով թերևս *Torkandu*–ի դրոշման են հասել, որը ակնառու *Tarḫu-Ταϱχυ–Τϱαχο*–ի դիցանվան հետ համատեղելի է և “ոչ հաթական” անձնանուններում գտնվում է շատ հաճախականությամբ. այդ դիցանունը *Tarḫu*-ն է *(KRETSCHMER, Griech. Sprache p. 362 ff.)*: Սակայն երբ մերժվում է այն ենթադրությունը, որ –νς- ով վերջավորվող տեղանունները հաթա–հայկական են, այն ժամանակ մի դրոշման ենք պարտավորվում հանգել, որ դրանք մի “ոչ հաթական” ազգի են պատկանում՝ նկատի առնելով լուկիացիներին, մինչդեռ –σ(σ)–ով վերջավորվող տեղանունները (ավելի հին) “*Tesup* ազգաբնակչության” լեզուներում փաստելի են, և այս բոլորը՝ թերևս շատ ճիշտ հավանականությամբ, ոչ փաստացի ենթադրությամբ, որ այս –σ(σ)–ն տեղանուններում մի հին ուղղական վերջավորություն –*š*–ին են համապատասխանում Ինչպես էլ լինի, ինչքան էլ կասկածելի թվա, այնուամենայնիվ *Hatio* հայերը բնակվել են Փոքր Ասիայում, “ոչ հաթական” լուկիացիների ազգակիցների հետ, և եթե նրանք իրենք իրենց “*Tesup* ազգերին” այնտեղ գտած լինեին, համենայնդեպս սա մնում է այնքան հաստատ, որ նրանք առնվազն Սիրիայի հյուսիսում և Հյուսիսային Սիրիայում իրենց թափառումների ընթացքում *Hate*–ում երկու ժողովուրդների հանդիպեցին՝ լուկիացիներին և նախահայերին, և շատ տարօրինակ է թվում, որ հայերենի, բացառյալ մնացած հնդեվրոպական լեզուները, բառապաշարի մեծ մասը ոչ հաթական է, և սրա պատճառը ոչ միայն հայերի բնակեցումն է ոչ հնդեվրոպական նախահայերի մեջ, այլև Փոքր Ասիայի և Տավրոսից դեպի Եփրատ տարածքի մեկ կամ երկու (եթե ոչ ավելի) ցեղերի տարատեսակ լեզվական խառնուրդն է:

Այսպիսով, մենք, մեր մութ անցյալը մոռացած, հնարավորություններից չօգտվեցինք, այնինչ հայերը հայարամյակների խորքից բերել և այս նոր ժամանակներին են հասցրել իրենց հոգևոր մշակույթը, և առեղծվածների քողը միայն

հատուկենտ փշրանքներից այստեղ և այնտեղ պատահականորեն բացվել է ու երևացել, որ սրանից հազարավոր տարիներ առաջ Փոքր Ասիայում ու Սիրիայում գտնված գաղափարագրերը նրանք են հորինել և գործածել և դրանցով հնամյա հնդեվրոպական գրավոր կոթողները հայերենով արձանագրել են՝ մեզ հասցնելու չխեղաթյուրված հայոց պատմությունը, առնվազն Ք.ա. 500, եթե ոչ հազարավոր տարիներ առաջ վաղ անցյալից, ինչը մենք չէինք կարող հուսալ: Այս փառապանծ ժամանակների պատմությունը, երբ Հյուսիսային Սիրիայի ու Փոքր Ասիայի տարբեր ազգերից կազմված պետությունը իր մեջ ի մի էր բերում, անմերժելի կերպով և անբեկանելիորեն վերաբերում է մեր հետապնդություններին, և այժմյան ճնշված հայկական ազգը, անցյալի սքանչանքով իր անկոտրում, բայց անհասանելի հույսով պիտի մի հոյակապ ապագա կերտի: Մենք վերը արդեն ապացուցել ենք, որ հաթերի անունը, լեզուն և կրոնը հայերի անուններում, լեզվում և նախաքրիստոնեական կրոնում գտել են իրենց ճանաչելի շարունակությունը: Բայց, այնուամենայնիվ, հայերի մասին ունեցած մեր գիտելիքներով հանդերձ, դեռ առկախ է մնում նրանց վաղեմի պատմության առթիվ եզրակացություններ անելու կամ այն մեր պատմության կեղծարարությամբ քողարկված լինելու հարցը:

Հասկանալի է, այսպիսի փնտրտուքների ու հետապնդությունների միայն չնչին սպասելիքներով կարող ենք մոտենալ, բայց անկախ ամեն ինչից՝ պիտի գոհ լինենք *միայն այն համզամանքով, որ* հայերի գոյության և բնակվելու հարցը »հաթական« արձանագրությունների տարածքում հավաստվի:

Ժամանակն է հայերի ավանդությունները քննարկելու: *Mar Aba*-ն, այսինքն՝ *Mar Abas Katina* կեղծանունով Ագաթանգեղոսը (տես *Gelzer*, վերոհիշյալ տեղում, *Ber. D. k. Sachs. Ges. D. w.*, դեկտեմբեր *7, 1895, p. 125 ff*) պատմում է մի կռվի մասին, որտեղ Հայկը՝ հայերի անվանակոչման հերոսը, *Bel*–ի (որը Բաբելոնի թագավորն էր) և հայերի միջև պատերազմում սկզբում նրանից հեռանում և վերջում նրան սպանում է՝ տիրանալով *Ararad* երկրին:

Այս պատմությունն առասպելական է, բայց, դրանով հանդերձ, արդյո՞ք սա մի պատմական իրադարձության կամ իրողության չի հակասում. *Gelzer*–ը (*1. c. p. 125*) հակված է ընդունելու, որ այն իր մեջ պարունակում է մի բացահայտ հիշողություն, մի հպոր, արմատական, թշնամաբար հակադրեցություն սիրիական մշակույթի և կրոնի նկատմամբ, քանի որ Բելը հայերի համար սիրիացիների աստվածն է նշանակում, ինչպես վերը տեսանք, *Baršam-Baršamin* (*Gelzer 1. c. 120)*-ի պարագայում: Առաջավոր Ասիայի խոշոր վաճառականության կենտրոն Palmyra–ում, որտեղ վստահաբար բաբելոնացիները մեծ թիվ էին կազմում, փոխանցի են ենթարկվում նրանք, ովքեր բաբելական *Bel*–ի դեմ են ելնում, և քանի որ սիրիական աստված *Bel*–ը ոչ մի տեղ Սիրիայում որպես այդպիսին փաստված չէ, ուրեմն այս պատմությունը ինչ-որ ձևով իրականում տապալված է, այնպես որ պիտի դրա բացատրությունը բաբելոնական *Bel*–ով լուսաբանենք:

Ըստ դրա՝ հայերը իրենց պատմության ընթացքում պիտի մի տեսակ թշնամական շփման մեջ եղած լինեին բաբելոնացիների հետ. և այս հարցը այդ առիթով հայկական առասպելում ավանդել է մեզ մի հենակետ, որ նրանք մի ժամանակ բնակված են եղել բաբելոնական սահմաններում կամ նրանց պետական տարածքում, ինչպես թերևս հաթերը: Սա հնարավոր է, քանի որ մենք հաթերի և բաբելոնացիների կռվից ոչինչ չգիտենք, չնայած դա չի նշանակում, որ մի պատերազմ նրանց մեջ գոյություն չի ունեցել, և կարող ենք դեռ ավելի առաջ գնալ ու փաստել, որ հայկական առասպելում ասորիներն ու բաբելոնացիները միահյուսված են եղել, և Հայկի ու Բելի կռվի ընթացքի մեջ հաթերի պատմությունը Հյուսիսային Սիրիայում այդ առասպելի մեջ արտացոլված ենք տեսնում: Հայկի սկզբնական ետ նահանջը համապատասխանում է հաթերի նվաճմանը ասորիների կողմից, ինչպես և նրանց հաղթանակը *Bel*–ի նկատմամբ և հաթա–կիլիկիական տիրապետության վերականգ–նումը *Sy(u)ennesise*–ի միջոցով Հյուսիսային Սիրիայում և ավելի հյուսիսում, սակայն այստեղ փաստարկները խճճվում են: Առայժմ մի պահ կանգ առնենք: Ենթադրութ-յունները ճիշտ են կամ ոչ ճիշտ, այնպես որ ունենք այն, ինչ ունենք:

Ավանդությունը ոչ վստահելի ու մոլորացնող է, ու երբ դա մաքրում և իրեն ապառում է, այդտեղ առաջ է գալիս լեզուն՝ համախակիորեն որպես մի բարձրաձայն վկա, և երևում է, որ այս դեպքում նույնպես մեկ սատարում է։ Այն, ինչ այստեղ քննարկում ենք, արդեն մեծ մասամբ *Zeitschr. d. D. Morg. Ges. 48, 461 ff*-ում լուսաբանել եմ, և անօգուտ չի լինի այստեղ մեկ անգամ ևս ավելի խոհեմությամբ ու շրջահայեցութ–յամբ դա կրկնել։

Հայերենում շումերական և սեմական լեզուների մի շարք բառեր նոր բաբելոնյաներենով են հնչում կամ երևում, ուստի թվում է, թե հայերը նախքան իրենց այժմյան տեղում հաստատվելը՝ Առաջավոր Ասիայում կամ նրանից ոչ հեռու, թերևս սեմական տարածքի մոտակայքում են բնակված եղել, ինչպես հաթերը՝ Հյուսիսային Սիրիայում և ավելի հյուսիսում։

Շումերների *gu(o)š(š)ki-n* = »ոսկի«–ն հիշեցնում է, ինչպես *DE LAGRANDE*–ն էր առաջինը նկատել, հայերեն *osk-i* = ոսկի–ին; շումերերեն *ana, am(a)* կամ *em(a), nagga*-ն *niggi* հիմնական ձևով *an(a)ga* = »անագ, կլայեկ«, հայերենում *anag* = »անագ, կլայեկ«: Շումերերենի *anš(š)u* = »էշ«–ը կարող է հայերեն *es* = »էշ«–ին ցեղակից լինել, անգամ եթե, ինչպես մենք վերը ենթադրել ենք, այն ավելի հին *ensu*–ին է վերադառնում. առաջին համեմատությամբ ֆիններեն *waski* = »պղինձ«–ը նույն հաջողությամբ մի հիմնական ձևով *wo(a)ski*–ին է վերաբերում, սակայն սա չի կարող, ըստ մեզ, հայերենի հնչյունային կանոնների համաձայն՝ *oski* դառնալ, նույնը և շումերերենի *gu(o)š(š)ki*–ն, և ըստ այդմ՝ շումերերեն *gu(o)š(š)ki* –ն և հայերեն *oski*–ն իրար հետ ուղղակի չեն կապվում։ Այսպիսով, հայերեն *oski*–ի պատմությունը խոր մթության մեջ է մնում, և այդ բառը այս հետապնդության համար հետաքրքրություն չի ներկայացնում. ինչ մնում է, այն բանին, որ *i*–ն *oski*–ում նույն *i*–ն է, ինչ *waski* և *guski* –ում և ոչ այն երկրորդ *i*–ն *gini*–ում = »զինի«, որ մի նոր հայկական վերջածանց է՝ = գաղափարազիր *ios*–ին, ուրեմն պիտի *oski*–ն հայերենում համեմատաբար նոր լինի և որևէ հանգամանքում չի կարող վստահաբար արդեն շուրջ 2500–ին, եթե ոչ ավելի վաղ բնաջնջված և վերացած շումերներից փոխառված լինել։

Մինչդեռ հին հայերենի սուր հնչող բառավերջի *i*–ն, որ հնդ–գերմանական *is*–ին է վերադառնում Ք.ա. շուրջ 600–ին, և հաթերի արձանագրություններում դեռ երևում է, հայերենից արդեն դուրս է մղվել:

Նույնը անագ–ի առթիվ կարելի է ասել: Մենք կանխատեսել էինք մեր՝ վերը ներկայացրած քննարկումների հետևությունից, որ պայթական ձայնեղ բաղաձայնի տեղաշարժը դեպի անձայն վերջնահնչյուն հայերենում առաջին անգամ նախաքրիս–տոնեական դարի առաջին կեսերին և հավանաբար մասամբ դեռ ավելի ուշ է կայացել,Այնուամենայնիվ իրականում անհավանական է թվում, որ դա արդեն *2500*–ին Բ.ա. կամ ավելի շուտ տեղի ունեցած լինի. և համաձայն դրան՝ *anag*–ը հայերենում հակադրվում է շումերական *an(a)g(a)*–ին, քանի որ ան(ա)գ(ա)–ն գ–ով և ոչ թե թերևս գի–ով է գրվում, ինչպես իր տարբերակները և ենթադրաբար դրանից ճյուղավորված սեմական բառերը: *anāku* (*ասոր.*), *ānkhā* (*սիր.*), *anāk* (*եբր.*), *ānukun* (*արաբ.*) *nā*ʾ*c- k* (եթովպ.)–ը ցույց են տալիս, որ դժվար թե այդ բառը շումերացիներից ծագած լիներ: Դրա փոխարեն ավելի ընդունելի է այն վարկածը, որ ուրիշ և հակառակ ուղղությամբ է դա պատահել կամ թերևս ոչ հակառակը, քանի որ հայերեն *anag*–ը կարող էր *anagh-is* կամ *anah-os*–ին վերադառնալ, որը շումերները կարող էին որպես *anag* են փոխառած լինել: Բայց այս պարագայում ևս կարիք չկա, որ մի բառ ուղղակի ուրիշների հետ կապակցվի, և դրանով այս համեմատության նշանակությունը մեր համար շատ հիմնավոր վերացված է:

Այս կասկածելի և վարկածային *eš = anš(ś)u* համեմատության հետ մենք բնականաբար չպիտի ոչ մի կերպ գործ ունենանք, քանզի դա ավելի իմաստավոր չէ, քան նախկինում քննված առանձին ինքնին վերցրած այլ համեմատություններ, որոնց մենք արդեն անդրադարձել ենք:

Եբրայերեն אגוז (*ĕgōz*) »նուշ«–ը հայերեն *engoiz* = »նուշ« –ի կողքին մի բան չի փաստում, քանի որ այս երկու բառերը Փոքր Ասիայի կամ Հայաստանի տեղացիների ոչ հնդգերմանական բառերին կարող են համապատասխանել՝ նկատի ունենալով, որ հայերը բոլորից առաջ էին Հայաստանում հաստնվել:

Նույնը վերաբերում է հայերեն *gini*–ի բառին, որն առաջացել է հին *weni*–ից, այսինքն՝ *wen* = ավելի հին *wain* կամ *woin +i* (*i*–ն *ios*–ից), ինչպես հայտնի *οινος*-ը՝ *Foinos*-ից (դրանից էլ՝ *γοῖνος, ըստ* Hesychius-ի), լատիներեն *vinum*-ը՝ *voinom*–ից (ալբաներեն *vene*)Շատ սեմական լեզուներում մի նախնական *wainun* կա, եթովպա–կան *wain*–ը կարող է արաբերենից փոխառված լինել, և ասորերեն *inu*–ն իր *i*–ով, որ ավելի հին *ai*–ին կարող է համապատասխանել, խոսում է մի համասեմական բառ *wainu*–ի մասին, որն ասորերենում *inu* պիտի դառնար:

Բայց հնարավոր է, որ այդ բառը համեմատաբար երտասարդ է, և զրեթե ոչ սեմական մի *wen* կամ *win*–ի է վերադառնում, որի *w*–ն ասորերենի բառասկզբին հարմար չէ, հետևաբար այդ լեզվից կարող էր դուրս մղված լինել: Սակայն անգամ եթե այն, կրկին ըստ տիրապետող կարծիքի, վաղեմի կերպարին համահունչ լիներ, *wen*–ը կամ *wein*ը–ը հունարենում որպես *Ϝοῖνος* չի երևացել: Դրան հակառակ՝ ոչ սեմական *woin*–ը պիտի սեմական լեզուներում որպես *wainu* ընդունված լիներ, քանզի այստեղ *ŏi* ձայնակապակցություն չի ճանաչվում, և »գինի« բառը, ըստ երևույթին, մի փոխառություն պիտի լինի այս լեզուներում, Կովկասի արևմուտքում և հարավում այն գոյություն ունի, և հավանական է, որ սեմական լեզուներին հյուսիսից հասած լինի, նույնն էլ կարելի է հայերեն գինի–ին վերաբերել. թերևս հնարավոր է, որ հայերը այդ բառը *woin* ձևով առաջինը Հայաստանից կամ նրա մոտակայքից "վերցրած լինեն"Վրացերենում և կովկասյան մի քանի ուրիշ լեզուներում, որոնք հայերենից են արմատավորվել, »գինի« բառը հնչում է որպես *(gʿwino),* և հնարավոր է, որ այդտեղ, ըստ հայերենի հնչյունափոխության, *oi*–ը *e* է դարձել, և դա կատարվել է ոչ թե ցեղախմբերի շարժի ժամանակ , այլ միգուցե ավելի ուշ՝ փոխառության միջոցով, և եթե այդպես է, համենայնդեպս այս բառը ոչ մի որոշիչ *նշանակություն* չի կարող ունենալ մեզ համար:

Հույները, հռոմեացիները, ինչպես և եբրայեցիներն ու արամեացիները հարճի համար մի բառ են ունեցել՝ *παλλαχιη, παλλαχισ, παλλαξ (pellex),* פ(י)לגש (pi(i)lageš, pillageš, ավելի հին *pillagš*-ի համար և գուցե *pallagš;* և פ(י)לקחא*(pi(?)llakta),*

ենթադրաբար ավելի հին *pillakta*-ից հունարեն *παλλαχιη, παλλαχισ, παλλαξ*–ը, այնուամենայնիվ փաստում է, որ հույները եբրայերեն *š*–ի և արամեական *t*–ի համար մի համապատասխան բառի անվանական ու թերևս մի հատուկ հոլովային վերջավորություն են տեսել, և հավանաբար արամեական *t*–ն ու եբրայերեն *š*–ն պուզահեռ չեն եղել, այլ արամեական բառը, *pillak*–ի մի տարբերակն ու ճյուղավորումը լինելով, իգական վերջածանց *t(a)*–ով է վերջավորված: Ավելին, ուղղական վերջածանց *š*–ն այն ազգերի լեզուներին է պատկանում, որոնք սեմական տարածքից դեպի հյուսիս ու արևելքում են խոսվելիս եղել, ըստ ստույգ տեղեկության, նաև ենթադրաբար, դրանք Փոքր Ասիայի լեզուներն են: Այս բառի արմատը *pillak(g)*-ից լինելու դեպքում, ինչպես EWALD–ն է առաջինը նկատել (*Zeitschr. d. D. Morg. Ges*. XIII, 314 *anm*), հայերենի *hartś* = »հարճ« բառը վերոհիշյալ բառերի հետ կապակցություն կարող է ունենալ: Նշենք, որ բառասկզբի *p*–ն հայերենում *h*–ի է վերածվում, *l*–ն *r*–ով կարող է փոխարինվել, վաղեմի ձայնավորը բառավերջի վանկում, ըստ հայերենի հնչյունային կանոնների՝ դուրս է մղվում և հայերեն *tś*–ն k–ի է հետադարձ լինում (HÜBSCHMANN, *Arm. Studien I, I, 66)*, ինչպես հայերեն *hartś*–ը՝ *palak*–ին կամ *parak*–ին: Այսպիսով, ենթադրվում է, որ, ըստ EWALD–ի, իրականում մի համընկնում կարելի է ընդունել פילגש և այլ բառերի և *hartś*–ի մեջ, և դրանից երևում է (և այդ փաստն ապացուցվել է), որ հայերը մի ժամանակ այդ տարածքում են բնակված եղել և եբրայեցիների և արամեացիների բնակատեղիին հարևան են եղել, քանզի պարտադիր չէ, որ *hartś* և այլ բարդ բառարմատների կիրառումը Հյուսիսային Սիրիայում և Փոքր Ասիայում սահմանափակված լիներ: Հյուսիսային սիրիացիների և ենթադրաբար փոքրասիացիների նախահայ ցեղերի լեզվացեղակիցները՝ հնդեվրոպական հայերի նախնիները, հնարավոր է՝ այնտեղ ներկա եղած լինեին, այնպես որ հայերը Հայաստան մուտք գործելիս այս բառերը փոխառմամբ յուրացրած կլինեին (դրանից բացի՝ *hartś* բառը այլևս ոչ մի ուրիշ նշանակություն չունի):

Ավելի կարևոր ու ցայտունը երկու ասորա–բաբելոնական բառեր են, որ հատկապես բաբելոներենին համապատասխանող են թվում՝ *knik*ʿ= »կնիք« և *bur* =

»գիր«. ասորերենում դրանց համապատասխանում են *Kunukku* (DE LAGRANDE) և *pūlu,* որոնց մենք, ինչպես *Zeitschr. f. Assyr. VIII, 376 f.*-ում նկատել եմ, համարել եմ պատահականության մի արտասովոր խաղ: Այս երկու ասորական նախահայկական բառերը *Sarduriš*–ի արձանագրություններում պիտի հայերենում որպես *K՝nuk՝* և այլն և *hul* կամ *hur(r)* երևային, որոնց թերևս *Knik՝*–ը և *bur*–ը չպիտի համապատասխանեն: Բայց դա այնքան ճիշտ է, ինչքան ասորա–բաբելոններեն *duppu* (կամ *tuppu?*), ինչպես էլամերեն *Tip-pi(e), Ti-ib-ba* և *Ti-ib-be,* որ միզուցե արտասանվում էր *dipi(e)* և *dipa* (*Wiener Zeitschr. f. kunde d. Morg. VI, 218 f; Zeitschr. f. Assyr. VI, 172 f.),* և պարսկերեն *dip(i)* = »գիր«, »արձանագրություն«ը, որ ցույց է տալիս, որ ավելի ուշ բաբելոններենում պիտի *dip(i)*-ի փոխված լիներ, այնպես որ երկրորդ *u*–ն (առաջինը ևս) *kunukku*–ի *i*–ին անցնելիս դուրս շպրտված պիտի լիներ. և *p*–ն ավելի ուշ բաբելոններենում մեծ մասամբ ավելի շատ ծավալով փոխված կլիներ *b*–ի, այսինքն՝ հին *pūlu*–ից *bulu* դարձած լիներ. այս բառի *l*–ն չի խոչընդոտում հայերեն *bur*–ի հետ միատեղմանը: Քանի որ ասորիներն ունեն, եթե ոչ որևէ ցեղաբանական, *Tabalu (Tābālu?)* - »չոր զետին« բառը՝ մի ազգի ապրեցությամբ, որին հույները *Τιβαρ–η(α)νοί* էին անվանում, հռոմեացիները՝ *Tibar-ani*, *Tabal՝ l*–ով; հայերեն *hartś*–ը *r*–ով է համապատասխանում դրան թերևս. ենթադրաբար հունարեն παλλαχη և այլն, և հայերեն *Baršamin*–ը ուղղակի սիրիական *B՝alšamin*-ին է հետ դառնում. վերջապես զուցե հնարավոր է, որ հայերեն *Mtr-u-k* = »մորուկ«–ը ավելի հին *Mutal, Mudal*-ին է համապատասխանել: Այսպիսով, ո՞չ կարող ենք և ո՞չ էլ ուզում ենք *pūlu-būlu = bur-* ի համեմատությունից մի եզրակացության գալ:

Վստահաբար երևում է, որ մի կապակցություն կա հայերեն կնիքի և մի նախապայման բաբելոնական *kunukku* կամ *kinikku*–ի միջև, և քանի որ արամեերում այդպիսի մի բառ չի գտնվում, շատ հասկանալի է դառնում ուղղակի փոխառության առթիվ մտածել, և հայերեն բառի մեջ մի վկայություն տեսնել ժամանակին հայերի բնակության մասին Բաբելոնի քաղաքակրթության շրջանում և Հյուսիսային Սիրիայում ու դրա հյուսիսում: Միայն թե վստահությամբ չի կարելի պնդել, քանի որ

կարելի է նաև, օրինակի համար, այս բառը Հայաստանի հարավ–արևելքում ընկած բնակավայրերից Հայաստան հասած լինի:

Հավանական է, որ հայերեն *šar* = 3600 = բաբելոներեն *šar*-- ավելի հին աստրական *šar* և ավելի նոր *sar* հունարեն *σαρος*–ը փաստարկության կարողություն ունենա:

Հայերեն այլ բառերի՝ ասորա–բաբելոնականից փոխառված լինելու վարկածը չի հաստատվում: *Zeitschr. d. D. Morg. Ges.*-ում հաշվարկել եմ (և սա հատուկ ուշադրության է արժանի), որ հայերեն *Kupr* =»կուպր«–ը իր *k*–ի, ինչպես և իր *p*–ի պատճառով ասորերեն כפרא – *Kafrā* - ին չի վերադառնում, քանի որ *p*–ն երբեք չի հնչյունափոխվում, իսկ սիրիական *f*–ն ձայնավորից հետո հայերեն *p*–ին է համապատասխանում. սիրիական *kufra*–ն = ասորա– բաբելոնական *kupra*-ին, ինչպես եբրայերենի כפר – *Kōfer*-ը անկասկած փոխառություն է ասորա–բաբելոնականից: Հիմա ավելի հասկանալի է դառնում դժվարությունը հնչյունային այն վարկածի, որպես թե փոխառություն է կատարվել հայերեն *kupr*–ից և հենց այդ պատճառով դա պիտի մի կողմ թողնել կամ ժխտել: Բայց դա էլ մեկ շատ չի օգնի. առավել ևս ասորա–բաբելական *kupra*–ն հայերին հենց Հայաստանում կարող է հասած լինել:

Վերջապես հնարավոր է, որ *Asor*–ը հայերեն *Asor-i* = »ասորի« ձևով հունարեն *Ἀσσυρ–ιος*– ի փոխարեն վերադարձած լինի, դեռ ավելին՝ սիրիական *Ator* կամ աստրական *Assūr*-ը և ավելի հին *Aššūr*-ը »Ասորիք«–ում է արտացոլված, որը գործածական է եղել, երբ ասորիները դեռ տիրում էին Սիրիային: Այդ դեպքում որպես հակադրություն պիտի ասել, որ երևում է, որ դա մի ուժեղ փաստարկ է այն հարցի կապակցությամբ, որ հայերը դեռ աստրական պետության ծաղկուն ժամանակ, դեռ նախքան իրենց մուտքը Հայաստան բնակված են եղել Ասորեստանի մոտակայքում, եթե հաշվի չառնենք այն հանգամանքը, որ վերոնշյալ բառը նախահայերից կարող էր փոխառված լինել:

Այսպիսով, բոլոր հարցերը քննվել և սպառվել են, սակայն մի վստահ արդյունքի չենք կարող հասնել քննարկվող նյութի մանրիկ բեկորներով,

ընդհակառակն, երբևէ պետք չէ որպես արհամարհելի փաստաթուղթ ընկալել ու համարել բովանդակության ընդհանրությունը՝ իր վավերագրական փշրանքներով հանդերձ, որոնք հետզհետե անհետանում են։

Կարելի է առայժմ դեռ *LUSCHAN*–ի հետազոտություններից “դուրս քաղել” հայերի, փոքրասիացիների և սիրիացիների զանգատեսակի անակնկալ նմանակերպության վարկածը (տես, օ.հ. *Corrrespond blatt d.d. Anthrop. Ges. 1892, No. 9, ff),* ինչը մեր հարցին որևէ էական նշանակություն չի տալիս։ Սրանով կարելի է պարզապես փաստել, որ որևէ մի հայկական ազգություն երբևէ սերտ կապակցության մեջ է եղել Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Սիրիայի ժողովուրդների հետ. սրանց մարմնակազմության մեծ մասն այսօրվա հայերին է անցել, ինչի շնորհիվ մեր եզրակացությունների համար ընդունելի է համարվում այն վարկածը, որ σσ–ով անունները Փոքր Ասիայում և դրա արևմուտքում բնակվող նախահայկականին ազգակից մի ժողովրդի են մատնանշում, և մի ուղղակի կապակցություն հնդեվրոպական հայերի և Փոքր Ասիայի ու Հյուսիսային Սիրիայի ազգերի միջև *LUSCHAN*–ի հետազոտություն–ները մեզ պարտադրել չեն կարող։

Նույնչափ քիչ է ասվել, որ հաթերի դեմքի ձևը ևս ուղղակի ներկայացված է այսօրվա հայերի մեջ. հյուսիսային սեմականները նույնպես ունեն մի անձանաչելի նմանություն նրանց հետ, բայց հրեաները, սիրիացիներն ու ասորիներն այնքան քիչ հաթական են, ինչքան Նոր Զելանդիայի բնիկները՝ հրեական տիպարի համեմատ։ Ինչպե՞ս կարելի է այս նմանությունը բացատրել, արդյոք դա պատահակա՞ն է, թե՞ հինավուրց կապակցություններն են փաստում, այստեղ դրանք չենք քննարկի։ Միայն մի ենթադրություն կարծարծենք. մենք տեսանք վերը, որ գոյություն է ունեցել մի լեզվակցություն և ըստ դրա՝ ցեղակցություն (և ինչն այստեղ, ի միջայլոց, նկատելի է դառնում, զուգե սեմական ժողովուրդներին և հնդեվրոպացիներին լեզվակից), ցեղ կամ ժողովուրդ, որ հյուսիսային սեմականներին արևմուտքում ու հյուսիսի կիսաշրջանում շրջապատած են եղել, նույնը՝ արևմուտքում, որտեղ սեմականները սարերի շրջապատում բնակվել են նույն ոչ սեմականների հետ, և չի կարելի բացառել

այն ենթադրությունը, որ սրանք դեպի հյուսիս ու հյուսիս–արևելք սեմականների կողմից ետ են մղվել՝ այդ միջոցին մասամբ նրանց կողմից ուծացվելով ու նրանց իրենց դիմակերպը պարտադրելով. երբ հայերը *Hate* ներխուժեցին, խառնվեցին նրանց հետ; և այդպես հաթերի նմանատիպ մի դիմագիծ պարզացավ հյուսիսային սեմականների մոտ՝ նրանց վրա, այսպես ասած, սեմականին բնորոշ "կեռ" քիթը, բայց ուրիշ տիպարների հետ առնչվելու պարագայում քիթն ուղիղ է (տե՛ս, օ.հ. *Jerabis I, 2*): Այսօրվա Հայաստանում վերջիններիս նախնիները ո՛չ սեմական և ո՛չ հաթական ցեղերին են պատկանում, այնպես որ սա չի կարող որևէ մի կապակցություն փաստել հայերի և սեմականների միջև:

Այս բոլորից հետևություն է առաջանում, որ Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Սիրիայում ո՛չ նրանց ավանդություններից, ո՛չ լեզվից և ո՛չ էլ մարդաբանական իրականությունից որևէ նախապատմություն վստահաբար չի կարելի ընդունել: Առանց հաթական արձանագրությունների՝ դրանք մնում են անթափանց խավարով քողարկված, ինչպես գետնի ընդերքը: Բայց այգաբացը սկսվել է, արևը պատրաստվում է դուրս գալու, նա, անկասկած, լուսավորելու է շուրջբոլորը: Մենք արդեն տեսնում ենք կիսալույսի աղջամուղջում դեռևս անհասկանալի նշաններ ու պատկերներ, բայց այստեղ – այնտեղ ահա նշմարվում է մի սարի գագաթ՝ ոսկեշող արևի ցոլքերի տակ փայլփլելիս: Մինչ այժմ գտած արձանագրական բնագրերից դատելով՝ լիահույս ենք, որ շատ հեռու չէ այն օրը, որ հայերի հապարամյա անցյալը այնպես մանրակրկիտ, հանգամանալից ու բարեխղճորեն կլուսաբանվի, ինչպես ասորիների, բաբելոնացիների և եգիպտացիների՝ անցած դարերի մութ ու խառնաշ–փոթ պատմությունը: Չնայած *19*–րդ դարը անդրադարձել է այդ ազգերի մշակույթնե-րին՝ հնարավորինս հետազոտելով և մեկնաբանելով նրանց անլուծելի առեղծված-ները, *20*–րդ դարում կարելի է սպասել դեռ ավելիին, երբ ավելի մեծ ծավալով կուսումնասիրվի և ըստ արժանվույնս կգնահատվի հավերժությունից եկող և դեպ հավերժություն ընթացող հնդեվրոպական հայերի վաղնջական հարուստ պատմությունը…

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 4, 6 և 26 – *Hate – Hati* երկրի համար *Hama I-III* և V (IV), տող 1-ում ենթադրաբար ներկայացվում է երկրի գաղափարագիրը որպես գոյական անուն *Ḫ(H)atio,* ինչպես որ Կիլիկիայի գաղափարագիրը գոյական անուն Կիլիկիո–ն կարող է նկարագրել, այդպիսով, գոյական անունները իրենց պատկանելություն ունեցող երկրների անուններով և պարզապես հնչյունային վերջավորություններով կարող են ածանցվել, ինչը գրի մեջ կարիք չկա նշելու. և եթե դա լիներ *Ḫ(H)atio* գոյական անունը, բոլոր արձանագրությունների հեղինակներին *Hama-Hamath*–ով կապահովեր:

էջ 6 - Կնիքի կամ Թալիսմանի մի չհրապարակված արձանագրությունում *Boghazköi*–ից (RECKENDORF-ի հաղորդմամբ) գոյություն ունի մի գաղափարագիր Կիլիկիայի համար Կարելի է դրանից հասկանալ Հյուսիսային Կապադովկիայի ավզաբնակչության հարաբերությունը Կիլիկիայի հետ: Գաղափարագիրը, դժբախտաբար, սաստիկ հնացած ու հողմահարված է, բայց իմ կարծիքով՝ ոչ լրիվ անհույս կորած, սակայն չի թվում, որ այն *Boghaz-koi*–ի մեծ արձանագրության այդ նշանին նման չէ:

էջ 7 – հավելյալ ապացուցաբեկոր *Hate–Hati*–ի (տե՛ս հետին մասը) առթիվ. կասկածելին այնտեղ անտեսվել է, այլապես WRIGHT –ի *Jerabis V* 1. c. աղյուսակ *XII* և *Jerabis VI, 1. c.* աղյուսակ *XIII* –ում և այլուր կարող էր մատնանշված լինել:

էջ 24, No 14 – արձանագրությունը թերևս ճիշտ պիտի լինի. բայց և այնպես պարունակում է նույն երկու գաղափարագիրը՝ »սորուկ«, »ծառա« և հաթերենին համապատասխանող ասորերեն *Išḫara*-ն, որոնք ավելի ուշ են հայտնաբերված, և վստահինբար պուտ կնիքներ են՝ η և ξ – ում միասին գտնվող:

էջ 26 և 59 – պատվի նշանը որպես խոսակցական գաղափարագիր է հայտնվում, ինչքան ես մինչև հիմա տեսել եմ երկուսից մինչև հինգ տեղ (*Hama I*

– *III, I; Gürün II, 2 և Bulgar-maden 3),* և ամենուր դրան հետևում է մի գաղափարագիր »մեծ«–ի համար, որ ամենայն հավանականությամբ = *Medzi* = հայերեն mets (մեծ). *Gürün II, 2-* ում դրա հետևում գտնվում են դիցապետի հայրերի կամ մայրերի գլուխները (*Ivriz I, 2* և Գրատախտակը), և իսկույն դրանից հետո տող 3–ում հետևում է շան գլուխը = *ḱ – m,* որը *Jerabis I, 3 –* ում արտահայտում է թագավորի համեմատությունը աստվածության հետ: Այս խմբի նյութը դարձած կոթող *Gürün II, 2, f* –ին հետևում է մի կետ, որը բացահայտում է աստվածների և թագավորների հարաբերությունները:

Պատվի նշանը ներկայացնում է աստվածությունները *Hama I – III* –ում, բացի շեղ, որևէ կերպ ընդգծմանը ծառայող գծիկներից՝ իրենց ձախում, և բառասկզբից և բառավերջից՝ իրենց ներքևում, որոնցից վերջինը՝ *Hama*–ում կամ միայն գաղափարագրի վերում և ներքևում: Դրանից ես կցանկանայի ենթադրել, որ արտաբերական գաղափարագիր ծառայող պատվի նշանը, առնվազն *Gürün II, 2* և *Hama I – III, 1* –ում մի աստվածություն՝ թերևս »մեծն«–ի հետ կապակցությամբ, հատկապես *Gürün II, 2*-ում դրան հետևող անունով կոչված աստվածությունը, նկարագրված են որպես անվանապես դիցապետի հայր և մայր, որոնք նույնպես կոչվում են »(ը) մեծն ?«. Հիմա այս պատվի նշանը գտնվում է գաղափարագրի վերևում՝ որպես բացառապես մի համր որոշիչ կամ հնչյունային գրավոր մի արտահայտություն:

1) – »աստված« (*Gürün I, 4; II, I* + 6); 2) »թագավոր« = *dsari(o) (Fraktin*, *Boghazköi*, *Kölitolu 2); 3)*»թագավոր«, »իշխան« = *arwa-(Gürün II, 2); 4) »թագու–հի« (Jerabis I, 2* և *5; III, 3; Fraktin); 5)* »տեր« (Կնիք μ); 6) »մայր« *(Fraktin)* և 7) *ṕá ṕá(?),* այսինքն՝ »հայր« (պապա) (? *Ivriz I, I*). այս բոլոր տեղերում, բացի *Boghazkoi-* ի և *Kolitolu-* ի արձանագրություններում գտնվողներից, անկասկած գործ ունենք աստվածության հետ; համենայնդեպս »թագավորի« գաղափարա–գիրը՝ պատվի նշանով, *Boghazkoi-* ում նկարագրում է վստահաբար մի մարդկային թագավորի *Boghazkoi*-ից, այնպես որ կարելի է նրան որպես

»աստված« բնութագրել, և այնուամենայնիվ *Boghazkoi-* ի թագավորը որպես աստված է արժեքավորվում: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ, այսպես ասած, համր պատվո նշանը մի որոշիչ է »աստվածային պատվի« համար. և այդպիսով, հնչյունային պատվի նշանը ենթադրաբար պիտի մի աստվածութ– յուն նշանակի… Այս երկու կուզադրված դրույթներից կարելի է համոզիչ կերպով եզրակացնել, որ դրանցից բխող արդյունքները միմյանց փոխադարձ հաստատում են. ըստ այդմ՝ *Hama I – III, 1*-ում »ես եմ« –ին հաջորդող թագավորների համեմատությունը դիցապետի հետ հայր կամ մայր է նշանակում:

Մի ուրիշ »պատվի նշան« կրող գաղափարագիր կարող է *Gürün I, 1*-ում գոյություն ունենալ, և ըստ վերոհիշյալի՝ պիտի որ դրանով մի աստվածություն նկարագրված լինի *Hama V, 4* և *5*-ում նույն նշանը, որ *Hama I – III, 1*-ում թագավորների համեմատությունը դրևէ մի աստվածության է ներկայացնում, միգուցե նույն բառի համար՝ *(-) ḱ-m(-),* որ *Jerabis I, 3* և *Gürün II, 3*-ում թագավորների համեմատությունը այս աստվածությանը, անգամ նույնությամբ *Hama V, 4 9* 5–ում որպես *m*–ին հետևող հնչյունային լրացուցիչ կարելի է համարել (համեմատիր *Jerabis II, 2* և Մարաշ V, 2 և Աոյուծի արձանագրութ– յուն, տող 3-ի աջում):

Հիշենք և *Justi*–ի մի շատ համոզիչ ենթադրությունը, որ այս հարցին վերաբերող »աստվածային փառքի« (պայտի նման) գաղափարագիրը նախկինում երկինքն էր ներկայացնում (համեմատիր եգիպտական գաղափա– րագրի հետ »երկնքի« համար և նույնը՝ »աստված«–ի համար):

á–í w(ṕ)-? Ś-r –ի համար (էջ) = *á – í w(ṕ)-(a)r,* այսինքն՝ *aya watira, dsari(o)* = (այս վայրի թագավորը):

Ծանոթագրություն 8 - կարելի է (տե՛ս տառերի գրա–աղյուսակների հետևում) ենթադրել, որ ձեռքի գաղափարագիր *á- í- á*-ն WRIGHT, *1. c.* աղյուսակ *XXII*-ում նույնություն ունի դիցապետի գաղափարագրի հետ, որի առթիվ մենք արդեն Ափսեի արձանագրությունում կարդացել ենք *á- í- á,* քանի որ երբեք չի

պատահել, որ սեռական *í- á- í*-ն ներկայացներ մի ուրիշ դիցություն՝ որպես դիցապետ։Հնարավոր է, որ, հակառակ իր համախակի կապակցությանը »մեծ« բառի հետ, սա նրա իսկական անունը լինի, այդ դեպքում նրա ուղղականը և արմատը պիտի *Yo, Eo, Yaï* կամ *Eaï* հնչած լիներ: Այսքան հայկական երևացող կիլիկիական անվան տարրերը՝ *ξαρμ– α– ς-* , պարտադրում են կրկին իրենց կապակցված *Ya* դիցանվան հետ *Ια–ξαρμ– α–ς* - ում ենթադրաբար համեմատել *(Ε)ιαν–βι–ης*-ին. և իրենց արդարացնում են մի ավելի նոր *a* մի ավելի հին *o*–ի կամ ավելի նոր *Ya*-ն ավելի հին *yaï*-ի համար:

էջ *28,* ծանոթագրություն 1 – գաղափարագիր *arwa* – = *arkʿay*-ը մի ուրիշ նշան պիտի լինի: (այդ ծանոթագրությունները տես ZDMG-)

էջ *30,* ծանոթագրություն 5 – գաղափարագիր *t’í í*, այսինքն՝ *dēi = »տեր« և t’* նշանը փոխանակվում են միմյանց հետ (*Jerabis I, 2* և *Jerabis II, 3. dēi = »տիրուհի« ?* ՝տիրողուը մի սատվածության): (այդ ծանոթա. տես ZDMG-)

էջ *32* - *Jerabis*- ի արձանագրության 5-րդ տողում *śt’-r* = պավակ–ին հաջորդում է մի գաղափարագիր *ś - ṕ (á)-(í)-* ի համար, այսինքն՝ *zap*-(bh,w)a(*í)*= »սերունդ, երեխա«. այստեղ առաջանում է »պավակ–երեխա«, այսինքն՝ թոռ արտահայտությունը *Ḫ(H)(a)t’ (t’)-í* ից առաջ. կարելի է, ըստ այդմ, կարդալ մեծ հայր, ինչպես տող 4 –ից առաջ թագավորի հայրը անունով անվանված է և յուրաքանչյուրը՝ որպես բնութագրություն, պարզապես ունեցել է *Hat’io* մակդիրը, ինչպես մեծ հայրը՝ Ափսեի արձանագրությունների թագավորը:

էջ *35,* ծանոթագրություն 4 – կասկածյալ գաղափարագիրը կարող է ներկայացնել առնվազն ևս մի զոյական կամ զոյականակերտ ածական, ինչպես Առյուծի արձանագրություններ, տող 1-ում և *Maraš* V, տող 3–ում (X մի Z–ի սերունդ, այսինքն՝ պավակ)։*Bor 2*–ում թագավորը որպես դիցապետ է բնութագրվել (և *Gürün II*, 2–ում »պատվի նշանը« իր վրա՞ է կրում, այնուամենայնիվ այստեղ տեսնում ենք մի վիթխարի պատիվ): Դա ունի հնչյունային լրացուցիչ *ω(ṕ)*-ն (*Առյուծի արձանագրություններ, 1; Bor 2;*

համեմատ. էջ 23–ի No. 11 տող 1-ի ներքո, վերը հիշատակված արձանագրություն), *arwa* –ն մի հաթերեն բառ է »թագավորի«, »իշխանի« համար, և »թագավոր«–ն էլ այլ կերպ կոչվում է դիցապետ (Fraktin)։ Դրանից եզրակացնում եմ, որ իրական գաղափարագիր նշանն է *arwa*– »թագավոր«–ի համար։ Դրանով կոչում եմ Առյուծի արձանագրությունների տող 1–ը և Maraš VI, 3-ը։ »մի թագավոր (իշխան) պավակ (սերունդ)«՝ նկարագրելով ուստր; Ափսեի արձանագրություններում՝ »մեծ– (hպոր–) թագավոր–ի, hպոր (մեծն) թագավորի (hպոր–ի «; դիցապետը *Bor*–ում, ինչպես և *Fraktin*–ում, կոչվում է »թագավոր«, և, վերջապես, երկրատարածքը Քարքեմիշ (և միգուցե *Ars(z)auia* է անվանվել նկարահանելուկի նման՝ ոըպես »իշխանանգղերի կամ ուրիշ հավքերի, այսինքն՝ արծիվների երկիր «, որ հայերենում = *artsui* – *artsiv* = ավելի հին *ardz(ts)ipio*-ի. բոլորը՝ անառարկելի և համոզիչ եզրահանգումներով, ինչը արդարացնում է մեր բացահայտումները։ (այդ ծանոթա. տե՛ս ZDMG-)

էջ *36*, տող 1 - արձանագրություն d–ում հավանական է, որ *ḱ(a)m-m(a)ḱ-í dsari(o)*-ից առաջ ոչ թե երկրի անուն *Komma(o)ghi- Kommagene*-ի սեռականն է, այլ տոհմանուն *Komma(o)ghio-ն,* այսինքն՝ "ից" վերջավորությունը *Kommagene*-իցն է ներկայացնում. *dsari(o) (=թագավոր) + t'í í,* այսինքն՝ *dēi = »տեր«,* առանց մի երկրանունի՝ տիտղոս է նրա սկզբում (համեմատիր էջ 30–ի 5–րդ ծանոթագրության նշված կետերի հետ)։

էջ *54*, *Gürün*-ի արձանագրությունը – վերը անդրադարձվածներին է վերաբերում. համենայնդեպս շան գլուխը տող 3–ի աջում և ոչ երկրանունին պատկանող խմբին՝ *dsario*–ից առաջ (= թագավոր) + *dsari(o) dēi* - »թագավոր–տեր«) – այս գաղափարախումբը առավելագույնը պիտի կարդացվի *á* + *շան գլուխ* + *X* + *á,* թերևս առանց առաջին *á*- ի, իսկ շան գլուխը՝ *ḱ(a)m* (տե՛ս *Recueil de travaux XVIII N. S. II, 111 ff),* և եթե նկատի ունենանք, որ *Gürün*-ում՝ ոչ հեռու *Malatya – Melitene*-ից, հին *Kammanu*-ի մայրաքաղաքն է գտնվում, այդպիսով ավելի հավանական է լինում, քան մինչև հիմա (տե՛ս *Wiener Zeitschr.*

f. d. Kunde d. Morgenl. X , 10), որ *dsari(o)*–ից առաջ գտնվող երկրի անունը *ḱ(a)m-m(a)n-á* պիտի կարդալ: Ցավոք, *m(a)n* կարդացվող նշանը շան գլխի ներքո այնպես է պահված, որ չի կարելի ճանաչել:

Gürün II, 6-ը ճիշտ վերծանելու դեպքում պիտի կարդալ, որ »*Ḫ(H)āti*-ի մեծն աստծու« հետ »*Ḫ(H)āti* երկրի մեծամայրը« (*Fraktin*) »երկրի տիրուհուն« է (*Löweninschrift 3)* նկարագրում, այդ դեպքում այստեղ միգուցե կունենայինք ամբողջությամբ դիցապետին, մեծամորը և նրա սիրեցյալին, որ հաթական Աստվածների երրորդությունն է, ինչպես *Boghazkoi*-ում:

էջ 55 - պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ ենթադրաբար *l(r)k* կարդացվող նշանը, որ շատ հաճախ *Hati* կամ *Hatio*-ի հետ կապակցված է երևում, պարզվում է այստեղ իրեն հետևող գաղափարագիր *Hāti*–ի շնորհիվ, երբ վերջինիս նախորդող նշան *ḱ (–)* –ն իրեն հետևողին ո՛չ միանում, ո՛չ էլ խմբավորվում է, այդ խմբավորումով Կիլիկիա չի կարդացվում, և մի ծանրակշիռ հիմք *l(r)k* – ի ընթերցման համար չի կայանում:

էջ 55, ծանոթագրություն 7–ը նշանակում է *naz-i* նշանը (cf. d. theophoren N. *Tarḫu-nazi)* և *ś-í* –ի հետ դրանից առաջ՝ *Συεννεσι ?,* դրան հաջորդողը, ինչպես *Bulgarmaden I f.*:–ում՝ թագավոր + տերն է:

էջ 57, ծանոթագրություն 3 և այլուր – հնարավոր է՝ իմ *ni* կարդացած նշանը պարզապես n–ի համար է (տե՛ս աղյուսակները վերջում): (այդ ծանոթա. տես ZDMG-)

ծանոթագրություն 2 - կասկածելի է, որ արձանագրություն β –ի վերջնամասում n(?)-ի առջևում գտնվող նշանը ուղղակի n(i)–ի արտասանությունն ունենա:

էջ 58, ծանոթագրություն 2 – երկրորդ նշանի արձանագրություն 1 (տե՛ս հավելյալ referenc-ները գրաաղյուսակների վերջում):

ծանոթագրություն 12 – տե՛ս վերը (էջ 220):

էջ 45, ծանոթագրություն 15 - բարձրացրած ձեռքը վստահությամբ ճանաչելի չէ (տե՛ս գրաադյուսակների վերջում):

էջ *61 ff)* - *Boghazkoi*-ի ծանոթագրություններում ավելի մեծ հավանականությամբ *t' (a) r*-ի նշանի փոխարեն թերևս ձեռքի գաղափարագիր կարդացվի:

էջ *67 ff),* ծանոթագրություն 7 և էջ *54,* ծանոթագրություն 2 - կասկածյալ գաղափարագիրը, չնայած դժվարությամբ, նույնանում է »կ*ավակ*« և »*ահրուհը*« նշաններին. մինչդեռ կնիքներում և թալիսմաններում Առյուծի արձանագրությունների երկրորդ նշանը շատ է տարբերվում «կավակ«–ի նշանից:

էջ *65 ff)* - »ատրուկ« և դիցուհի *Ishara* գաղափարագրերի կապակցությամբ համեմատիր էջ 24, *No 14*–ի և վերը հիշատակվածի հետ:

էջ *66 ff)* - տե՛ս վերը՝ էջ *218 f.* էջ 26–ի հավելյալը: (սա չհանե՞լ)

էջ 72 – ինչպես եգիպտերենում, այնպես էլ հաթական գրում, հոգնակին ենթադրաբար մի նշանի եռակի կրկնությամբ էր արտահայտվում. *Jerabis III, 2*-ում »թագավորի« նշանից հետո նույնը երեք անգամ գրված է՝ գաղափարագրերը միմյանց հետ մեկտեղած, որ պարզապես մի բառի տպավորություն է թողնում: Դա »թագավորների թագավոր« է նշանակում, հետևաբար հարց է առաջանում, թե արդյո՞ք դրանով *karkemiš*–ի թագավորը կամ մի ուրիշ թագավոր, կամ ենթադրաբար անուղղակիորեն դրանով անվանված դիցապետն է նկատի առնվել ու հասկացվել:

էջ 80 – հաթական գրահամակարգը մի եգիպտական օրինակից եղրակացնելու դեպքում կարող էր անգամ իրեն արդարացնել և վերը՝ էջ 65–ում, նկատածներին պատկանել:

էջ 84 - կիլիկիական *Μοταλης* անվան կապակցությամբ նկատենք, որ, ըստ HEBERDEY և WILHELM-ի (Reisen in Kilikien, *Գրային կոթողները, d. Wiener Akad. D. W., Phil-histor. Classe 1896, էջ 76, II, 43* և *էջ 78)* ՝ *Mutal* անունը՝ *ū*-ով կամ ŭ–

ով, կարող է *Μουταλασχη* գյուղի անունից վերցված լինի *(RAMSAY, Hist. Geography of Asia Minor, էջ 295)*:

էջ 93 - համեմատիր նաև Desandas–ի հայերեն համարժեքի հետ (տե՛ս SCHOENE, 1. c. և AUCHER էջ 106 f.):

էջ 98 – կիլիկիական նրբատեսակ անունները իրենց բուն տեսակից շատ քիչ են զատորոշվում, հավանաբար ինչպես *Ενγοληπος*-ը *Αινγις*-ի կողքին իր սեռականից՝ *Αινγολιος*-ից (տե՛ս *HEBERDEY u WILHELM, Reisen in Kilikien, էջ 56* կամ այլուր), ինչպես *Μονγος*-ը՝ համեմատած *Μονγης*-ի հետ (տե՛ս էջ 127–ի ծանոթագրությունը). հատուկ ուշադրության առարկա է դառնում *Ουαρος*-ը, կրկն. էջ *140*-- համար *231*՝ համեմատած *Οαρις*-ի հետ:

էջ *99 f.* - *r*-ի կապակցությունը մի աստվածության, ենթադրաբար մի դիցուհու հետ (տե՛ս նաև *Gürün II, 2*):

էջ 100 – կասկածելի է թվում, թե *Jerabis III, 2* և *4*–ը որպես վկայակոչում գաղափարագրի համար առաջարկել կարողանար, քանի որ այդտեղ դրանց փոխարեն հավանաբար դիցապետի գաղափարագրի նման թերևս մի ձեռքի գաղափարագիր պիտի կարդացվի:

էջ *108 ff.* – ենթադրաբար կարդում ենք հին հայերենի ՚–ն– հողը մի ուրիշ գրում ևս *Jerabis II, 4: Jerabis I, 3* –ում շան գլուխը *ḱ (a) m* ընթերցումով և հնչյունային լրացուցիչ m-ն արտահայտում են առնչությունը մի աստվածության հետ (տե՛ս *Gürün II, 2 f.* և համեմատիր վերը հիշատակվածի հետ. եթե անգամ հոլովը *Jerabis I, 3*- ում մի նմանություն ունի *Jerabis II, 4*- ի հետ, այդտեղ *n(i)*- ն, *ḱ (a) m*-ից հետո վստահաբար որպես մի հող պիտի հասկացվի:

էջ 117 - *Kund(t)ašpi*-ն և հայերեն *Kʿontʿ*-ը, համեմատելով Կիլիկիայի *Κουνδ–ης*-ի հետ (*KRETSCHMER Griech sprache, էջ 368)*՝ *u*-ի և *o*-ի զուգադրումից զտնում ենք, որ *Kʿontʿ*-ի հարաբերությունը *Κουνδ–ης*-ի հետ կարող է հնարավոր լինել, և համեմատելով, օրինակի համար, *Τραχουνδης*-ը

Τϱοχονδας –ի (*KRETSCH-MER Griech sprache*, էջ *363)* և *Μουνγος*-ը *Μογγος*-ի հետ՝ տեսնում ենք, որ հայերենում օ –ն կարող է ն–ից առաջ "ու" դառնալ։

էջ *128 f.* – *Šu(w)ar* տարրի առթիվ նշենք, որ սա ենթադրաբար մի աստծու անուն է *Šuar-dat-a(u(m)*-ում կամ եթե անգամ այդպես չէ, և *Sura*-ն հարաբերվում է *Sura-s(š)e(I, a)r*-ին, ապա *š*–ն կարող է s–ին համապատասխանել. համեմատիր *Σουϱ*-ը կիլիկիական անուն *Σουϱβι- ς*-ի հետ *(HWBERDEY u. WILHELM, Reisen, p. 151, No. 256 u. p. 154, No 260)*, որտեղ *–βι* տարրը պատկածային անուն է . *Σαυϱ*–ը կարող է *Šuar,* ինչպես հայերեն šun = »շուն«–ին և կամ հին *šuon* կամ *suon*-ին հարաբերվել. հնարավոր է, որ *suar* և *Σουϱ*-ը ևս վերը քննարկված անուններ *Surri* և *Surik* – ը լինեն։

էջ *130* - անվան միջի – *data* (և – *datu(m)*) տարրի և *Mο[ν]γδατης* (*HEBERDEY u WILHELM* -ի , *Reisen in Kilikien*, էջ *139, No. 230*-ում) առաջին բաղադրիչ մասի համեմատությունը տե՛ս *Μογγος,* կրկնություն, էջ *151, No 256, Μονγωμεϱ(ις),* կրկնություն, էջ *138 ff., No. 228, 229, 230* և *233,* ինչպես և *Μονγος* և *Μουνγος (KRETSCHMER, Griech. Sprache,* էջ *331)* տարրերի բաղադրության նկատմամբ՝ *(ε)ιλαϱ(ις)* համեմատած – *lar-a Tarḫu-lara*-ում (մի թագավորի անունը *Gurgum*–ից, որի մայրաքաղաքը *Markaš*–ն էր *Sargon*–ի ժամանակ), և միգուցե *Tarḫu + ilara* համարվի։

NOLDEKE–ն բացատրում է, որ *ba-di(e)*–ն սկզբում եղել է ,--כירי որն է՝ »իր ձեռքերով«, ավելի ուշ כירוי- ում իմաստը մշուշված է. դրա հակառակը ոչինչ չի ասում, և դրանով քանաներենի սեռական *i*-ն շուրջ *1400* թ. Ք. ա. ապահովված չէ։

էջ *132 f.* – նկատենք, որ *naz-i*–ն *Tarhu- nazi-* ի մեջ (*Melitene*-ի թագավորը *Sargon-* ի ժամանակ) նույնն է, ինչ *νησ–ι–ς*-ն կիլիկիական անուն *Ρω–νησ–ι– ς* և *Νησ–ι– ς*–ի մեջ. ենթադրաբար դիցանուն *Tarhu* և *Ρω* –ն մի հեռու օրինակ է՝ ավելի նոր *ts*–ն ավելի հին *z*–ի կամ *dz*–ի միջոցով ներկայացնելու (*Ρωνησις* և

Νησις-ի մասին տե՛ս HEBERDEY u. WILHELM, *Reisen in Kilikien*-- *էջ 76* և *էջ 151, No. 256)* Կարելի է ենթադրել, որ այս անվանը Συεννεσις տիտղոսը պիտի տալ:

էջ *138*, ծանոթագրություն *8* և 10 – տե՛ս զրույթյունների աղյուսակի վերջում; No. 12-ի առիթով կրկնում ենք վերը արտահայտված ենթադրությունը, որ նշանը դիցապետի գաղափարագրի հետ նույնական է: *Jerabis III, 2*-ում մի աստված է նկարագրվում, ում հայրը կամ մայրը ինքը՝ *Ivriz*–ի դիցապետը պիտի լինի. մեր տեսակետների ճշգրտությամբ պայմանավորված՝ համարձակվում ենք կարծելու, որ *Jerabis*–ում դիցապետը անունով չէր կոչվում:

էջ *138* – ըստ էջ *218*–ի՝ »*պատվի նշանը*« *Hama I—III, 1*-ում դիցապետի հորը և մորն է նկարագրում, ինչը բացահայտում է նրանց վերադաս դիրքը մնացածներից:

էջ *141*-ին ավելացնում է *Ivriz I, 2*-ի տող 6 v –ը և ենթադրաբար՝ *Jerabis III*, 2–ը.

էջ *151*– հիմնվելով *HEBERDEY u. WILHELM*, Reisen in Kilikien, էջ *76* և *78* ի վերծանության վրա՝ ես նս դիցանունը կարդացել էի *Α–ζαϱμ–α–ς* ձևով, ինչը սխալ է. *Αζαϱμας*-ը պիտի կարդացվի *Ιαζαϱμα(ς)*.

Ենթադրական դիցանուն *Ια*–ն շատ հեռու է զտնվում *Ιανβι – Ειανβι–* անձնանունից (*HEBERDEY u. WILHELM*, *Reisen in Kilikien*, p. 122, No. 192 u 125, No. 205):

Հնարավոր է, որ *Νεναϱις*-ը տարրալուծվում է *Νενα* և *αϱις* բաղադրիչների (համեմատիր սեռական *Νεναοϱμιος (և ոչ Νενλοϱμιος–ը)* HEBERDEY u. WILHELM, *1. c. p. 76 , No. 30, 32* և այլն):

Ենթադրական աստվածություն *Νενα (տրակ. Νενα)*– ն կիլիկիական կանացի անուն *Νενα (տրակ. Νενα)*–ի նման, ըստ HEBERDEY u. WILHELM, *Reisen in Kilikien, p. 120,* No. *190* –ի, հավանաբար մի աստվածուհի է:

էջ *154 f.* – անձնանուն *Σανδα(η)*– ς-ի համար տե՛ս նաև HEBERDEY *u.* WILHELM, *Reisen in Kilikien, p. 46,* No. *115 u. p. 131 f., No. 218, p.140, No. 232*:

էջ *155* – համեմատիր նաև *Παλας* մականունը փրյուգիական *Attis*-ի՝ *Kybele*-ի սիրեցյալի (Diodor III, 58) հետ։ Շատ հավանական է, որ *Παλας*-ը *Ζευς*-ի նման նշանակում է »հայր«, և ինչ-որ տեղ կարող է *Attis*–ի նախատիպը լինել, և այդպիսով կարող է թերևս ընդունելի համարվել, որ այդ դիցապետը որպես ամուսին *kybele*–ին մոտեցավ՝ դառնալով անգամ *Attis*–ի սիրեցյալը, ինչպես սիրիացիների մոտ (*Heliopolis -ում* և այլուր) և Տարսուսում արևի աստվածը, փոթորկի աստվածը ու աստվածապետը միաձուլվեցին մի անձնավորության մեջ։ *Παλας* անունը համապատասխանում է նախնական արևի աստված *Attis* –ին ררר (նկարագրելով վաղեմի սիրիական դիցապետին)՝ *Heiliopolis*-ի արևի աստծուն։

էջ *164–168* – *Διονυσος χαλλιχαϱλος*- ը և *Δημητηϱ χαρποφοϱος*-ը՝ ներկայացված Կիլիկիայի արձանագրություններում (HEBERDEY u. WILHELM, *Reisen in Kilikien, p. 12* և էջ *16)* որպես դիցապետ, դաշտերի օրհնության աստված և մեծամայր՝ նրա ամուսինը, արդյո՞ք հասկանալի են։

էջ *165* – Առյուծի արձանագրության տող 3–ում բռունցքը՝ բթամատը դեպի ներքև նշանից հետո կարդացվում է մեծն աստվածուհու գաղափա–րագիր և մայր *m-t'(a)r matro*= »մայր«. դրանից հետո գալիս է բառավերջը՝ երկիր = *watirā*, ապա *(á)r-, t', arw-a(=»թագաղր«), ḱ* և մի նշան՝ որպես ածական անուն՝ »մեծն« նշանակությամբ կամ »հոր« իմաստով = »երկրի տեր–ը, թագավոր–ը (ի), ? հոր–ը (ի)«։ Կարելի է եզրակացնել, որ սրանք նախկինում նշված »(մեծն) մայր«–ի խորհրդանիշերն են։

Էջ *166* – այն, ինչը *Ivriz*–ի աստծու գավազանի վրա նշմարելի է, տեսնում ենք մի աստծու դիմաց միանման դրությունում մի պտղ (կնիք)–ղ –ի հաղթ մակերեսին (տե՛ս վերը). Այս առարկան ավելի հաստ է աստծու գլխից և այնքան էլ չէր կարող հասկերի մի խուրձ ներկայացնել. այստեղ այն մեղվի մի շրջված փեթակի ձև ունի։

Էջ *167* – Հավանական է՝ այս մասին դեռ շատ կխոսվի։ Կիլիկիայում *Aigaiai-Ayas* արձանագրության մեջ (HEBERDEY u. WILHELM, *Reisen in Kilikien, p. 14 No. 39)* կա մի քահանա և այդ մոտակայքում *Kalynoren*-ը՝ հին *Nigidos*-ից ոչ շատ հեռու, *Ζευς*-ի հետ պատկերված է մի քահանայուհի՝ *῾Ηϱα*–ն, որ *Αϑηνᾶ* է անվանված. եթե այս երեքը

բնիկ աստվածություններ պիտի նշանակեին, ապա կարելի էր հիշել այն, որ *Bor 2*-ում (մի արձանագրություն կիլիկյան թագավորներից մեկի) հաթական դիցապետի մոտ միզուցե հաթական մեծամայրը և մի երրորդ աստվածություն, ենթադրաբար մի աստվածուհի, անվանված կլինի, և դրա մեջ մի հունական *Athene*–ին համապատասխան դիցուհի էին ենթադրում:

էջ *167 f*.– համեմատիր վերը, էջ *91*–ում անվանված *Σαριδηρστρις*–ի հետ, որը = *Σαρι + δηρ +(a) στρις*-ին: Այստեղ դիցապետը, ինչպես »թագավոր«–ը (ևս = *dsari(o)*-ն), նույն հաջողությամբ նաև »տեր« է նշանակում (= *dei;* ավելի ուշ՝ *de + ar,* որից առաջանում է *der,* հետագայում հայերենում՝ *ter*)՝ համարվելով նաև »դիցապետի որդի«: Համեմատիր վերը քննարկված դիցանուն *ξαρμ–α–ς*-ի հետ՝ միատեղված կիլիկիական անվանը, որ հայերեն պարմ = »սերմ, սերունդ«–ն է հիշեցնում, և վերջապես հաթերենի ու հայերենի մեջ եղած կապակցության շնորհիվ վերը նշանակված հայերեն անուն *Sariaster*-ում *Sari*–ն Հայաստանի թագավորի փոխարեն աստվածների թագավորին է ներկայացնում, թեև մենք այս բոլոր դեպքերում թագավորի անվան հետ գործ չունեինք: Անուններն էլ արդեն ավելի քննարկել հնարավոր չէր, ոդպես, օ.հ., մի սիրիական כוחדד – *Bar-Hadad*-ը, այսինքն՝ »*Հադադի որդին*« և *apil*-ը, այսինքն՝ *»որդին, պավակ–ը«,* որ մի դիցանվան հետ միանալով՝ բաբելոնական անվան մեջ նշանակել են հասարակ և մահկանացու, հունական *Διογενῆς* և այլն:

էջ *172* – հաթական երրորդության համար տե՛ս *Gürün I, 4* (հմմտ. *II, 6* և էջ *221 f.)*:

էջ 183– *Tirayr*-ի համար = »*Ter*–ի մարդը« (աստծու մարդը) – հմմտ. նախորդ էջում հիշյալ կիլիկիական *Σαρι + δηρ+(a) στρις*, եթե դա նշանակում է »թագավորի–տիրոջ որդին«:

էջ *186*– և ընդհանրապես այնտեղ, որտեղ *ʾI(з)-r-n-nз*-ի՝ *Ḫtз-Ḫāte*-ի թագավոր *Ḫtзsзrз*-ի մայրաքաղաքի մասին է խոսվում, կարելի է միայն ենթադրաբար որոշել բառի մոտավոր դիրքը. մնում են առաջին հերթին այն քաղաքները, որոնց մասին *Ramses II*-ի և *Htзsзrз*-ի մեջ խաղաղության պայմանագրում հիշատակվել են՝

ցավալիորեն միայն մասամբ պահպանված անուններով (տե՛ս MASPERO-ի *Recueil XIII*, էջ *157 ff.).* այժմ կարելի է որոշել, որ *pз– ï– rз– kз* -ին *park-a*-ն է համապատասխանում, երբ անգամ, ըստ մեր ընդունածի, շուրջ *1300*–ին հաթա–հայկական *p*–ն դեռ բառասկզբում h–ի չէր վերածվել կամ չէր վերացել: Ավելի նոր *Arc-a*-ն՝ մոտավորապես *Melitene*-ից արևմուտք (տե՛ս *Ramsay, Hist. Geography of Asia minor, Index und die Karte*, էջ *266*–ից հետո) թերևս համապատասխանում է ավելի հեռվում գտնվող մի անվան՝ *H ï – rз –pз*-ին, միգուցե *Herpa*-ին, նույն տեղում, ավելի ուշ՝ *Herpa – Erpa – Erpha*- ին *(Caesarea-Mazaka*-ի արևելքում, տե՛ս *Ramsay, 1. c.).* վերջապես մի այլ անուն՝ *Rз-ḫз-s-nз,* նույն տեղում, ուր *r*–ն եգիպտերեն և մի ուրիշ օտարալեզու *l* պիտի ներկայացնի, *Luḫsu Melitene*-ն (*Sargon, Annalen 191)* համապատասխանում է *Luḫsu* ձևին՝ *առանց n–*ն *իր վերջում ունենալու(Zeitschr. f. Assyr. X , 375 (Arz(s)as-kunu,* Հայաստանում = *Arz(s)asku* և այլն): Ուրիշ ոչ ենթադրելի համեմատությունները, որոնք առաջ են գալիս, պիտի անտեսենք ու շրջանցենք: Մեկ ծանոթ *Hati*–ի պետության սակավաթիվ քաղաքների առնչությամբ վերը քննարկվածը անհիմաստ չի լինի. այնուամենայնիվ *Arca (H)erpa* և *Luhsu* քաղաքները գտնվում են համեմատաբար իրար մոտ և մի տարածքում, որի մոտակայքում պիտի որ *Ḫtз*–ի հին պետության կենտրոնը գտնվի: Դրան ավելանում է նաև այն, որ *Kï-ḏз-ωз-dз-nз*-ն՝ թերևս *Kiṣωdan* արտասանվող, *Ḫtз*–ի թագավորների հայրենիքը, նույնանում է *Ḳï(K)iṣ(s, z, š)tan,* Կոմագենեի շրջաններից մեկի հետ *(Tilgatpil-eser III,* Մատուցարանի արձանագրություն *I, 21; II, 31;* Կավե սալիկների արձանագրություն, Obv. 47); քանզի խաղաղության բանակցությունների դեսպանը կամ սուրհանդակը ճիշտ նույն անունն էր կրում, ինչ Միտաննի–ի թագավորի ներկայացուցիչը Հյուսիսային Սիրիայում շուրջ *1400*-ին մ.թ.ա.: Նկատի առնենք նաև այն, որ *Ḫtз-sзrз*-ի ոչ բնիկ ազգերը, բացի *Rw-ke*-ից, այսինքն՝ վստահաբար բացի լուկիացիներից, Տավրոսից արևմուտք ամենևին չեն հիշատակվում. իսկ լուկիացիների առթիվ գիտենք, որ նրանք սահմաններից դուրս թափառում էին և առնվազն անհանգստացնում էին կիպրոսցիներին *(ABEL-WINKLER, El Amarna, No. 11, 10),* և այդպիսով մենք բազում հիմքեր ունենք ենթադրելու, որ նրանք

իրենց ավելի ուշ ժամանակներում նկատելի են դարձրել կիլիկիական թագավորներին, հավանաբար անգամ մինչև *Amanus*–ի արևելքում:

Այս ամենից գալիս ենք այն եզրահանգման, որ *Ḫtзsзrз* թագավորի մայրաքաղաքը Տավրոսի և Եփրատի միջև էր գտնվում: Դա Կիլիկիան ընդգրկում էր, թե ընդհանրապես մայրաքաղաք *ʾI(з)-r-n-nз*-ն դրա մեջ էր գտնվում, մնում է չպարզված։ Կարող է, սակայն, հարց առաջանալ, թե դա ավելի նոր և Փոքր Հայաստանի հարավային սահմաններում գտնվող *Arane*–ի հետ նույնություն ունի՞, եթե համարենք, որ *ʾIз*-ն կարող է *ʾa*–ն ներկայացնել:

Հնչյունային արտասանությունը լուկիանական *Arnna*-ի (Լուկիանիայի մայրաքաղաքը) = *Ξάνδος* (Six), որտեղ – *nn*–ն կարող է նդ–ով փոխարինվել *Orondene* անվան մեջ, *Pisidia*-ում *(տե՛ս RAMSAY, 1. c.* էջ *398 ծանոթագիր†)* չի կարող մեկ բնականաբար մոլորեցնել՝ պետության մայրաքաղաքը Կիլիկիայի արևմուտքում փնտրելու, ինչպես վերը նշված քաղաքանուններ *Pз-í-rз-kз*-ն Pamphy-linia–ի *Perge*–ում (իր հնչյուններով համդերձ) և *Iflātūn*-ի հիթիթական արձանները *Beišehr*-ի մոտակայքում՝ *Beišehr* լճի վրա:

էջ *198 f . -* KRETSCHMER-ը իր *Einl. In d. Griech. Sprache*-ի էջ *311*–ում մի »*nd* ազգաբնակչության« և մի »*ss*– ազգաբնակչության« տարանջատման հակառակելով, բացատրում է, որ այն լեզուները, որոնց նա, ինչպես ես, հավատ էր ընծայում, *nd* վերջածանցը կարող է հավելագրել, որը ss–վերջածանցին հարմար լինի՝ ներկայացնելով էջ *311-ff*–ում անհամար իրական ապացույցներ: Բայց այս հարցում նա վրիպել է, քանի որ սրա և այն *ss* վերջածանցի մեջ, որ ես աչքի առաջ ունեմ, մի մեծ վիհ է բացված. »*ss*-ը համապատասխանում է *s*«, եթե ոչ տարատեսակ այլ »*s* վերջածանցներին« (սրա վերարտադրությունը գտնում ենք հունարենում՝ քաղաքների անուններում) ինչպես *–σσος, σσα, σος* կամ –σα, նաև *σαν* – հնարավոր բոլոր ձայնավոր հնչյուններից հետո: Այս քաղաքանունները, որ ունեն –σσις կամ *σις* վերջածանցներ (*բատ Georgr Meyer, Bezz-enberger's Beitragen z.K. d. ind. Spr. X, 173 ff.)*, ինչի դեմ »նդ անձնանունով ազգաբնակչությունը« ընդունում է *s* կամ *ss* ինչպես

վերջին արմատական բաղադրիչ և բացարձակ գերակշիռ մասով ավարտվում են *σι–ς*-ով՝ մեծ մասամբ մի α– իր առջևում, և դրանց մեջ՝ σσ (միշտ մի *–ι–ς* իր հետևից), որ Կարինից դուրս ոչ մի տեղ չի երևում… Սա պիտի, ըստ իս, բավական լինի առավելապես անհավանական դարձնելու մի համատեղություն »s վերջածանցի« և քաղաքի անվան, ինչպես և անձնանունների մեջ: Սա մի շատ գեղեցիկ ենթադրություն է՝ նույնացնելու KRETSCHMER-ի (էջ *311 ff.*) *ασ(σ)ι–ς* վերջավորությունը *Lyki-ական* zi-azi վերջավորությանը, որը պատկանելություն է արտահայտում, ու հենց դրա համար *a*–ն և *ä*-ն շչական հնչյունի առանձնահատկություն ունեն և դրանով հաստատում են մի առավել կարևոր փաստ, որ այս երկու վերջածանցները խիստ տարբեր են:

Բնական է, որ *s* վերջածանցը քաղաքանուններում որպես արմատ կառուցող վերջածանց չի ապացուցված, ինչպես ենթադրաբար *–ασ(σ)ι–ς*-ը, որ պարզապես մի հին ուղղական հոլով է. փաստը այս դեպքում որպես այդպիսին ճանաչված ու ներկայացված կլիներ: Հնարավոր չէ երբեք, որ անգամ պատահականորեն միևնույն անունը նույն տեղի համար *s*–ով կամ առանց այդ վերջածանցի առկա լինի. այդպիսի մի դեպք գոյություն չունի և չի կարող ունենալ: Եթե լեզուն այդպիսի մի վերջածանցի է վերադառնում, ապա պատմական ժամանակներում Փոքր Ասիայում արդեն մեռած էր, ինչպես Կարինին վերագրված *Κρυασσος (Byzanz*-ի STEPHANUS *s. v.; Corp. inscr. grace. No. 2552)*-ը լուկիացիներին վերագրված *Κρυα (Byzanz*-ի STEPHANUS *s. v.)*–ի հետ նույնական պիտի լիներ, եթե ունենայինք այդպիսի մի պարագա: Բայց այս համեմատությունը ինձ վստահելի չի թվում:

Բնականաբար, առավել քիչ կարելի է որպես հավաստի փաստարկ ընդունել տարբեր քաղաքների անունները, որոնցից մեկը մյուսից առաջ ունի մի *ss*՝ որպես վերջին *(հունարենից այդպես է հասկացվում)* արմատական մաս իր առջևում, ինչպես *Σαγαλασσος – Σзλγησσος.* (STRABO--- *ed.* MÜLLER, *p. 487), Σελγη (= ΣΤΛΕΓ–* մանրադրամների վրա, *Pisidien), Σαρδησσος* (*MYSIEN)* և *Σαρδεις* կամ *Μυχαλησσος Boeotien*-ում և *Μυξαλη*–ն Իոնական ծովեզրում, Փոքր Ասիայում. մինչդեռ մի քանի այլ անուններում ազգակցությունը իրենց հնչյունայնության

տարբերության պատճառով կասկածելի է դառնում (Ramsay, Փոքր Ասիայի պատմական աշխարհագրություն, էջ 405)։

էջ *205* – KRETSCHMER-ը իր *Griech. Sprache*-ի էջ *294ff.* և էջ *295 f.*-ում բացահայտել է, որ փոքրասիական լեզվական համակարգում *nt*–ն փոխարկվել է *nd*- ի, հատկապես 1) *nt (nt)*- լուկիական անձնանունները հունարենում վերարտադրված νδ –ին են համապատասխանում և 2) Կիլիկիայի համար դրանցից ամենաառաջինն այն է, որ *Τερβημις*–ին զուգահեռերևում է ցեղակից = լուկիական *Ρων–δερβεμις* և *Τβερα–σητας*-ին զուգահեռ՝ *Τβερη–μωσις-Ρωνδβερρ- ας* և *Ταρχυν – δβερρας*, KRETSCHMER –ը համեմա– տում է նաև լուկիական *Πιγραμις*-ը կիլիկիական *Πωμ–βιγρεμις* –ի հետ։

Լուկիական *ñt*-ի ներկայանալը հունարեն νδ–ով նա այսպես է բացատրում էջ *296*–ում. »Մեկ հասած հունարեն նկարագրությունները νδ–ով մասամբ շատ ավելի հին ժամանակներից են ավանդվել, քան լուկիական տեսակը [*ñt*-ն] (համեմատիր, օրինակի համար, հոմերի *Πανδαροσ–υ),* այնպես որ անկարելի է νδ–ով *ñt*-ի նախնական փուլը ներկայացնել«։ Այս մեկնաբանությունը ինձ անհասկանալի է. եթե ունենայինք միայն ավելի հին հունարեն տառադարձություն, այդպիսով կկարողանայինք դրա հիման վրա թերևս ենթադրել, թե KRETSCMER-ը ինչն է անկարելի համարում, և ինչն է իրավունք տալիս նրան լուկիական գրական կոթողներին տարեկից հունական գրությունները որպես առավել հին և պատմական իրողություն ներկայացնել։ Ի դեպ, *ñtarijanos- aha*-ն *Darayavans-Δαρειρ*–ի հետ քննարկելը նույն- պես առկախ եմ թողնում, քանի որ այդ հարցը համենայնդեպս ոչ մի որոշիչ բան դրա դիմաց չի առաջադրի Մյուս կողմից՝ չի կարելի կոծկել այն հանգամանքը, որ KRETSCHMER–ի փաստարկումները դրան ոչինչ չեն ավելացնում. երբ հույներն իրենք քարիական անուններ *Κυλλαντιοι* և *κυλλανδιοι* էին վերարտադրում (KRETSCHMER, *1.c.p. 301*), սա ցույց է տալիս, որ միևնույն ազգը միևնույն հնչյունային կապակցություն ντ և νδ կարող էր գրել, հետևաբար և՛ հույներն իրենց νδ–ով, և՛ լուկիացիներն իրենց *ñt*-ով կարող էին նույն հնչյունը տարբեր կերպ արտաբերել։

Մի ուրիշ հարցի առիթով՝ կապված կիլիկիական անունների հետ, *KRETSCHMER*–ը (էջ *295*) գրել է. »Մենք իրավացիորեն կփափագեինք բաղաձայն վերջնահնչյունը ըստ ռնգայինի ձայնեղ պայթական բաղաձայն դարձած տեսնել«։ Ես իրավունք ունեմ առանց հակաճառության սպասելու վիճարկել այս դրույթը՝ ենթադրելով, որ ավելի հին *pī*–ն *Sanda-pī*-ում համապատասխանում է ավելի նոր *bi*–ն, *Ταρχυ–μ–βι–ου [*համեմատիր *(Ε)ιαν–βι–(α)ης]* և ավելի հին *d(t)apī, Tarḫu-n- d(t)apī,* ավելի նոր *dbi*-ն, *Ρω–ν–δβι–ης*–ին *(Zeitschr. d. D. Morg. Ges. 48, 244, A. 2). –βι–ης* և *–δβι–ης*-ում ավելի հին *p*–ից *b* է առաջացել. և հիմա *KRETSCHMER*-ը այնուամենայնիվ թվացյալ իրավացի երևույթով ուզում է փաստել, որ թերևս *β*–ն, *–βι–ης*-ում նախորդ ռնգայինի շարունակության ազդեցությունից է առաջացել։ Սակայն անհասկանալի ու անբացատրելի է մնում, թե ինչու *pw*–ով (և այլ բաղաձայններով) միավորված կիլիկիական բարդ անունների առաջին տարրը միայն ռնգային հնչող բաղաձայնների առջևում է երևում, բայց ոչ երբեք ձայնավորներից առաջ, և սրանք են՝ *Ρω–νδβιης, Ρωνδβεϱϱας, Ρωνδεϱbemiς, Ρωνδινα(ε)σις, Ρωμβιγϱemiς,* թե *Ρωσγητις* և *Ροαϱbasiς, Tϱocombigemiς, Tαϱcumbiou,* թե *Tϱοχοαϱbasiς* և *Ταϱχυαϱις,* և այլն (SACHAU, *Zeitschr. f. Assyr. VII, 86 f.; 90 f.).* և պիտի շատ հասկանալի լինի, որ ռնգայինը ինքնին ոչինչ չի ներկայացնում, այլ արդյունքն է ձայնեղ պայթական բաղաձայնի. և ինչպե՞ս է բացատրում *KRETSCHMER*–ը *β*–ն *δβι* – ում, *dapi*-ից։ Հնչյունամանեցման ենթադրությունը *Tβι–ης*-ը *KRETSCH-MER*–ին ընդունելի *Tπι–ης*-ի փոխարինման պատճառով այստեղ, ըստ *HEBERDEY*–ի և *WILHELM-* ի (*Reisen, p. 61, No. 135)*, իրեն չի արդարացնում. առայժմ այսպես է թվում, թե ինչպես *–d(t)apī = -δβι–ης*–ին, նաև *pī* = ավելի նոր *–βι–ης*-ին ոչ միայն որպես բարդ, այլև որպես մի ուրույն բառ, և մոտավորապես որպես *Βι–η(?)ς* (սեռ. *Βιου),* ոչ թե *Πι–ης (*վերը մեջբերած և քննարկված տեղում, *No 117 VI)*։ Դրանից բացի, լուկիական *Πιγϱαμς* և ավելի հին կիլիկիական *Piḫirim* (տե՛ս *SACHAU 1. c. p. 102*) կարելի է *–βιγϱεμις*–ի կողքին բնութագրել։ Այսքանով պարզ է, որ առնվազն հինավուրց *p*–ն *i*–ի առջևում, առանց որևէ մի ռնգայինի ազդեցության, *b*–ի է վերափոխվել այն դեպքում, երբ ռնգայնացում *–βιης (և*

–βιγρεμις) բարդ բառերի կապակցությունում հնչյունափոխման պատճառով *p*–ից β–ին չի կարող համարվել, երբ ոչ մի հիմք առկա չէ՝ դրանց որևէ մի տեղ կիլիկիական անուններում մի անձայն վերջավոր հնչյունի փոխարկումը ձայնեղ պայթական բաղաձայնի պատասխանատու ներկայացնելու; երբ ռնգային բառակապակցություն-ներում միայն ձայնեղ պայթական բաղաձայնը առջևում է երևում, ու ռնգայինի ներխուժումը՝ պայթական բաղաձայնի առջևում, ինչպես բացատրելի է հնչյունային բնախոսությունում *(Ֆիզիոլոգիա)*, այնպես որ անհամար ուրիշ տեղական նմուշներ՝ ասորա–բաբելոնական, մանդայական, հյուսիսային սեմականից փոխառված բառեր թե՛ հայերենում և թե՛ հաթական թագավորների անուններում (*Sagara– Sangar–Sangara,* Քարքամեշի թագավորի, *Karparuda-Karparunda, Patin*–ի թագավորի (ևս *Gurgum*-ի), *Assurnariraplu*-ի և *Salmanassar II*-ի ժամանակում) մատնանշելի են, ուստի թվում է, թե կիլիկիական անուններից ոչ մի ուրիշ բան չի հետևում, քանզի դրա մեջ մի կողմից՝ հինավուրց *pi*–ն *bi*–ի և միգուցե վաղեմի *d*–ն բառասկզբում առնվազն *t*–ի, եթե ոչ *t* -ն ըստ ձայնավորների հնարավորինս *d*–ի է վերածվում, մյուս կողմից՝ ձայնեղ պայթական բաղաձայնից առաջ՝ բարդ բառակապակցությունում, ռնգայինը կարող է կարգանալ. »փոքրասիական հնչյունափոխությունը *nt*–ից *nd*–ին« կիլիկիական անուններում ոչինչ չի փաստում:

Այն, ինչ Kretschmer–ից այստեղ կարելի է ավելացնել, քննադատության չի դիմանում, քանի որ նա իր տեսության դրույթները *Pamphyli*–հունարենի վրա է հիմնում, ինչը գիտականորեն հավաստի չէ, ինչպես և այն տեսակետը, որ, ըստ Հերոդոտի, հայերը Փրյուգիայից գաղթած են համարվում:

Ամփոփելով մեր խոսքը՝ ասենք, որ փոքրասիական հնչյունափոխությունը *nt*–ից *nd*–ի ապացուցելի չէ, բայց լուկիական լեզվում առնվազն հնարավոր է, անգամ եթե դա անառարկելի չէ:

Բառերի բացատրություն

Gottheit	Աստվածություն
Göttin	Աստվածուհի
Götterherr	Դիցապետ
Die Grosse Mutter	մեծն մայր
Der Geliebte	սիրեցյալ
Vater	հայր
Himmelsherrn	երկնքի տերը
Entspricht	համապատասխանում է
Mann	մարդ
Ich	ես
König	թագավոր
Fürst	իշխան
Tyrann	բռնակալ
Würdenträger	պատվարժան, մեծ պատվի տեր
Oberprister	կրոնապետ
Feldherr	զորավար
Krieger	ռազմիկ
Vielleicht	միգուցե
Knecht	ծառա
Kind	որդի
Nachkomme	սերունդ
sohn	զավակ
Land	երկիր
Gross	մեծ
Stark	քաջ = ուժեղ

Gewaltig	հկոր
Tapfer	անվախ, քաջ
Streitbar	մարտիկ, մարտական
Und	և
Auch	ևս
Wortbeginner	բառասկիզբ
Wotrbeschlisser	բառավերջ
Markiert einmal den	մի անգամ գրության սկզբնամասում
anfang einer inschrift	ու վերջն է ընդգծում
worttrenner	բառապատիչ
nominativzeichen	ուղղականի նշան
Eine von diesen 3 zeichen	մեկն այս յ նշանից
Wahrscheinlich das letzte,	հավանաբար վերջինը
= ḱ, jedenfalls eine von den	= ḱ, համենայն դեպս մեկը
Beiden letzten = ḱ und das	այդ վերջին երկուսից = ḱ
Andere = vocal + *ḱ* oder *ḱ*	և մյուսը = ձայնավոր + *ḱ* կամ
+ vocal. Das erste vielleicht	*ḱ* + ձայնավոր. Առաջինը
= ḱa oder ḱ	հավանաբար = *ḱá* կամ *ḱ*

Ideogramme.

A Mit gesprochenem Lautwert.

a. Für Götter. α. Für Appellativa.

Hamā I-IV (V).	Jerābis III.	Jerābis II.	Jerābis I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
						(Haleb: ?); Gürün: ; Boghazköi: . Vgl. unten c, α No. 1 und β No. 4.	„Gottheit“.
							„Göttin“.

β. Für Nomina propria.

Hamā I-IV (V).	Jerābis III.	Jerābis II.	Jerābis I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
						Ivriz I: .	Der Götterherr; genannt Šanda?
					( )	Gürün: ; Boghazköi: (?); Siegel η: .	Derselbe als Sy(u)ennesi
					(?)	Boghazköi: .	Die grosse Mutter.
						Gürün: ; Boghazköi: .	Der Geliebte der grossen Mutter.
						(Haleb: ?); Ordasu: ; Boghazköi: .	Eine Göttin.
						Ordasu: , Siegel λ: .	Eine Gottheit, wohl eine Göttin.
							Wohl eine Gottheit.
						WRIGHT l. c. Taf. XIII:	Wohl eine Gottheit.

Verlag von Karl J. Trübner in Strassburg.

Tafel II.

Hamā I-IV (V).	Jerābis III.	Jerābis II.	Jerābis I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
							Eine Gottheit, wohl eine Göttin.
				(?)		Mar'aš V: ; Gürün II: ; Fraktin: ; Siegel ι: und .	Eine Gottheit, wohl eine Göttin.
						WRIGHT l. c. Tafel XXII: .	Vielleicht eine Gottheit.
						S. WRIGHT l. c. Tafel XII.	Wohl eine Gottheit.
	(?) Vgl. u. d No. 1.					WRIGHT l. c. Tafel XXII: .	Wohl eine Gottheit.
							Wohl eine Gottheit.
						WRIGHT l. c. Tafel XXI: ; Ivriz I: . Vgl. auch Gürün II, 2: .	Eine Gottheit. Vater (oder Mutter?) des Götter- und Himmelsherrn.
							Vielleicht eine Gottheit.
							Eine Gottheit, wohl eine Göttin.
						Siegel η: ; Siegel ξ: . S. auch No. 14 auf p. 24 oben.	Eine Göttin, die der assyr. Išhara entspricht.

b. Für l[...] Menschen.

α. Für A[...]ppellativa.

( )	( )	( )	( )	( )	( ); ( ).	(Ordasu:).	aro = „Mann".

Hamā I-IV (V).	Jerābīs III.	Jerābīs II.	Jerābīs I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
						S. auch Mar'aš VI. 1 u. Izgin 1.	'-ś, d. i. es(z)o, = „ich“.
					; .	Vgl. WRIGHT l. c. Tafel XXI.	H(a)t'(-t')-i-ś, d. i. Hatio, = „Hatier“.
, .	, .	, .	, .	(?)	, ; (?) , .	Ordasu: ; Fraktin: ; Boghazköi: ; Beiköi: ; Siegel α: .	ś-r'-, d. i. dsari(o), = „König“.
		(?)					dsari(o) (?) = „König“.
					, .	(Beiköi: ?). Vgl. Gürün II, 2; Boghazköi, Grosse Inschrift Z. 1. S. auch unten c, β No. 4.	X + p̆ (w); d. i. arwa- = „König“, „Fürst“?
				, .			Pseudoideogramm für arwa- = „König“, „Fürst“.
						Fraktin:	„Königin“.
					; .	Ordasu: ; Gürün II: ; Siegel β u. γ: .	t'-i-i, d. i. dēi, = „Herr“.
					(?)	Ordasu: .	bhura(i)n (?) = „Herrscher“ („Tyrann

	Hamā I-IV (V).	Jerābīs III.	Jerābīs II.	Jerābīs I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	
1.		( )		( )			Gürün: ; (Ivriz I, Fraktin, Boghazköi u. Kölitolu: ; Siegel μ:).	„Würdenträger“; bezeichnet als gesprochenes Ideogra[mm] vielleicht nur einen Gott, nämlich den Vater des Himmelsherrn.
2.							S. o. unter a, β No. 2.	Der König von Kilikien als Sy(u)nnesi(s).
13.		(?)				; .		k' (u)r-oder m(a)r-; = „Oberpriester“?
14.			, (?).		; .		S. auch Boghazköi, Gr. Inschrift Z. 1.	„Feldherr“ oder „Krieger“?.
15.		(?)						X + ś = „Krieger“?
16.							Ordasu: ; Siegel: ; ; .	Vielleicht dsarayi; = „Knecht“
17.		(?)					S. Agrak. Izgin: ; Fraktin: ;	ś-p'á(-f) d. i. zap(bh, w)a(i) = „Kind“, „Nachkomme“.
18.		(?)	(?)				Kölitolu Z. 3: (?). Vgl. Boghazköi, Grosse Inschr. Z. 3 u. 5.	(')ś-t'-r, d. i. (u)st(e)r, = „Sohn

β. Für Nomina propria.

1.								Ein Königsname.
2.							(Siegel ι: und ?).	Ein Königsname.
3.							Ordasu: .	Mut(d)al-, ein Königsname.
						; .		Ein Königsname.

c. Für Länder und Städte.

α. Für Appellativa.

Hamā I-IV (V).	Jerābīs III.	Jerābīs II.	Jerābīs I.	Marʼaš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	
(?)	(?)					(Marʼaš V: ?); (Ivrīz:). S. auch Fraktin (wie in Marʼaš). Vgl. a, α No. 1.	w(p')-t'-r, d.i. watirā = „Land“.

β. Für Nomina propria.

Hamā I-IV (V).	Jerābīs III.	Jerābīs II.	Jerābīs I.	Marʼaš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	
und ähnlich.					; ; .	WRIGHT l. c. Tafel XX: ; Jerābīs IV: ; Gürün: ; Ivrīz II, Fraktin u. Siegel γ: ; Fraktin: .	Ḫātē – Ḫāti.
						Ivrīz I: ; Siegel η: . S. auch Kölitolu Z. 1.	Khilikā = Kilikien.
							H(a)māt-.
		( )	( )		( ) ( ) ; .	Siegel (WRIGHT l. c. Tafel XVI und XX): ( ) ( ) ; .	Arṣ(z)auiā (?).
						S. WRIGHT l. c. Tafel XII.	Kar(i)gami, d. i. Karkemiš.
							Gurgum oder Markaš.
						Siegel α (cf. Siegel β): .	U(?)rmē.
						Boghazköi: .	Ḫamani(?).

Verlag von Karl J. Trübner in Strassburg.

d. Für Adjectiva.

Hamā I-IV (V).	Jerābîs III.	Jerābîs II.	Jerābîs I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
	Vgl. oben a, β No. 13.			; .	; .	Ivrîz I: . S. auch Gürün II, 2 (vgl. damit Hamā I-III, 1 und Bulgarmaden 3).	m-ś-í, d.i. etwa medzi(?);= „gross“.
?					(?)	(Ivrîz I: ?)	p'(w)-ś-í, d.i. etwa wadji,= „stark“.
							i-mí-á, d.i. emio ? = „gewaltig“ oder „gross“.
(?)				und ähnlich.		Ordasu: .	„tapfer“, „streitbar“?
						S. auch WRIGHT l. c. Tafel XXI.	?
(?)						Kirtschoghlu: ; Gürün II: (?); S. WRIGHT l. c. Tafel XII.	X + m; = ?.

B. Mit nicht gesprochenem Lautwert, sog. Determinative.

						Boghazköi: . S. oben A, a, α No. 1.	„Gottheit“.
		Siehe	oben	A, b, α No. 1.			aro = „Mann“.
( )		Siehe	oben	A, b, α No. 11.			„Würdezeichen“, vielleicht nur über Ausdrücken, die Gottheiten charakterisieren.
(?)		Siehe	oben	A, c, α No. 1.			watirā = „Land“.
				Siehe auch un	ten III No. 7.		

Zeichen für Laute und Lautverbindungen.

A. Für Vokale.

	Hamā I-IV (V).	Jerābis III.	Jerābis II.	Jerābis I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
1.							Jerābis IV. u. VI: ; Kirtschoghlu:	â, d.i. a und o (auch u ?).
2.							Kirtschoghlu: ; Ordasu: ; Ivriz: ; Vgl. Boghazköi, Gr. Inschr. Z. 2.	î, d. i. i und e.
3.		Cf. Jerābis III, 5.					Jerābis IV: .	u (?).

B. Für Konsonanten.

a. Für einen Konsonanten.

	Hamā I-IV (V).	Jerābis III.	Jerābis II.	Jerābis I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
1							Haleb: ; Jerābis IV: ; Ord.: ; Bogh.: ; Köl.: (?). Vgl. die Sculpturen von Fraktin!	ʾ(Spiritus lenis).
2.							Kirtschoghlu: (?).	r.
3.							Kölitolu: .	Eins von diesen 3 Zeichen, wahrscheinlich das letzte, = k', jedenfalls eins von den beiden letzten = k' und das andere = Vokal + k' oder k' + Vokal. Das erste vielleicht = k'â oder k'.
4.								
5.							S. auch Kölitolu Z. 3.	
6.							Jerābis IV: , Ordasu: ; Siegel μ: (?).	t'.

Verlag von Karl J. Trübner in Strassburg.

Hamā I-IV (V).	Jerābīs III.	Jerābīs II.	Jerābīs I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
					; , (?).	Kirtschoghlu: , Mar'aš V: ; Ivriz II: ; Boghazköi: .	
					, ;		Von diesen 3 Zeichen das erste = n, wofern nicht = nś, die 2 andern vielleicht = Vokal + n oder n + Vokal, das letzte vielleicht = ś n, und, falls das erste = n ś, das 2te vielleicht = n, sonst vielleicht = n á.
(?)						(Siegel ξ: ?)	
	, .	, , .	, .	, u.ä. , .	; , ; ; , ;	Kirtschoghlu: ; Izgin: ; Palanga: , ; Ordasu: ; Gürün: ; Ivriz: , ; Köl.: .	ś.
, (?).						Izgin: ; Boghazköi: .	m.
				, , .	; .	Wright l. c. Tafel XXII: .	p'(w).

b. Für Konsonantenkomplexe.

Hamā I-IV (V).	Jerābīs III.	Jerābīs II.	Jerābīs I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
(?)	(?)					Wright l. c. Tafel XXI: ; Izgin: ; Beiköi: ; Kölitolu: .	h(a)ŕ.
						Kölitolu: ; Beiköi: .	r(l)-k'(?).
						Ordasu: . S. auch Gürün II, 3.	k'(a)m.
				(?) ; .	; , ; .	Ivriz I: (?); Fraktin: ; Boghazköi: ; Kölitolu: .	ŕ(a)r.

Zu „Jensen, Hittiter und Armenier“. IX

Tafel IX.

	Hamā I-IV (V).	Jerābīs III.	Jerābīs II.	Jerābīs I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
5.	(?)	(?)						š-ť.
6.							Haleb: .	š(i)n(?).
7.							Ordasu: .	m(a)ķ.
8.							Jerābīs V: ; Ordasu: ; Gürün: .	m(e)l, wenn nicht Ideogramm für Melidia-Melitene

C. Für Vokal + Konsonant oder Konsonant + Vokal.

	Hamā I-IV (V).	Jerābīs III.	Jerābīs II.	Jerābīs I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
1.	(?)			und ähnlich.		; .		r + Vokal oder Vokal + r, wahrscheinlich ár.
2.							Ordasu: .	ķí (?); oder ķ-' ?
3.							Ivriz: ; Fraktin: .	ťí (?).
4.	, .						Siegel α: .	mí.
5.			, . S. auch Z. 7.			; ; ; . Vgl. o. I, A, b, β, No. 4.	Ordasu: ; (Ivriz: ?). Vgl. Gürün II, 2.	p'(á).

Siehe auch oben die Nummern 3—5 und 7—9 unter a.

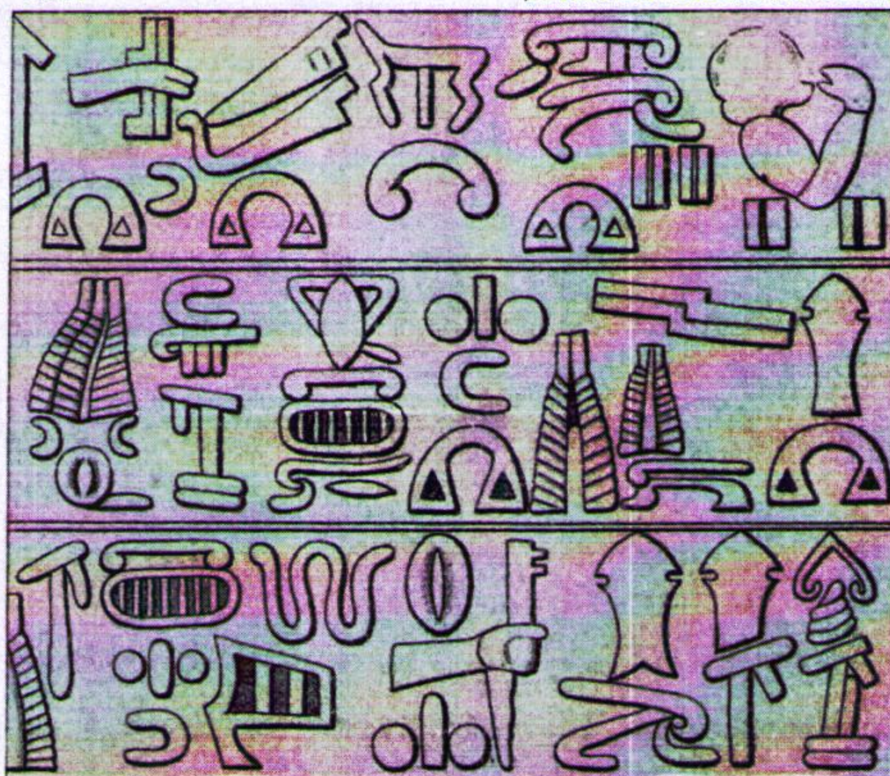
II. Hilfszeichen.

	.				, .		Ordasu: .	Wortbeginner und -beschliesser?

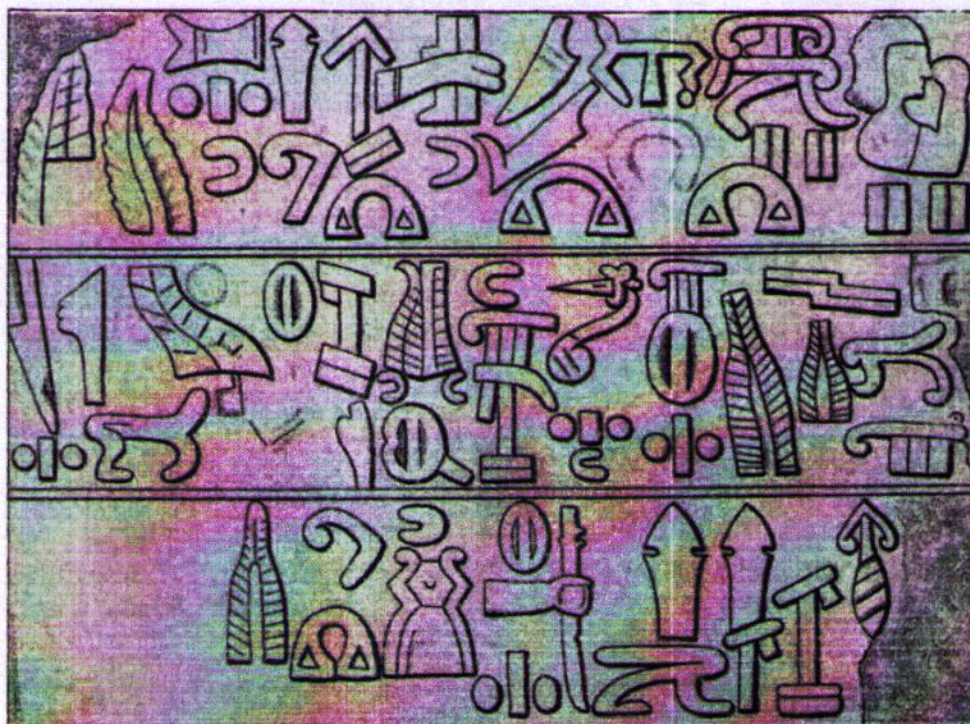
Hamâ I-IV (V).	Jerâbîs III.	Jerâbîs II.	Jerâbîs I.	Mar'aš I-IV.	Bor, Bulgarmaden, Andaval und Schaleninschrift.	Verschiedenes.	Bedeutung.
						Ordasu: ; Siegel: und ähnlich.	Wortbeginner und -beschliesser.
						Izgin: .	Markiert einmal den Anfang einer Inschrift.
					; .	Kirtschoghlu: , Siegel r: .	Wortbeschliesser.
(?), (?).	(?) .		, und ähnlich.		; , .	Gürün: .	Worttrenner.
						Ordasu: . Cf. Boghazköi, Grosse Inschr. Z. 1, 5, 6.	Nominativzeichen.
und .	und .		und .	und .	und .		Determinativ für Ideogramme und Wortzeichen (?).
				Vergleich[e]	oben I, B.		

H.I.

(Trans. Soc. Bibl. Arch Vol. VII)

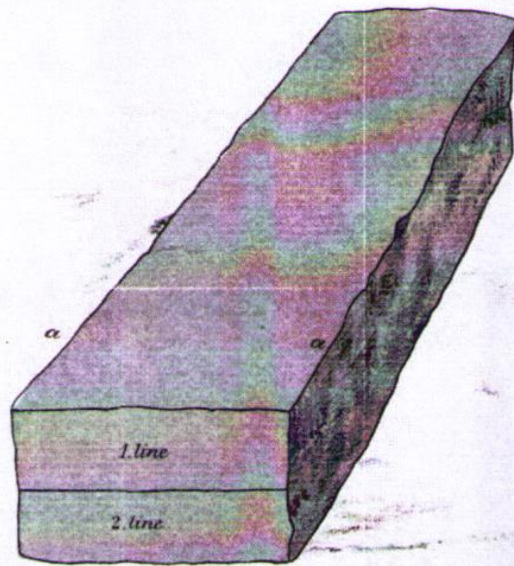

H.II.

W H Rylands. del

Hanhart imp.

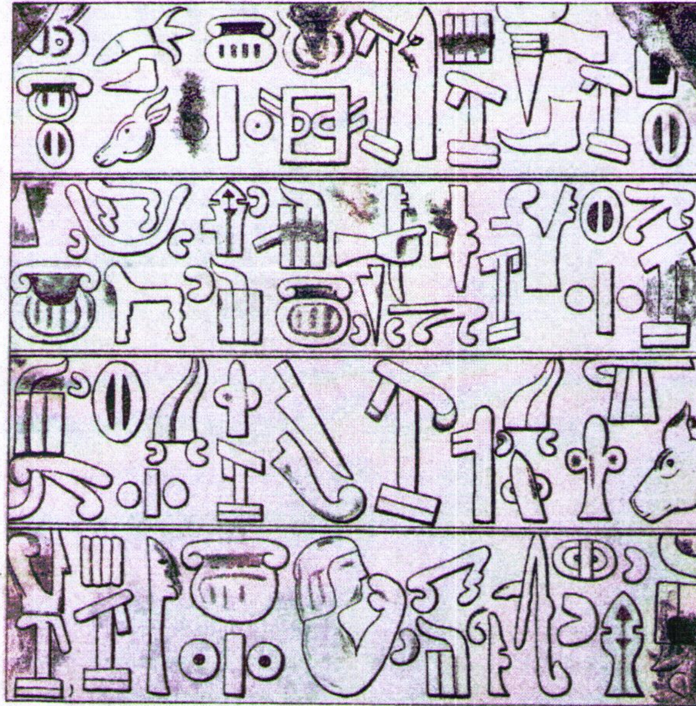

The stone on which was inscription H.III.This is the stone which was supposed to possess healing power, and on which thousands of people were in the habit of stretching themselves. The inscribed portion from α to α was cut off.

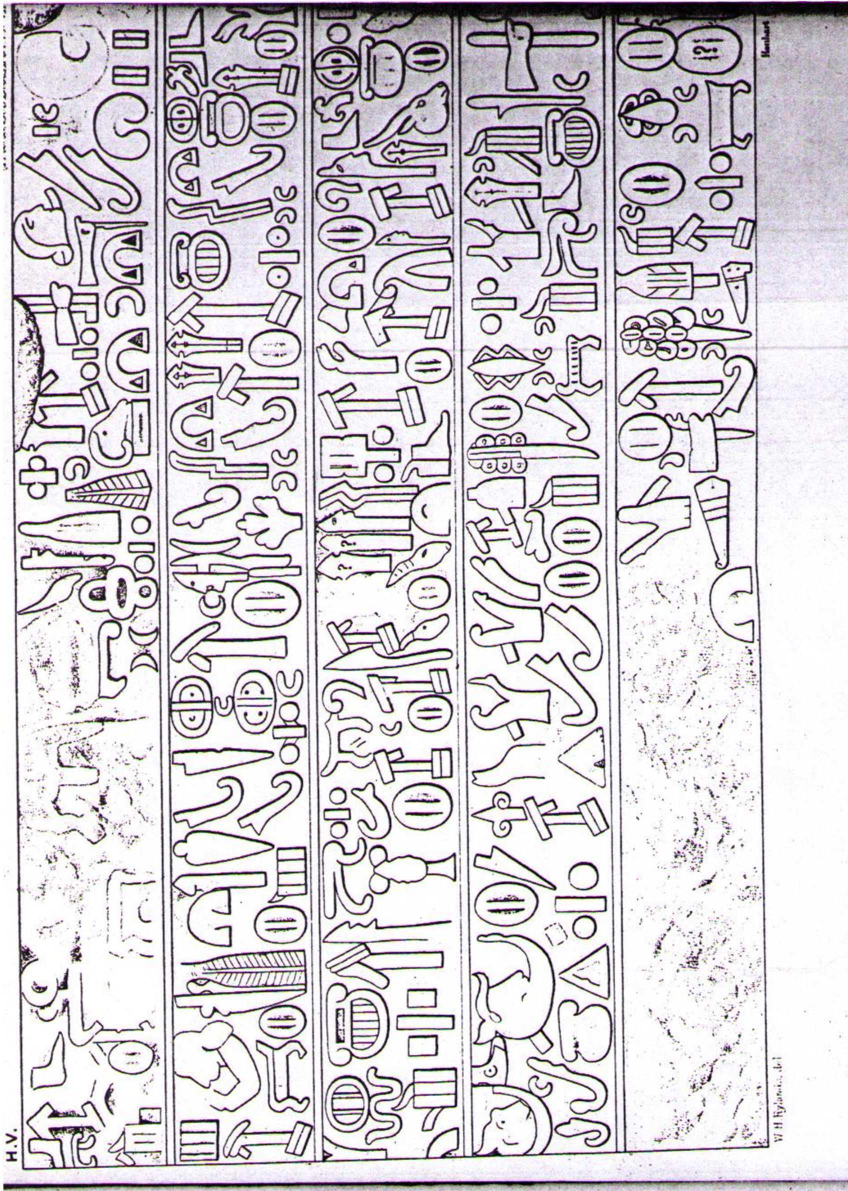
H.III. (Trans Soc Bibl Arch Vol VII)

W H Rylands del Hanhart imp.

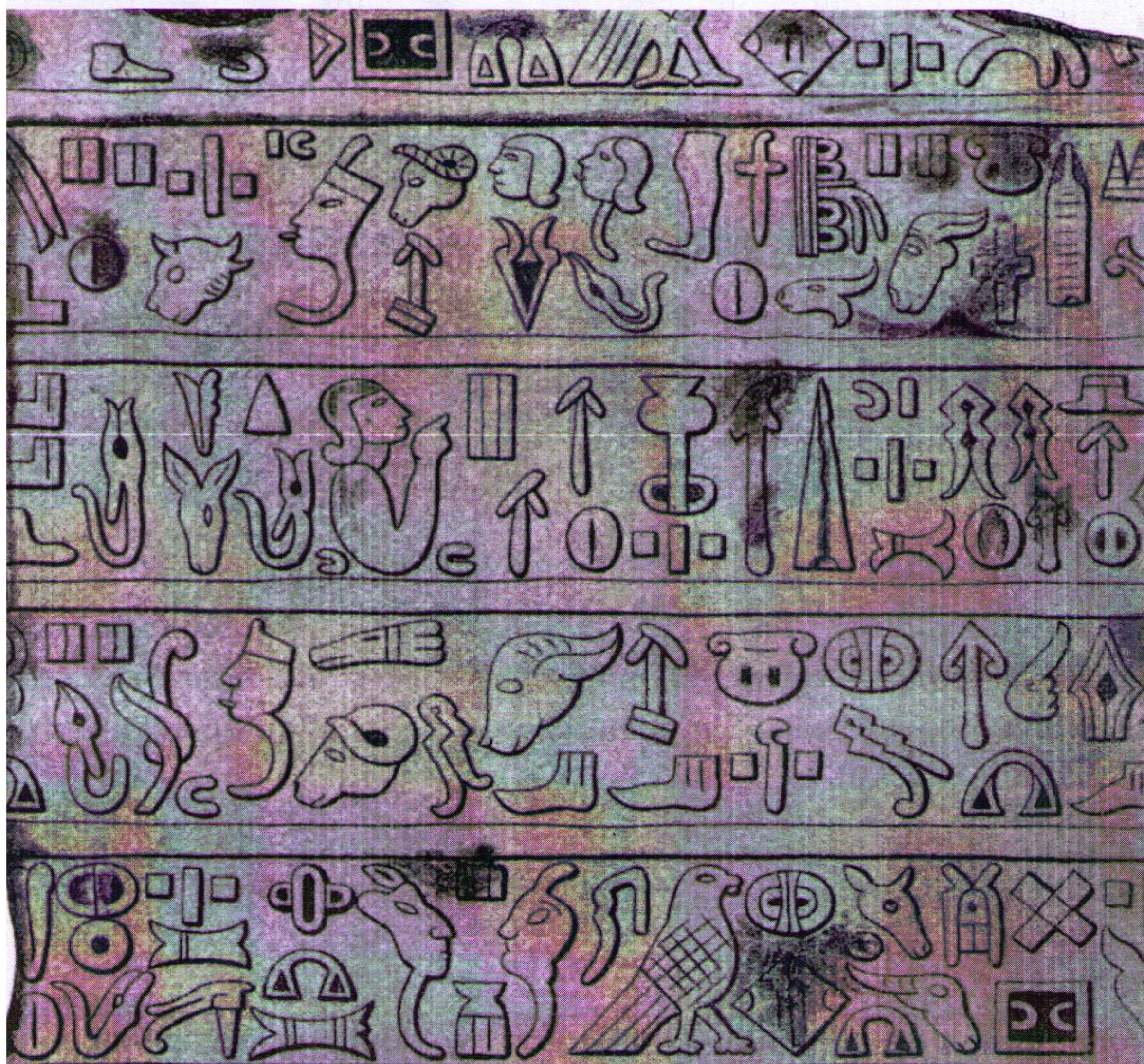

Համաթ IV

Համաք V

Բուլգարմադանի արձանագրություններից

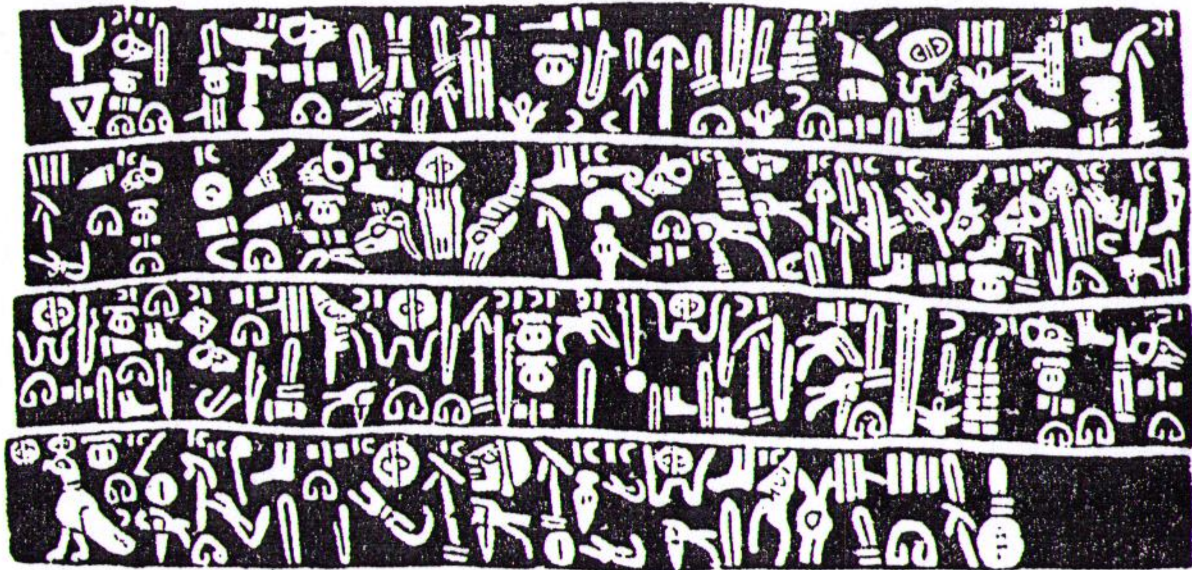

Ձախ

Ա,չ

Քարքեմիշի արձանագրությունը

Ժերաբիսի արձանագրություն 1

Jerabis 1

Ժերաբիսի արձանագրություն 1

(շարունակություն անցիալ էջից)

INSCRIPTION FROM JERABIS.

J.II. (*Trans. Soc. Bibl. Arch. Vol. VII.*)

Ժերաբիսի արձանագրություն 2

Jerabis II